

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क १५

ISSN 2676-1491

ISSN 2705-4438

Online

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol. 15

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष ५	जेठ २०७७	अंक १५
Year 5	May 2020	Vol. 15

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा
सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती
सदस्य, माननीय सुदिप पाठक
सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी
सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल
सचिव, वेद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Office bearers of the NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma
Member, Hon. Prakash Osti
Member, Hon. Sudip Pathak
Member, Hon. Mohna Ansari
Member, Hon. Govinda Sharma Paudyal
Secretary, Bed Bhattarai

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** @NepalNHRC

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, जेठ २०७७
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, May 2020
National Human Rights Commission, Nepal

लेआउट तथा डिजाइन
पवन भण्डारी

Layout and Design
Pawan Bhandari

प्रकाशन मिति : जेठ २०७७
प्रति : १०००

Publication Date: May 2020
Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन ।
बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purposes, and can not be used without the prior consent of the Commission except for intellectual and academic purposes.
For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

प्रकाश वस्ती, माननीय सदस्य
वेद भट्टराई, सचिव
मुरारी खरेल, निर्देशक
डा. टीकाराम पोखरेल, निर्देशक
खिमानन्द बस्याल, मानव अधिकार अधिकृत

Publication Board

Prakash Osti, Hon'ble Member
Bed Bhattarai, Secretary
Murari Kharel, Director
Dr. Tikaram Pokharel, Director
Khimananda Bashyal, HR Officer

सम्पादन समिति

संयोजक : नवराज सापकोटा
सदस्य सचिव : कल्पना नेपाल आचार्य
प्रवन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Nava Raj Sapkota
Member Secretary: Kalpana Nepal Acharya
Management : Pawan Bhandari

विषय सूची/Contents

विषय	पृष्ठ
अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र सजाय	महेश शर्मा पौडेल १-१२
मानव अधिकारको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण	यज्ञप्रसाद अधिकारी १३-३७
उपभोक्ता अधिकार र नेपालको वर्तमान सन्दर्भ	रविन्द्र आचार्य ३८-५८
आवासको हक र राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योगदान	केदार कोइराला ५९-७०
विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल	कल्पना नेपाल आचार्य ७१-९१
Broader View on the UDHR: A Living Document Forever	Dr. Aswasthama Bhakta Kharel 92-104
The Delivery of Civil Legal Aid in Nepal: An Assessment of the System and Recommendations on the Way Forward	Neetu Pokharel Akhila Kolisetty 105-131
The Sexual Orientation and Gender Identity: Rights protected by the laws and role of Judiciary in Nepal	Prem Bahadur Thapa 132-151
Humanitarian Action during COVID-19 pandemic in Nepal: Beholding from the Human Rights Perspectives	Anish Kumar Poudel 152-169
Child Labor and Early Marriage as Human Rights Issues in Nepal	Dinesh Prasad Joshi Ratala 170-181

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र सजाय

महेश शर्मा पौडेल

सार संक्षेप

मृत्युदण्डको उन्मूलन गर्न राज्यहरू अभिप्रेरित हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको मार्गदर्शन हो । सजाय निर्धारण र मानव अधिकारको विषय एकापसमा अन्तरसम्बन्धित रहेको हुन्छ । पीडितका हकको संरक्षण गरी कसूरदारलाई आवश्यक र उपयुक्त सजाय निर्धारण गरी दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन नदिनुलाई सजायका सम्बन्धमा मानव अधिकारका दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । मूलतः बाँच्न पाउने अधिकार तथा जीवनको अधिकारबाट मृत्युदण्डको निरुत्साहन गर्न अन्य सजाय पर्याप्त भएसम्म कैद सजाय नगरिने मान्यता विकास भएका हुन् । हाल विश्वमा कैद सजाय पाएका पीडकलाई कारागारमा नै राखेर कैद सजाय भुक्तान गराउनुको सट्टा विभिन्न वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बन गरी पीडकलाई सामाजिकीकरण गर्ने र सुधारको बाटोमा लैजान थालिएको छ । कारागार व्यवस्थापन र दण्ड सुधारलाई मानव अधिकारसँग जोडेर पनि हेर्न थालिएको छ । पीडकलाई कारागारमा राखेर निजलाई सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने पुरातनवादी मान्यतामा परिवर्तन आएको छ । कैदका वैकल्पिक व्यवस्था र सुधारात्मक व्यवस्थाको रूपमा कार्यान्वयनको अभ्यास गर्न थालिएको छ । शारीरिक सजायलाई कम गर्नुपर्ने र बालबालिकालाई अति आवश्यक अवस्थामा न्यूनतम सजाय दिनु पर्दछ भन्ने मानव अधिकार कानूनको महत्त्व रहेको छ । सजायमा सुधारात्मक व्यवस्थाको अभ्यास गर्दा र कसूरदारलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय निर्धारणका क्रममा सदैव ध्यान दिनुपर्नेमा आवश्यक देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

मानवलाई मानवीय मर्यादामा बाँच्नको लागि आवश्यक अधिकारहरूको सामूहिक स्वरूप नै मानव अधिकार हो । मानव अधिकार कुनै एक अधिकार मात्र नभई मानवका लागि नभई नहुने, मानव मर्यादा तथा सम्मानका लागि र मानिस भएका नाताले प्राप्त हुने अधिकारहरूको समष्टिगत स्वरूप हो । मानव अधिकार मानवको जन्मसिद्ध अधिकार हो । मानव भएको नाताले प्राप्त अधिकार मानव अधिकार हो । मानव अधिकार कसैले प्रदान गर्ने वा हस्तान्तरण गरिने विषय होइन । राज्यले पनि यो अधिकार प्रदान गर्ने होइन । यो अधिकार त मानवले जन्मसाथ लिएर आएको हुन्छ । राज्यले त यो अधिकारको संरक्षण र प्रचलन गरिदिनुपर्ने दायित्व हुन्छ । मानव अधिकार मानव मात्रको नैसर्गिक अधिकार हो । मानव भएको

नाताले प्राप्त अधिकार मानव अधिकार हो । मानव भएकै कारणले मानव अधिकार प्राप्त हुने हुनाले सबै मानवसँग मानव अधिकार बराबर रहेको हुन्छ । मानव अधिकार मानिससँग गाँसिएको हुन्छ र यसलाई मानवबाट छुट्याउन सकिँदैन । सबै मानिसको एकै किसिमको मानव अधिकार हुन्छ । अधिकार सबैमा बराबरी र छुट्याउन नसकिने गरी विद्यमान हुन्छ ।

मानव अधिकारको धारणा व्यापक हुन्छ र मानव अधिकारको यस बृहत अवधारणामा समाज र पीडितको हक तथा कानून उल्लंघन गर्ने वा कसूरदारको हक पनि सन्निहित रहेको हुन्छ । यसैले, मानव अधिकारको फौजदारी न्यायिक प्रक्रिया वा मानिसलाई कानूनबमोजिम सजाय दिनुपर्ने अवस्थामा पनि संरक्षित हुनु पर्दछ । सजायको व्यवस्थाले मानिसको मानव अधिकार हनन् हुने भए पनि कसूर गर्ने व्यक्तिलाई कसूरको अनुपातको हदमा सजाय सन्तुलित रूपमा गरिनु आवश्यक हुन्छ । यसै सन्दर्भमा मानव अधिकार र सजायबीचको सम्बन्ध र सन्तुलन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका सजायमा आकर्षित हुने व्यवस्थाहरू संक्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. मानव अधिकार तथा सजायबीचको सम्बन्ध र सन्तुलन

सजाय व्यक्तिको जीउ धनसँग सम्बन्धित हुने हुनाले यो विषय मानव अधिकारसँग सम्बन्धित हुन्छ । प्रसिद्ध दार्शनिक जोन रावल्सले सजायले नागरिकका कतिपय अधिकारहरू बन्चित गराउँछ (Deprived of some of the normal rights of a citizen) भनेका छन् ।¹ सजायसम्बन्धी कानून, सजायसम्बन्धी कार्यविधि र सजाय निर्धारण मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र सिद्धान्त अनुकूल हुन सकेनन् भने व्यक्तिका अधिकारमा आघात पर्दछ ।

कसूरले पीडितका अधिकारमा आघात पारेको हुन्छ र त्यसरी आघात पार्नेले सजाय पाउनु पर्ने हुन्छ । अपराध गर्ने व्यक्तिले सजाय नपाएमा र कसूरअनुसारको सजायसम्बन्धी कानून नभएमा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन्छ । कसूरदारलाई सजाय दिने कार्य जथाभावी हुनु हुँदैन । यसरी नै पीडितको आफूउपर भएको अन्यायविरुद्ध न्याय पाउने अधिकार हुन्छ । सजायले पीडितको न्याय पाउने अधिकारलाई संबोधन गर्दछ भने यसरी सजाय दिदा व्यक्तिका अधिकार पनि कुण्ठित नहुने गरी आवश्यक हदसम्म र उपयुक्त पद्धति अनुसार सजाय निर्धारण हुनुपर्दछ । यसैले सजाय निर्धारण हुँदा कसूरदार र पीडित दुवैका अधिकार संरक्षण हुने गरी र यिनीहरूका अधिकारबीच सन्तुलन मिल्ने गरी सम्पादित हुनुपर्ने हुन्छ ।

अभियुक्त र अपराधबाट पीडित व्यक्ति दुवैलाई सन्तुलित रूपमा न्याय प्रदान गर्नु नै न्यायप्रणालीको आधारभूत लक्ष्य हुन्छ । कुनै एकप्रति मात्र लक्षित गरी गरिएको निर्णयले न्यायको आकार ग्रहण गर्न सक्दैन । सत्यको उदघाटन नगरी अपराधीलाई सजाय दिनु र पीडित व्यक्तिप्रति न्याय गर्नु जटिल कठिन कार्य हो । यस कार्यमा अदालतउपर दोहोरो दायित्व रहेको हुन्छ । एकातर्फ कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिउपर प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरूले यथार्थमा निजलाई दोषी सिद्ध गर्न सक्छन वा सक्दैनन् । ती प्रमाणहरूको वैधानिकता कस्तो छ भन्नेतर्फ अदालत सजग रही निर्दोष व्यक्तिले सजाय पाउनु हुँदैन भन्ने तर्फ सचेत हुनु पर्दछ भने अर्कोतर्फ प्रमाणबाट दोषी देखिएको कुनै पनि व्यक्ति सजायबाट उम्कनु

1. John, Rawls, 'Two Concepts of Rules' in P. Foot (ed.) Theories of Ethics, Oxford: OxfordUniversity Press, 1967, 150

हुँदैन भन्ने तर्फ पनि अदालत उत्तिकै सचेत रहनु पर्ने हुन्छ। फौजदारी न्याय प्रणालीमा कानूनले अपराध घोषित नगरेसम्म कुनैपनि कार्यलाई अपराध नमानिने (nullum crimen sine lege), कानूनले सजाय नतोकेसम्म सजाय नगरिने (nulla poena sine lege) र सजाय बिनाको कार्यलाई अपराध नमानिने (nullum crimen sine poena) भन्ने सिद्धान्तलाई प्रमुख सिद्धान्तको रूपमा हेरिन्छ।²

यसरी सजायसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र सजाय निर्धारण गर्दा मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाको अनुकूल हुनुपर्दछ, भने कसूरदारले गरेको कसूरको अनुपातमा सजाय प्रदान गरी दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन नदिई मानव अधिकारको संरक्षण हुनुपर्ने हुन्छ। यसैले मानव अधिकार र सजायबीचको सम्बन्धको कुरा गर्दा एकातर्फ पीडितको न्याय पाउने हकको संबोधन गरी दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन नदिई मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने र अर्को तर्फ सजायसम्बन्धी कानून र त्यसको कार्यान्वयन मानव अधिकारले मार्गदर्शन गरेअनुरूप सम्पादित हुनुपर्ने हुन्छ। यही नै सजाय र मानव अधिकारबीचको सम्बन्ध र सन्तुलनको पक्ष हो।

फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तहरू आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणालीका लागि अति आवश्यक न्यायिक मान्यता हुन्। फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूले विभिन्न मान्यताहरू निर्दिष्ट र मार्गदर्शन गरेका छन्। यसरी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थामा व्यवस्थित यस्ता व्यवस्थाहरू न्याय सम्पादनका क्रममा अति जरूरी हुन्छन्। यस्ता फौजदारी न्यायका सिद्धान्तलाई न्याय सम्पादनका लागि आधारभूत मान्यताको रूपमा राज्यहरूले अभ्यास गर्ने गरेका छन्। फौजदारी न्याय प्रणालीमा यी व्यवस्थाको आत्मसात् र कार्यान्वयनबाट व्यक्तिका मानव अधिकारहरू संरक्षित हुने हुन्छन्। फौजदारी न्यायको एक महत्त्वपूर्ण आयाम सजाय हो। सजाय निर्धारण र सजाय निर्धारणका सैद्धान्तिक र कार्यविधिगत व्यवस्था र पक्षबाट व्यक्तिका अधिकारहरू के कुन हदमा संरक्षित हुन्छन् भन्ने पक्ष निर्भर हुन्छ। सजायका कारणले व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा असर पर्ने हुन्छ। यसैले सजायसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था, सजायसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा, सजायको निर्धारण र सजायको कार्यान्वयनका सबै चरणहरूमा मानव अधिकारको पक्ष सदैव विचारणीय विषय रहेको हुन्छ।

सजाय गर्दा कसूरदारको मानवीय मर्यादामा ध्यान दिनुपर्दछ, भन्ने न्यायमा नवीनतम् अवधारणा विकास भएको छ र यसलाई एक्काइसौं शताब्दीको सजायसम्बन्धी सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ। मानवीय मर्यादाले मुद्दाका प्रक्रिया वा कार्यविधिगत स्वच्छता, समान कसूरमा समान सजाय समान व्यवहार, कसूरदारको कसूर गर्दाको परिस्थिति जस्ता कुराहरूको अपेक्षा गर्दछ। कसूरदारको बैयक्तिकरण गरी उपयुक्त र न्यायोचित सजायको मर्म पनि मानवीय मर्यादाको यस सिद्धान्तमा अन्तरनिहित रहेको हुन्छ।³ मृत्युदण्डको सजायलाई भरिसक्य उन्मूलन गर्ने र शारीरिक सजायलाई न्यून गर्ने पनि मानव अधिकार कानूनको मान्यता रहेको पाइन्छ जुन मानवीय मर्यादाको भावनाअनुरूप नै देखिन्छ।

2 ने.का.प २०६७, अंक ५, निर्णय नं.८३७८

3 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3159998 हेरिएको मिति २०७७/१/२५

(३) सजायका सम्बन्धमा सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनका व्यवस्था

मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले फौजदारी न्यायसँग सम्बद्ध विषयमा थुप्रै व्यवस्था गरेको र मापदण्डहरू विकास गरेका छन्। यसरी गरेका व्यवस्थाहरूलाई यसका सदस्य राज्यले सजाय निर्धारण गर्दा अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता विषयहरू कतिपय सारवान कानूनसँग सम्बन्धित छन् भने कतिपय कार्यविधि कानूनसँग पनि सम्बन्धित रहेका छन्। यस्ता व्यवस्थाहरूलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

● सजायमा समानता

न्यायमा समान पहुँचको अधिकार फौजदारी न्यायका लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। कानूनद्वारा समान उपचारको हक तथा न्यायमा समान पहुँचको अधिकारको प्रत्याभूतिले न्याय प्रशासनमा अभियुक्तहरू प्रति गरिने समान व्यवहारको अधिकारलाई संरक्षण गर्दछ। सुनुवाईको प्रक्रिया मा समानताको सुनिश्चितताका विभिन्न स्वरूपहरू छन्। सुनुवाईको प्रक्रिया मा समानताको मान्यताले विभेदकारी कानूनलाई निषेध गर्दछ। न्यायालयमा समान पहुँचको मान्यता राख्दछ र न्यायालयबाट पनि समान व्यवहारको प्रत्याभूति बढाउँदछ। विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले^४ सबै व्यक्ति कानूनको अगाडि समान रहने र बिना भेदभाव कानूनको समान संरक्षणका हकदार हुने, अदालत र न्यायाधीकरणको अगाडि सबै व्यक्ति समान हुने र अदालतबाट समान व्यवहारको हकदार हुने, प्रत्येक व्यक्तिलाई बिना भेदभाव अदालतमा पहुँचको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यी व्यवस्थाहरू सजायका सम्बन्धमा समेत लागू हुन्छन्। समानस्तरका कसूरदारलाई समान किसिमको सजाय हुनुपर्ने हुन्छ र वादी पक्ष र अभियुक्तलाई न्यायिक काम कारबाहीमा समानताको विषय पनि सुनिश्चित हुनुपर्ने हुन्छ। सजायका सिद्धान्तहरू मध्ये समानुपातिक सजायको सिद्धान्त बहुप्रचलित सिद्धान्तको रूपमा विश्वव्यापी रूपमा अभ्यासमा रहेको छ।

● सजाय र स्वतन्त्रताको हक

फौजदारी न्याय प्रणालीमा नागरिकको स्वतन्त्रताको अधिकार अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अधिकार मानिन्छ। फौजदारी न्यायको उद्देश्यलाई पूरा गर्न यो अधिकारको प्रत्याभूति अनिवार्य हुन्छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार हुने र कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न नपाइने व्यवस्था मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा रहेको छ।^५ सजाय व्यक्तिको स्वतन्त्रतासँग प्रत्यक्षरूपमा अन्तरसम्बन्धित विषय हो। यसैले सजायसम्बन्धी कुरा ठीक किसिमले सम्पादित हुन सकेन भने व्यक्तिका यी अधिकारहरू हनन् हुन्छन्। कैदमा रहने वा थुनामा रहने विषय मानिसको सबैभन्दा ठूलो स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विषय भएकाले सजाय निर्धारण वा सजायका

४ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ७, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६को धारा २, १४, २६, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९७९को धारा २, ५, १५, सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को धारा ५

५ यस्ता व्यवस्था मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ९, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६को धारा ९, मानव तथा जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी विधान, १९८१को धारा ६, मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, १९६९ धारा ७, मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५० धारा ५, जुनसुकै किसिमको युनछेक वा कैदसजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त संग्रहको सिद्धान्त र जबरजस्ती बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी साधारण सभाबाट पारित घोषणापत्र १९९२ को धारा २ आदिमा रहेका छन्।

कार्यविधिगत कुराहरूमा समेत मानिसको यो स्वतन्त्रताको विषय सदैव संवेदनशील हुन्छ। सजायबाट आवश्यक हदभन्दा बढी मानिसका स्वतन्त्रताका हक हनन् हुनु हुँदैन। कसूर र सजायको अनुपात मिल्नु पर्ने सजायको अनुपातिकताको सिद्धान्त र आवश्यक भन्दा बढी सजाय हुन नहुने जस्ता सजायका सिद्धान्तहरूका पछाडि व्यक्तिका स्वतन्त्रताका हक नै सन्निहित रहेको हुन्छ।

● सजाय निर्धारणमा आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार

व्यक्तिलाई लागेको अभियोग सत्य भए नभएको निष्कर्षमा पुर्‍याउने कुरामा निजको बयानको पनि भूमिका रहन्छ। निजले गर्ने बयान पनि निजले कुनै कसूर गरेको वा नगरेको भन्ने निष्कर्षमा पुग्न निर्णायक हुन्छ। यदि निजले कसूर गरेको ठहरेमा निज उपर सजाय हुने हुन्छ। यसैले, अभियोग लागेको व्यक्तिको बयान सजायका क्रममा एक प्रक्रिया र पूर्वाधार तथा प्रमाणको रूपमा रहने हुन्छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणमा आफ्नै विरुद्धमा प्रमाण दिन वा कसूरमा सावीत हुन बाध्य हुनु नपर्ने अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले प्रत्याभूति गरेको पाइन्छ।⁶ यस अधिकारभित्र अभियुक्तलाई चूप लाग्ने वा सावित भै बयान दिने अधिकार पनि अन्तरनिहीत रहेको हुन्छ। जबरजस्ती बनाइने साबितलीले व्यक्ति अनुचित रूपमा सजायको भागी बन्न पुगी निजको मानव अधिकारमा आघात पर्ने हुन्छ। कसैउपर जबरजस्ती कसूर स्वीकार गर्न लगाइने अभ्यासका कारण निजले सजाय भोग्नुपर्ने हुँदा आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार सजायका सम्बन्धमा आकर्षित हुने हुन्छ। कसूरदारले आफै कसूर स्वीकार गरेमा भने यसलाई अन्यथा लिइँदैन। बरु यस अवस्थामा कसूरको गंभीरता घटाउने तथा सजायको सौदाबाजीको अवस्था सिर्जना हुन सक्छ।

● कानूनले कसूर नमानेको कार्यका लागि सजाय गर्न नमिल्ने

कानूनले सजाय नतोकेको वा कसूर नमानेको कार्य स्वतः कसूर हुँदैन। कानूनले सजाय नतोकेको कार्यमा सजाय नगरिने कानूनको शासनको मर्म र फौजदारी न्यायको मान्य आधारभूत सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तमा कुनै पनि व्यक्तिलाई विद्यमान प्रचलित कानूनले सजाय नहुने, कुनै काम गर्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई सजाय गर्न नहुने तथा कसूर गर्दाकै अवस्थामा विद्यमान रहेको कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिन नहुने विषय पर्दछन्। कसैलाई पनि निजले कुनै कार्य गरेको वा नगरेको बखत राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सो कार्य वा अकार्यलाई दण्डनीय अपराध कायम नगरेको अवस्थामा दण्डनीय कसूरको दोषी बनाइने छैन र कसूर गर्दाको समयमा कायम रहेको भन्दा बढी सजायको भागीदार पनि बनाइने छैन भनी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था रहेको पाइन्छ।⁷ कुनै पनि कार्य कसूर हुन कानूनले त्यसलाई कसूर कायम गरेको वा अपराधीकरण गरेको हुनुपर्दछ तर कसूर कायमै नभएको कार्यका लागि कुनै पनि सजाय गर्न बर्जित विषय भएकाले सजाय निर्धारणका क्रममा यो विषय अनिवार्य रूपमा पालना गरिनु पर्ने हुन्छ।

6 नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६को धारा १४(३)(छ), मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, १९६९ को धारा ८ (२) (छ)

7 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा ११ (२), तथा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १५, अफ्रिकी बडापत्रको धारा ७ (२), अमेरिकी महासन्धिको धारा ९, युरोपेली महासन्धिको धारा ७ (१)

● एकै कसूरमा पटक पटक सजाय नगरिने

कुनै व्यक्ति उपर एउटै कसूरका सम्बन्धमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नगरिने अधिकारलाई दोहोरो खतरा विरुद्धको अधिकार भनिन्छ। यस सिद्धान्तले फौजदारी कारवाही चलाई न्यायिक निकायले पुर्णक्ष गरी सजाय वा सफाई दिएपछि सोही कुरामा कारवाही र सजायको पुनरावृत्तिलाई निषेध गर्दछ। कुनै कसूर गरे वापत सजाय पाइसकेपछि उसले गरेको कसूरको लागि उसलाई पटक-पटक जोखिममा राख्नु हुँदैन। पटक पटक कसूरमा कारवाही चलाउने हो भने मानिसको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्ति सधैंभरि खतरामा रहिरहने हुनाले यस्तो अधिकारको व्यवस्था गरिएको हो। अपराधमा सजाय पाएको सम्बन्धमा मात्र होइन, कुनै अपराधको आरोप लागी मुद्दा चली अधिकार प्राप्त अदालतबाट सफाई पाई सकेपछि फेरि पनि त्यसै विषयमा कारवाही चलाउने हो भने मुद्दाको अन्तिमताको सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल हुन्छ। यो व्यवस्था प्राचीन रोमन सुत्र *nemo debet bis virari* अर्थात् एउटै कसूरमा दुई पटक सजाय नहुने भन्नेमा आधारित छ। कसैलाई पनि मुलुकको कानून र फौजदारी कार्यविधिअनुसार मुद्दा चली अन्तिम रूपमा सजाय गरिएको वा सफाई दिएकोमा पुनः त्यही आरोपमा मुद्दा चल्न वा सजाय हुन सक्दैन भन्ने व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनले व्यवस्था गरेका छन्।⁸ एकपटक कुनै कसूरमा सजाय पाइसकेकोमा पुनः सोही कसूरमा सजाय दिन नमिल्ने हुँदा सजाय निर्धारणका क्रममा यो कुरा सदैव हृदयगमं गर्नुपर्ने हुन्छ। एकै कसूरमा पटक पटक सजाय दिइएमा सो कुरा मानव अधिकार प्रतिकूल भई मानव अधिकारको उल्लंघन हुन पुग्दछ।

● सजाय निर्धारणको सुनुवाई खुल्ला इजलासमा हुनुपर्ने

खुल्ला रूपमा सुनुवाई हुने कुरा न्यायिक प्रक्रियामा स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र स्वच्छताका लागि अति आवश्यक हुन्छ र यसले आम जनताको अदालतप्रति जनआस्था अभिवृद्धि गर्न र न्याय प्रति विश्वासको वातावरण सिर्जनागर्न मद्दत पुर्‍याउँदछ। अन्यथा व्यवस्था भएमा बाहेक वा केही विशेष अपवादात्मक परिस्थितिमा⁹ बाहेक खुल्ला रूपमा सुनुवाई हुने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनद्वारा¹⁰ स्थापित रहेको छ। न्यायिक प्रक्रिया का विभिन्न चरणका सुनुवाई, कसूर ठहर हुने वा नहुने सुनुवाई लगायत सजाय निर्धारणसम्बन्धी सुनुवाई पनि खुल्ला इजलासमा नै गरिनु पर्ने हुन्छ। सजाय निर्धारण गर्ने कार्य खुल्ला इजलासमा भएन भने त्यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअनुरूप भन्न मिल्ने हुँदैन। स्वच्छ न्यायको मर्मका लागि खुल्ला सुनुवाई जरुरी हुन्छ। कसूरदार र पीडित दुवै पक्षको सजाय निर्धारणसम्बन्धी न्यायको उद्देश्य पूरा गर्न पनि खुल्ला इजलासमा सुनुवाई आवश्यक मानिन्छ।

8 नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४ (७), अमेरिकी महासन्धिको धारा ८ (४)

9 यस्ता परिस्थितिहरूमा यौनजन्य अपराध, सार्वजनिक व्यवस्था, राष्ट्रिय सुरक्षा, बालबालिकाको हित आदि हुन सक्छन्। पेरू र कोलम्बियामा आतंककारी कार्य र लागू औषधसम्बन्धी मुद्दामा गोप्य रूपमा सुनुवाई गरिने व्यवस्थाले स्वच्छ सुनुवाईको अधिकारको उल्लंघन हुन्छ भनि मानव अधिकार समिति र अन्तर अमेरिकी आयोगले बोलेकोछ। विस्तृत अध्ययनका लागि हेर्नुहोस् preliminary Observation of the HRC: Peru, UN Doc, CCPR/C/79/Add.67, 25 July 1996 at para 26

10 यस किसिमको व्यवस्था मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा, १०, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४(१), युरोपेली महासन्धिको धारा २०४ लगायतका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा रहेकोछ र मानव अधिकार समितिको जेनेरल कमेन्ट १३ पनि यो कुराको व्याख्या गरिएकोछ।

● सजायसम्बन्धी सुनुवाई सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालतद्वारा हुनुपर्ने

अपराध निर्धारण गर्दा निष्पक्ष र स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाट स्वच्छ तथा सार्वजनिक सुनुवाई हुनेछ भन्ने कुराको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था कानूनले प्रत्याभूति गरेका छन्।¹¹ यस सन्दर्भमा सजाय निर्धारणको विषय पनि स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष अदालतबाट हुनुपर्ने हुन्छ। यदि स्वतन्त्र, स्वच्छ र निष्पक्ष अदालत वा न्यायिक निकाय भएन भने त्यसले सही र उपयुक्त किसिमले सजाय निर्धारण गर्न सक्दैन। निर्दोष व्यक्ति समेत कसूरदार ठहर भई सजायको भागीदार बन्नुपर्ने हुनसक्दछ भने दोषी व्यक्तिले उन्मुक्ति पाई दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्छ।

● सजायको कार्यविधिमा स्वच्छ सुनुवाईको अवलम्बन हुनुपर्ने

कुनै कसूरको आरोप लागेको व्यक्तिले सो कसूर गरेको हो होइन भनी निष्पक्ष र स्वच्छ रूपमा परीक्षण गरिनु नै स्वच्छ सुनुवाई हो। कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई स्वच्छ सुनुवाईको हक रहन्छ। स्वच्छता नै न्यायको प्रमुख विशेषता हो। स्वच्छ सुनुवाई न्याय प्रणालीको आत्मा हो। स्वच्छ सुनुवाईको अवधारणाको प्रयोग न्यायसम्पादनका सबै चरणमा अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नु पर्दछ। यसको क्षेत्र निकै विस्तृत छ। यसमा राज्यका सबै राष्ट्रिय कार्यविधि अन्तर्राष्ट्रिय स्तर अनुरूप हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता समेत राखिन्छ। स्वच्छ रूपमा पुर्पक्षको अधिकार स्वच्छ सुनुवाईको मुटुको रूपमा मानिन्छ। मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले प्रत्येक मानिसलाई निजका अधिकार र कर्तव्य तथा निजविरुद्ध कुनै फौजदारी अभियोगको निर्धारणका लागि स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधीकरणबाट पूर्ण समानतामा स्वच्छ र खुल्ला सुनुवाईको हक हुने व्यवस्था गरेका छन्।¹² पुर्पक्ष पूर्व, पुर्पक्षको समय र पुर्पक्ष पश्चात तीनवटै चरणमा स्वच्छ सुनुवाईका व्यवस्थाहरू मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले आत्मसात् गरेका छन्। सजाय निर्धारणका सम्बन्धमा पनि स्वच्छ सुनुवाई जरुरी हुन्छ। स्वच्छ सुनुवाईको अवस्था रहेमा मात्र न्यायिक प्रक्रिया र परिणाम स्वच्छतापूर्व हुन पुगी सजाय पनि उपयुक्त र स्वच्छ रूपमा हुन पुग्दछ। स्वच्छ सुनुवाईको अभावमा सजाय निर्धारण स्वच्छ रूपमा हुनै सक्दैन।

● भूठा अभियोगको सजायउपर क्षतिपूर्तिको अधिकार

व्यक्तिलाई गलत रूपमा मुद्दा चलाएको कारण सक्षम अदालतबाट सफाई पाएको अवस्थामा उसको वञ्चित स्वतन्त्रता पुनः स्थापित गर्न सकिँदैन। तथापि निजको स्वतन्त्रताको उपचारका लागि वैधानिक आधार क्षतिपूर्ति हुन सक्दछ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध सन् १९६६ ले कुनै व्यक्तिलाई अन्तिम निर्णयद्वारा फौजदारी अपराधमा दोषी करार गरिएको छ र पछि नयाँ तथ्य वा नयाँ फेला परेको प्रमाणले निश्चयका साथ न्यायको चरण दुरुपयोग भएको ठहर गरी पहिलाको निर्णय उल्टी भयो वा उसलाई माफी दिइयो भने, त्यसरी दोषी करार भएको कारणले सजाय पाउने व्यक्तिले, पूर्णतः वा आंशिक रूपमा उसैको कारणले त्यस्तो तथ्य खुल्न नआएको हो भन्ने भएमा बाहेक, कानूनअनुसार क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेछ भन्ने व्यवस्था

11 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ धारा १०, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ धारा १४(१), बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८५ धारा ४० (२), अफ्रिकी बडापत्रको धारा ५(१), अमेरिकी महासन्धिको धारा ८(१)

12 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १०, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४

गरेको छ।¹³ यसैले गलत रूपमा दोषी करार गरी सजाय गरिएमा त्यो व्यक्तिको मानव अधिकारमा आघात पुगेको विषय बनी क्षतिपूर्ति पाउने गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले उद्घोष गरेको छ।

● क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक सजाय गर्न नहुने

यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको कार्य मानव मर्यादामाथिको अपराध हो र यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको उद्देश्यको इन्कारी र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा घोषित मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उल्लंघन हो भनेर निन्दा गरिन्छ। यातनाले क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको चर्को र मनोमानीपूर्ण स्वरूप कायम गर्दछ। हरेक राज्यपक्षले क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र सजाय रोकन प्रभावकारी उपाय अपनाउने छन् भनी क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र सजायबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएको छ।¹⁴

क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय रोकथाम गर्न राज्यपक्षले कबोल गर्ने,¹⁵ कसैलाई पनि यातना दिइने वा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको व्यवस्था रहेको छ।¹⁶ क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक रूपमा सजाय नगरिने कुराले मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण पक्ष मानवीय मर्यादाको संरक्षण गर्दछ। क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक रूपमा सजाय नगरिने कुराले सजायको समानुपातिकताको सिद्धान्त तथा आवश्यकता भन्दा बढी सजाय नगरिने र न्यूनतम सजायको सिद्धान्तलाई प्रवर्द्धन गर्दछ।

● सजाय गर्दाका बखत आरोपित कसूरमा घटी सजाय हुने गरी कानून संशोधन भएमा घटी सजाय नै गरिनु पर्ने

अपराध घटेको समय भन्दापछि बनेको कानूनद्वारा बढी सजाय तोकेकोमा त्यस्तो व्यवस्था अनुसार सजाय भएमा सो अमान्य घोषित हुन्छ, तर यदि पछि बनेको कानूनले सोही कसूरमा कम सजायको व्यवस्था गरेको भए सोको फाइदा अभियुक्तले पाउँछ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ मा कसूर गरे पश्चात कानूनद्वारा कम सजायको व्यवस्था गरिएमा त्यसको सुविधा कसूरदारले पाउने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।¹⁷ सजाय गर्दा सदैव यस कुरालाई सदैव अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। समय, समाजको कुनै कसूरप्रतिको दृष्टिकोण, सो कसूरमा सामाजिक मूल्य मान्यताको अवस्था र त्यसप्रति हुनुपर्ने दण्डको आवश्यकता तथा सामाजिक नियमन जस्ता विषयहरूलाई दृष्टिगत गरी कुनै कसूरमा के कति सजाय गर्ने भने विधिकर्ताबाट कानूनमा व्यवस्था गरिन्छ। पहिले ठूलो सजायको व्यवस्था रहेकोमा कानूनको संशोधनबाट सजाय घटी गरिन्छ वा कसूरको व्यवस्था नै गरिदैन भने सो कसूरप्रति सामाजिक दृष्टिकोण पहिले भन्दा नरम भएको अर्थ गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तोमा जुन कसूरमा हाल कम सजाय हुन्छ पहिलेको कानून

13 नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४(६)

14 <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/DeclarationTorture.aspx>.

15 अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २, १६

16 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ धारा ५ नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६को धारा १४(६) धारा

17 धारा १५(२)

लगाई बढी सजाय गर्दा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हनन् हुने हुन्छ । हालको ऐनले सजाय घटाएको छ भने सोही घटी सजाय गर्नुपर्ने तथा पहिले कसूर मानिएको कार्यपछि कसूर नमानिएमा सजाय नगर्नु मानव अधिकार समानता र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षणका दृष्टिले आवश्यक, उपयुक्त र न्यायिक हुने देखिन्छ ।

● सजाय निर्धारण गर्दा पीडितका अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने

पीडितले आफूले भोग्नु परेको क्षतिका निमित्त राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरे अनुसार उनीहरूलाई न्यायको संयन्त्र र तदारूकताका साथ पुनरूद्धारको पहुँच पाउनु, अपराधी वा तिनको कार्यव्यवहारका लागि जिम्मेवार तेश्रो पक्षले पीडित र तिनका परिवार वा आश्रितहरूलाई स्वच्छ रूपमा परिपूरण वा हर्जाना प्रदान गर्नुपर्ने, पीडितका लागि क्षतिपूर्तिका निमित्त राष्ट्रिय कोषको स्थापना, सुदृढीकरण, विस्तार र सहायता पाउने गरी पीडितका अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सुनिश्चितता गर्ने प्रयास भएकोले पीडितका अधिकारहरू पनि फौजदारी न्यायको आधारभूत बिषयको रूपमा रहेका छन् ।¹⁸ कसूरदारलाई सजाय गर्ने कुराका अतिरिक्त पीडितलाई कसूरदारबाट क्षतिपूर्ति तथा विगोहरू भराउने कुरा सजाय निर्धारणकै एक पक्षको रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसैले मानव अधिकार कानूनबाट व्यवस्थित क्षतिपूर्तिको विषय सजाय निर्धारणका क्रममा पनि सान्दर्भिक हुन्छ ।

● मृत्युदण्डको सजाय नदिइने

मृत्युदण्डविरुद्धको अधिकार मानवको जीवनको अधिकार हो । यो अधिकार बाँच्न पाउने अधिकार हो । मानिसका विविध अधिकारहरू मध्ये जीवनको अधिकार विशेष एवं सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण अधिकार हो । मर्यादित एवं सम्मानीत जीवनयापन गर्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक र अहरणीय अधिकार मानिन्छ । मानिसको जीवनका अभावमा अन्य मानव अधिकारको कुनै अर्थ रहँदैन । मृत्युदण्डको सजायले मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन गर्दछ । यसैले मानव अधिकारका दृष्टिकोणबाट मृत्युदण्डको सजाय उपयुक्त मानिँदैन । मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राष्ट्रिय मूल कानूनमा पनि यस अधिकारलाई प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरिएको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अधिकार प्रत्याभूति गर्दै स्वेच्छाचारी ढङ्गले कसैको पनि जीवनहरण गर्न नपाइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था रहेको छ ।¹⁹ मृत्युदण्डको सजाय दिनु मानवको जीवनको अधिकार प्रतिकूल हुन्छ ।

मृत्युदण्डको सजाय कार्यान्वयनबाट अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सुनिश्चित गरिएका थुप्रै मानव अधिकारको उल्लंघन हुन्छ । जीवनको अधिकार थुप्रै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेखमा व्यवस्थित गरिएको छ । यो जीवनको अधिकार सामान्य रूपमा अवलम्बन हुँदै आएको प्रथाजनित नियमको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा स्वीकारिएको छ । मृत्युदण्डको सजायले बाँच्न पाउने जीवनको अधिकार त समाप्त गर्छ नै त्यस अतिरिक्त क्रूर, अमानवीय र हानिकारक व्यवहार र सजायविरुद्धको अधिकार, स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार, समानता र अविभेदको अधिकार र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार समेतको उल्लंघन हुन्छ ।

18 अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

19 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा३, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६

मृत्युदण्डलाई स्पष्ट रूपमा निषेधका लागि मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले १५ डिसेम्बर १९८९ को प्रस्ताव नम्बर ४४ र १२८ द्वारा पारित नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो स्वेच्छिक प्रोटोकलले कुनै पनि पक्ष राष्ट्रका क्षेत्राधिकारभित्र कसैलाई पनि मृत्युदण्ड दिइने छैन र पक्षराष्ट्रले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्न आवश्यक सम्पूर्ण उपायहरू अपनाउनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ।²⁰ ११ जुलाई १९९१ तदनुसार २७ असार २०४८ देखि लागू भएको यो प्रोटोकललाई नेपालले ४ मार्च १९९८ तदनुसार २० फागुन २०५४मा सम्मिलन भएको तथा संविधानले पनि मृत्युदण्डको सजाय दिन नपाइने व्यवस्था गरेकाले²¹ नेपालमा मृत्युदण्डको सजाय दिन पाइदैन।

मृत्युदण्ड उन्मूलन नगरेका देशमा गम्भीरतम् अपराधहरूमा मात्र अपराध गरेका बखत जारिरहेको कानून अनुसार र यो अनुबन्ध एवं आमहत्या (नरसंहार) को अपराधको रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी महासन्धिको प्रावधानहरूसित नबाफिने गरी मृत्युदण्डको सजाय गर्न सकिनेछ, सक्षम अदालतको अन्तिम निर्णयपछि मात्र यस्तो सजाय कार्यान्वयन हुन सक्नेछ, मृत्युदण्डको सजाय पाएका हरेक व्यक्ति(लाई क्षमा माग्ने वा दण्ड घटाइ माग्ने अधिकार हुनेछ, आममाफी, क्षमा वा मृत्युदण्डमा घटी सजाय सबै मामिलामा दिन सकिनेछ, अठारवर्ष मुनिका व्यक्तिले गरेको अपराधमा मृत्युदण्डको सजाय गरिने छैन साथै गर्भवती नारीउपर यसको कार्यान्वयन गरिने छैन भन्ने व्यवस्था पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा रहेको छ।²² यस व्यवस्थाबाट पनि मृत्युदण्ड देहायका सीमित अवस्थामा मात्र कार्यान्वयन गरिने गरी व्यवस्था भएको देखिन्छ।

- मृत्युदण्ड सजाय दिनु अघि स्वच्छ सुनुवाईको अवलम्बन गर्नुपर्ने
- गम्भीरतम् अपराधहरूमा मात्र मृत्युदण्ड दिन सकिने
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध एवं आमहत्या (नरसंहार) को अपराधको रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी महासन्धिको अधिकार उल्लंघन हुन नहुने
- सक्षम अदालतको अन्तिम निर्णयपछि मात्र यस्तो सजाय कार्यान्वयन हुने
- पश्चातदर्शी असर हुने गरी मृत्युदण्डको सजाय नदिइने
- यो सजायमा माफी माग्ने अधिकार हुने
- अठार वर्ष मुनिकालाई मृत्युदण्डको सजाय नगरिने
- गर्भवती नारी मृत्युदण्डको सजाय कार्यान्वयन नगरिने

● बालबालिकालाई न्यूनतम् सजाय

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले कुनै पनि बालबालिकालाई यातना दिइने वा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन न त अठारवर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूद्वारा गरिएका कसूरहरूका लागि मृत्युदण्डको सजाय वा रिहाई पाउने संभावना बिनाको आजीवन कारावासको

20 मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको दोस्रो स्वेच्छिक प्रोटोकल, १९८९ को धारा १

21 नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४

22 नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा ६

सजाय नै दिइनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै गैरकानूनी वा स्वेच्छाचारी तवरले कुनै पनि बालबालिकाको स्वतन्त्रता अपहरण गरिने छैन । बालबालिकाको गिरफ्तारी, थुना वा कैद कानूनअनुरूप हुनेछ र अन्तिम उपायको रूपमा र सबभन्दा कम समुचित समयावधिको लागि मात्र प्रयोग गरिनेछ भन्ने समेतको व्यवस्था छ ।²³ सजाय निर्धारणका क्रममा बालबालिकाका यी अधिकार र यसै अधिकारअनुरूप राष्ट्रिय कानूनमा गरेको व्यवस्थाअनुसार सजाय निर्धारण गरिनु पर्दछ । बालबालिकालाई चर्को सजाय दिन नपाइने मानवअधिकारको मर्म रहेकाले त्यसमा सजायको नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनका पक्षहरूमा ध्यान दिइनु पर्ने हुन्छ ।

● सजाय निर्धारणमा गैरहिरासतीय उपायको

गैरहिरासतका उपायहरूको प्रवर्द्धन गर्दै कैद सजायका विकल्पहरू गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघले गैरहिरासतीय उपायसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डसम्बन्धी नियमावली (टोकियो नियमावली) महासभाले १४ डिसेम्बर १९९० मा जारी गरेको थियो । यो नियमावलीले कसूरदारको व्यक्तिगत अधिकार, पीडितको अधिकार, सार्वजनिक निर्भयता तथा अपराध रोकथामका लागि समाजको सरोकारबीच सन्तुलन निश्चित गर्न प्रयत्न गर्ने तथा कसूरदारहरूलाई समाजप्रति उत्तरदायित्वको भावना बढाउने सदस्य राष्ट्रलाई कैद सजाय घटाउने उपाय गर्न र मानव अधिकारको पालना, सामाजिक न्यायको आवश्यकता र कसूरदारको पुनःस्थापनाको खाँचोलाई ध्यान दिइ फौजदारी न्यायका नीतिहरू युक्तिसंगत बनाउन गैर हिरासतीय उपायहरू विकास गर्ने समेतका लक्ष्य लिइएको छ ।²⁴

यस नियमावलीअनुसार सजाय निर्धारणका क्रममा गैरहिरासतीय उपायहरूको गर्दा अभियुक्तको समाजमा पुनःस्थापनाको आवश्यकता, समाजको सुरक्षा र पीडितको हित समेतका बारेमा ध्यान दिनुपर्दछ । मुद्दाको सुनुवाई वा सजाय निर्धारणको चरणमा सजाय दिने अधिकारीले मौखिक सजाय, नसिहत वा चेतावनी दिने वा हप्काउने, शर्तसहित कैद सजायबाट मुक्त गर्ने प्रतिष्ठा दण्ड दिने, आर्थिक दण्ड वा जरीवाना गर्ने, सम्पत्ति जफत र जायजात गर्ने, पीडितलाई पूर्वावस्थामा पुर्याउने वा क्षतिपूर्ति दिने, सजायको निलम्बन वा स्थगन गर्ने, प्रोबेसन र न्यायिक निकायको सुपरिवेक्षणमा राख्ने, सामुदायिक सेवामा पठाउने, कुनै संस्थामा नियमित हाजिर हुन पठाउने, घरमा नजरबन्दमा राख्ने, र यी उपायहरूको मिश्रित रूपमा प्रयोग गर्ने जस्ता गैर हिरासतीय उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिने कुरा यस निमावलीमा दिशानिर्देश गरिएको छ ।²⁵ यसरी कसूरदारलाई सजाय गर्ने क्रममा सुधारात्मक, पुनःस्थापनात्मक र कैदका विकल्पको जस्ता व्यवस्थाहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने जस्ता मानव अधिकारका कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

● उपयुक्त सजाय गरी दण्डीनताको अवस्था सिर्जना हुन नदिने

कसूर गर्ने व्यक्तिले कसूरको मात्राअनुरूप सजाय पाउनु पर्ने हुन्छ । कसूरदारले सजाय पाएमा मात्र पीडितको न्याय पाउने हकको व्यवहार त प्रत्याभूत हुने हुन्छ । यदि पीडकलाई सजाय दिन सकिएन

23 बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा ३७

24 नियम <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/tokyorules.pdf>

25 उही नियम ८

भने पीडितले न्याय पाउने अधिकारबाट बन्चित हुन्छन्। यसले दण्डहीनताको अवस्था बढाउँछ र मानव अधिकारको उल्लंघनको दर पनि बढ्दै जाने अवस्था सिर्जना हुन्छ। प्रत्येक मानिसलाई संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारको उल्लंघनमा प्रभावकारी रूपमा उपचार पाउने हक मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेखहरूमा व्यवस्था छ।²⁶ त्यसैले पीडितका यी हकको संरक्षण गरी कसूरदारलाई आवश्यक र उपयुक्त सजाय निर्धारण गरी दण्डहीनताको अवस्था सिर्जनाहुन नदिनु पनि सजायका सम्बन्धमा मानव अधिकारका दृष्टिकोणबाट बिचारणीय विषय हो।

४. अन्त्यमा

क्रुर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार र सजाय नगरिने, आवश्यक भन्दा बढी सजाय नदिने, सजायको समानता सिद्धान्त तथा सुधारात्मक व्यवस्थाहरू मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूबाट नै निर्देशित भएका छन्। मूलतः बाँच्न पाउने अधिकार तथा जीवनको अधिकारबाट मृत्युदण्डको निरुत्साहन एवं स्वतन्त्रताको अधिकारबाट र अन्य सजाय पर्याप्त भएसम्म कैद सजाय नगरिने मान्यता विकास भएका हुन्। अहिलेको समकालीन विश्वमा कैद दण्ड लागेका अपराधीलाई कारागारमा नै राखेर कैद सजाय भुक्तान गराउनुको सट्टा विभिन्न वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बनगरी अपराधीलाई सामाजिकीकरण गर्ने सुधारात्मक व्यवस्थाहरू अपनाउन थालिएको छ। कारागार व्यवस्थापन र दण्ड सुधारलाई मानव अधिकारसँग अन्तरसम्बन्धित गर्न थालिएको छ। अपराधीलाई कारागारमा राखेर मात्रै निजलाई सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने पुरातनवादी मान्यताहरूमा परिवर्तन आएको छ। कैदका वैकल्पिकव्यवस्था र सुधारात्मक व्यवस्थालाई बढी रूपमा कार्यान्वयनको अभ्यास हुन थालेको छ। मृत्युदण्डको उन्मूलन गर्न राज्यहरू अभिप्रेरित हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको मार्गदर्शन रहेको छ। शारीरिक सजायलाई न्यूनता दिने र बालबालिकालाई अति आवश्यक अवस्थामा न्यूनतम सजाय दिनु पर्दछ भन्ने मानव अधिकार कानूनको मर्म र भावना रहेको छ। यी सबै परिप्रेक्ष्यमा सजाय निर्धारण र मानव अधिकारको विषय एकापसमा अन्तरसम्बन्धित रहेको देखिन्छ।

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सजाय निर्धारणसँग सामिप्यता राख्नेमाथि उल्लेख र विश्लेषण गरिएका व्यवस्थाहरू सजायको नीति तर्जुमा, कुनै कसूरमा दिइनु पर्ने सजाय कानूनमा व्यवस्था गर्दा, सजायका सुधारात्मक व्यवस्थाको को अभ्यास गर्दा र कसूरदारलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय निर्धारणका क्रममा सदैव ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

26 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ धारा ८ नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४ (६) धारा ७

मानव अधिकारको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण

यज्ञप्रसाद अधिकारी

सार संक्षेप

विकासलाई वातावरण र मानव अधिकारसँग जोडेर जान नसक्नु, प्रवासी कामदारका अधिकारका लागि प्रभावकारी कार्य हुन नसक्नु, मानसिक स्वास्थ्यका लागि यथेष्ट बजेटसहित प्रभावकारी कार्य हुन नसक्नु, अपाङ्गमैत्री संरचना प्रभावकारी रूपमा नबन्नु, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिलाले विगतमा प्राप्त गर्दै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्ता कटौती गरिनु, समाजमा विविध क्षेत्रमा विभेद कायमै रहनु, छुवाछूत, घरेलु हिंसा, छाउपडी जस्ता कुसंस्कारका कारण मानव अधिकारको समग्र अवस्थामा तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सन्तोषजनक रूपमा रहेको देखिएन । संविधानको अनुसूचीमा संघ, प्रदेश, स्थानीय तह सबैलाई मानव अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणका लागि जिम्मेवार बनाएको छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित शिक्षा, स्वास्थ्य, अभिलेख व्यवस्थापन, सञ्चार, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्त व्यक्तिको व्यवस्थापन, बेरोजगारको तथ्याङ्क विपत् व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय तहको सूचीमा राखिएको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको समन्वय र सहकार्यमा नै नागरिकका अधिकार सुरक्षित हुन सक्ने देखिन्छ । नेपाल सरकारले उत्साहका साथ लागू गरेको पञ्चवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना अन्तिम वर्षसम्म पनि मूल्याङ्कन अनुगमन नहुँदा कार्ययोजना कार्यान्वयन अवस्था बारे स्पष्टता हुन सकेन । सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला तथा आदेशसहित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका सिफारिश कार्यान्वयनको निराशाजनक अवस्थाले समेत मानव अधिकारको समग्र अवस्था सन्तोषजनक रहेन । यसका अतिरिक्त अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विधेयक, प्रेस काउन्सिल विधेयक र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन संशोधन विधेयकको सरकारी मस्यौदा मानव अधिकार संवर्द्धनका हिसाबले निराशाजनक रहेको छ ।

पृष्ठभूमि

नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र परिपालना गर्न वर्तमान नेपालको संविधान, प्रचलित कानूनप्रदत्त दायित्व र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूरा गर्न तीनै तहका कार्यपालिका (सरकार) को भूमिका रहन्छ । त्यसको लागि संस्थागत सुदृढीकरण र संयन्त्र निर्माण पहिलो आवश्यकता हो । सरकार गठन भएको तीन वर्षको अवधिमा प्रदेश सरकारले नीति, कार्यक्रम र बजेट ल्याएका छन् । पहिलो पल्ट बजेट

ल्याउदा थोरै कर्मचारी, संस्थागत संरचना नबनेको अवस्थामा बजेटको एक चौथाइ पनि प्रदेश सरकारले खर्च गर्न सकेनन् । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को प्रदेशको बजेट तर्जुमा हुँदा भने आर्थिक विकास, पूर्वाधार र सामाजिक न्यायलाई प्राथमिकता दिएको छ^१ । संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय कार्यपालिकाबाट नै समन्वय र सहकार्यमा नागरिकका मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन हुने हो । संविधानले तिनै तहको सरकारलाई संविधान र कानूनको अधिनमा रही कार्यकरिणी अधिकारसहित शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रिपरिषद्^२, प्रदेश मन्त्रिपरिषद्का^३ अतिरिक्त गाउँपालिका र नगर कार्यपालिकामा^४ निहित रहने व्यवस्था गरेकोले संविधानको मर्म र भावनाबमोजिम कार्यकरिणी अधिकारको प्रयोग गरिनुपर्दछ । तीनै तहका सरकारले जनआकाङ्क्षालाई ध्यान राखी नेतृत्व वर्गबाट निर्वाह हुने जवाफदेही भूमिकाले नै नागरिकको मानव अधिकार संरक्षण हुन गई संविधानको कार्यान्वयनमा मद्दत पुग्दछ । यसबाट नै लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको विकासमा ठोस योगदान पुग्ने जाने देखिन्छ । तर, चुनावी घोषणा पत्रका प्रतिवद्धतालाई तीनै तहका सरकारले व्यवहारमा उतार्न सकेनन् भने लामो समयको सङ्क्रमणकालीन अवस्था र अस्थिर राजनीतिको अन्त्यका लागि जनमतबाट गठित संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट देशमा राजनीतिक स्थिरता, शान्ति, सुव्यवस्था र कानूनको शासनसहित अमन चयनको अवस्था सिर्जना हुनेमा आम नागरिकमा भरोसा हुनु स्वाभाविकै हो ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको गठनपछि राजनीतिक स्थायित्व, स्थिर सरकार, समृद्धि र विकासको आकाङ्क्षाबमोजिम कार्य सन्तोषजनक रूपमा भएको अनुभूति भने हुन सकेन । प्रधानमन्त्रीले सरकारी कामलाई तिब्रता दिन भन्दै आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को सुरुमै मन्त्रीसँग र मन्त्रीहरूले सचिवसँग कार्य सम्पादन सम्झौता गरे पनि प्रगति निराशाजनक देखियो । कुनै पनि मन्त्रालय र निकायले आफैँले निर्धारण गरेको लक्ष्यसमेत प्राप्त गर्न सकेनन् ।^५ संविधान संशोधनलाई प्रमुख एजेण्डा बनाएर सत्तारूढ दलसँग समझदारी गरेका मधेश केन्द्रित दलको मागबमोजिम संविधान संशोधन हुन सकेन ।

आतङ्ककारी गतिविधि सञ्चालन गरेको भनी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (विप्लव समूह) का गतिविधिलाई सरकारले प्रतिबन्ध लगाउने निर्णय गर्‍यो^६ । विप्लव समूहका कार्यकर्ताले ललितपुरको नख्खुस्थित एनसेल कार्यालयलगायत देशका विभिन्न भागमा बम बिस्फोट गराएका थिए ।^७ विप्लव समूहद्वारा भएका बन्द, हडताल तथा बम विस्फोटका घटनाबाट आम नागरिकको हिडडुल गर्न पाउने हक, भयरहित वातावरणमा बाच्न पाउने हकका अतिरिक्त शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा असर पर्न गएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार

१ डा.खिमलाल देवकोटा आत्मनिर्भर बन्ने परीक्षा, कान्तिपुर दैनिक २०७६ असोज १६

२ नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ७५ को उपधारा (२)

३ ऐ.ऐ. धारा १६२ को उपधारा (२)

४ ऐ.ऐ. धारा २१४ को उपधारा (२)

५ कार्य सम्पादनका चार महिना, सबै मन्त्रालयमा काम अपुरै, कान्तिपुर दैनिक, २०७६ मंसिर १३

६ नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७५ फागुन २८ गतेको निर्णय

७ विप्लव माओवादीद्वारा देशभर बम विस्फोट, कान्तिपुर दैनिक २०७५ फागुन ११ गते

आयोगले नागरिकका आधारभूत मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्न आग्रह गर्‍यो ।⁸ मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि केही ऐन तर्जुमा भए तापनि ऐनले परिकल्पना गरेका नियमावली, निर्देशिका तर्जुमा नहुँदा मौलिक हकको विधिशास्त्रीय मान्यताबमोजिम हक अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेन । सरकारले संसदमा प्रस्तुत गरेको प्रेस काउन्सिल विधेयक र सूचना प्रविधि विधेयकले संविधानप्रदत्त अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सङ्कुचन गर्ने भन्दै सरोकारवाला निकायले सरकारको नियत प्रेस स्वतन्त्रता हनन गर्ने रहेको भनी आलोचना गरे । मानव अधिकार आयोगकै संविधानप्रदत्त कार्यादेशलाई सङ्कुचन गर्ने गरी विधेयक तर्जुमा भएकोमा सरकार स्वेच्छाचारितातर्फ अगाडि बढेको जस्ता टिप्पणी भए । जुन विधेयक पेरिस सिद्धान्तको भावना र मूल्य मान्यता विपरित रहेको छ ।⁹ त्यसै गरी राजनीतिक दलसम्बन्धी अध्यादेश र प्रतिपक्षी दलको नेताविना नै संवैधानिक परिषदको बैठक बस्न सक्ने गरी जारी अध्यादेशबाट सरकार लोकतान्त्रिकबाटोमा नहिडेको प्रतिक्रिया व्यक्त भए ।¹⁰

समग्रतामा बहुमत प्राप्त सरकारको मध्यावधि अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्दा नागरिक स्वतन्त्रता, प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, सभा सम्मेलन गर्ने स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउने खालका निर्णय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको विद्यमान ऐनद्वारा प्रदत्त अधिकार र संवैधानिक अधिकार सङ्कुचित गर्ने गरी पेश भएका विधेयकको समग्र मूल्याङ्कन गर्दा संविधानको कार्यान्वयन र मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको दिशामा सरकारका गतिविधि निराशाजनक रहे । सरकार मानव अधिकार प्रतिकूल गएको भनी सरकारका काम कारबाही राष्ट्रिय रुपमा आलोचित भए । सरकारबाट भएका गतिविधिबाट स्थिरता, विकास, समृद्धिको नारा केवल नारामै सीमित रहन पुग्यो । प्रतिपक्षी दलले मात्र नभई सत्तारुढ आफ्नै दलका नेताबाट प्रधानमन्त्रीको राजीनामाका आवाज सार्वजनिक भए ।¹¹

मानव अधिकारविना मानव हुनुको खासै महत्त्व रहदैन । देशमा विद्यमान स्रोत साधनको अवस्था, शान्ति सुरक्षा, विकास र मानव अधिकार एकअर्काका परिपूरक रहेका हुन्छन् । हरेक देशले आफ्नो स्थानीय प्राथमिकता तोक्न सक्ने र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सदस्य राष्ट्रहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसंघबाट आह्वान गरे पछि आफ्ना क्षमता अनुसार हरेक राष्ट्रले मानव अधिकारको प्राथमिकता तोकी कार्ययोजना लागू गर्न थालियो ।¹² नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना पश्चात पहिलो पटक सत्तहतरै जिल्लामा स्थलगत अध्ययन गरी मानव अधिकारको प्राथमिकता क्षेत्र समेत निर्धारण गरीयो । प्राथमिकता क्षेत्रमा महिला अधिकार, बाल अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, शिक्षाको अधिकार र आर्थिक अधिकार पहिलो पाँच प्राथमिकतामा परेका छन् ।¹³

8 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७५ चैत्र १३ गतेको प्रेस नोट

9 पूर्वआयुक्त समाज, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ वैशाख १० को प्रेस विज्ञप्ति

10 नेकपा सचिवालयमा विवाद अन्तपूर्ण पोष्ट राष्ट्रिय दैनिक २०७७ वैशाख १० गते

11 राजनीतिक अस्थिरता समाचार विश्लेषण कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७७ वैशाख २५ गते

12 चौथो राष्ट्रिय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना प. २४ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय काठमाडौं २०७१

13 मानव अधिकारका पाँच प्रमुख प्राथमिकताका विषय अध्ययन प्रतिवेदन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग २०७५ पृ. १

विगत तीन वर्ष सन् २०१७, २०१८ र २०१९ को समग्र मानव अधिकारको अवस्था हेर्दा अपहरणका घटना क्रमशः १८, २८ र ४४ वटा भएको पाइन्छ। त्यस्तै गैर कानूनी गिरफ्तारी तर्फ क्रमशः ४६५, १०२ र ७०२ घटनाहरू अभिलेख भएका छन्। कुटपीटतर्फ क्रमशः ४४३, २३२ र २७९ घटना अभिलेख भए। बाल अधिकार उल्लङ्घनका घटना क्रमशः ७८३, १,२४८ र १,४४७ वटा अभिलेख भएको पाइन्छ। कैदी बन्दीको हिरासत र थुनामा मृत्यु भएका घटना क्रमशः ४, ६ र ५ रहेको छ। आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको हननसँग सम्बन्धित घटना क्रमशः १२, १० र ५ घटना रेकर्ड भए। त्यसैगरी अमानवीय व्यवहार तर्फ क्रमशः ३७, ३६ र ४० घटना अभिलेख दर्ता भए। देश भरी विभिन्न घटनामा घाइते हुनेको संख्या क्रमशः २२४, १०२ र १६३ छन्। जीवनको अधिकार उल्लङ्घन भइ हत्या भएका घटना २५५, ३२८ र ३५८ रहेका छन्। त्यसै गरी जातीय विभेद र छुवाछूतसँग सम्बन्धित घटना क्रमशः ४५, ६२ र ६२ रहेका छन्। नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता भेला तथा सङ्गठित हुने अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित क्रमशः १७१, ७७ र ९८ वटा अभिलेख भएका छन्। विभिन्न व्यक्ति वा सङ्गठित समूहद्वारा भएका धम्कीका घटनाहरू क्रमशः ३५, ३६ र ३५ रहेका छन्। व्यक्तिलाई यातना दिएका घटनामा क्रमशः ७, १९ र १३ रहेका छन् भने महिला अधिकार, घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित घटना क्रमशः ३,५६०, २,८२४ र ३,२६४ रहेका छन्। समग्रमा सन् २०१७ मा ६,०५९, सन् २०१८ मा ५,११० र सन् २०१९ मा ६,६४३ घटना भएको पाइन्छ।^{१४} उपरोक्त घटना अनुसार मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण गर्दा महिला अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरू सबैभन्दा बढी रहेको पाइन्छ भने बाल अधिकार, गैरकानूनी गिरफ्तारी, हत्या जस्ता घटनाहरू अत्यधिक रूपमा रहेको पाइन्छ। संविधान जारी भए पश्चात गठित स्थिर सरकारबाट मानव अधिकार संरक्षणमा सुधार आउने अपेक्षा रहे तापनि मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा कुनै कमी आउन सकेको छैन। मानव अधिकारको उल्लङ्घन, रोकथाम संरक्षणकोलागि राज्यबाट प्रभावकारी कदम चाल्न सकेको पाइएन भने गैर राज्यपक्षबाट हुने ज्यादतीले निरन्तरता पाएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त नागरिक स्वयमले कर्तव्य पालन गर्ने मानव अधिकारको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास हुन सकेको पाइएन।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

जीवनको अधिकार

मानव अधिकारमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण अधिकार नै जीवनको अधिकार हो। मर्यादित रूपमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई संविधानले मौलिक हकमा प्रत्याभूति गरेको छ।^{१५} त्यसै गरी मृत्युदण्डलाई संविधानले निषेध गरेको छ। तर, सन् २०१७ मा २५५ जनाको हत्या भई जीवनको अधिकार हनन हुन गएको देखिन्छ। जसमा राज्य पक्षबाट ११ जना र अन्य पक्षबाट २४४ जनाको हत्या भयो।^{१६} सन् २०१८ मा

१४ स्थिति सूचक वर्ष २७ अंक ४, इन्सेक पृ. ७

१५ नेपालको संविधानको धारा १६ को उपधारा (१)

१६ नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१८ इन्सेक पृ. ८

३२८ जनाको हत्या भयो। यसमा राज्य पक्षबाट ६ जना र अन्य पक्षबाट ३२२ जनाको हत्या भयो¹⁷ भने २०१९ मा राज्य पक्षबाट ७ जना र अन्य पक्षबाट ३ सय ५१ जनासहित ३ सय ५८ जनाको हत्या भएको पाइन्छ।¹⁸ जीवनको अधिकार प्रत्याभूतिका लागि सविधान र कानूनले हक प्रदान गरे तापनि शान्ति सुरक्षाको कमजोर अवस्था अपराधको नियन्त्रण हुन नसक्नु जीवनको अधिकार हननको प्रमुख कारण देखिन्छ। राज्यबाट २०१७ को तुलनामा हत्याका घटनामा कमी आए पनि मुठभेडका नाममा प्रहरीबाट नागरिकको हत्या हुनु सुखद कुरा होइन। प्रहरीबाट चलाइएका गोली लागी मृत्यु भएका मानिसको घटना शङ्कास्पद नै रहेका छन्।¹⁹ प्रहरीले यस सम्बन्धमा चित्त बुझ्दो जवाफ दिन सकेन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा दोहोरो भिडन्त भएको भनिएका घटनाका सम्बन्धमा विशेषज्ञ सम्मिलित टोलीबाट अनुसन्धान प्रारम्भ भएकोमा दोहोरो भिडन्तबाट मारिएका भनिएका घटना शङ्कास्पद रहेका छन्।

यसका अतिरिक्त अधिक वर्षा, हावाहुरी, हिमपात, चट्याङलगायतका प्राकृतिक प्रकोपबाट मृत्यु हुनेको सङ्ख्या हरेक वर्ष बढ्दो क्रममा रहेको छ। मानसिक स्वास्थ्यलाई गम्भीर रुपमा नलिईंदा नेपा(लमा प्रत्येक वर्ष आत्महत्या गर्नेको सङ्ख्या वृद्धि भइरहेको छ।²⁰ यसका अतिरिक्त नेपालमा सवारी साधनको दुर्घटना वर्षेनी औषत १० हजार हुन्छन् र २ हजारभन्दा बढीको ज्यान जाने गरेको छ। आ.व. २०७५/०७६ मा २ हजार तीन सय १८ जनाको ज्यान गयो। ग्लोबल वर्ड अफ डिजिज नामक अध्ययन प्रतिवेदनले नेपालमा सडक दुर्घटनालाई मृत्युको सातौँ कारण भनेको छ।²¹ यसरी सवारी दुर्घटनामा परी घाइते हुने र मृत्यु हुनेको मानव अधिकारको अवस्थामा सुधार ल्याउन प्रभावकारी नीति, योजना र कार्यक्रम हुन नसक्नु सुखद विषय होइन।

जलवायु परिवर्तन, मानवीय क्रियाकलाप प्राकृतिक सम्पदाको जथाभावी प्रयोगले प्राकृतिक प्रकोपको जोखिम नेपालमा बढ्दै गएको छ। विगत तीन वर्षको अवस्था अध्ययन गर्दा पहाड र तराईमा भएका अविरल वर्षासँग आएको बाढी, पहिरो र डुवानका कारण जनधनको क्षति, यातायात सञ्चार र विद्युत सेवा अवरुद्ध भई जनजीवन नै प्रभावित भयो। ठूलो मात्रामा क्षति भएको हुँदा नेपाल सरकारले तत्काल उद्धार, हेरचाह गर्ने, राहत उपलब्ध गराउने, अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थामा पुर्‍याउने, तत्काल अत्यावश्यक राहत उपलब्ध गराउने रोगको प्रकोप फैलिन नदिन औषधि उपकरण सहित थप स्वास्थ्यकर्मी टोली परिचालन गराउनेलगायत निर्णय गर्‍यो।²² नेपाल सरकारले राहत क्षतिपूति उपलब्ध गराए तापनि प्रकोप नियन्त्रण सीप र जानकारीको कमीका कारण थप हानी भएको देखिएकाले प्रभावकारी पूर्व तयारी गर्दै प्राकृतिक प्रकोप थाम्न सक्ने भौतिक संरचना बनाउन र आउँदो पुस्तालाई पूर्व तयारीबारे सजग गराउन आवश्यक देखिन्छ।

17 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक इन्सेक २०१९ पृ.५

18 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२० इन्सेक पृ.

19 ऐ.ऐ. वर्ष पुस्तक २०१९ पृ.३

20 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन-आ.व. २०७५।२०७६ पृ १२

21 सडक दुर्घटनाको अवस्था अन्नपूर्ण पोष्ट सम्पादकीय २०७६ कात्तिक ५ गते

22 नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्को मिति २०७६ असार २९ गतेको निर्णय

अभिव्यक्ति, भेला तथा सङ्गठित हुने अधिकार

हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकको संविधानले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई प्रत्याभूत गरेको हुन्छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता नै मौलिक हक वा मानव अधिकारको मुटु पनि हो। वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको लागि नै निरंकुशताविरुद्ध नेपालमा पटक-पटक आन्दोलन भएका थिए। नेपालको संविधान (२०७२) ले पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता²³ लाई आत्मसात गरी विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकको सुनिश्चितता गरेको छ।²⁴ तर संविधान जारी भएपश्चात् कार्यान्वयनमा तीन वर्षको मूल्याङ्कन गर्दा सन्तोषजनक अवस्था देखिएन। सन् २०१७ मा अभिव्यक्ति, भेला तथा सङ्गठित हुने अधिकार उल्लङ्घनका १७१ वटा घटना भएको देखिन्छ भने सन् २०१८ मा ७७ र सन् २०१९ मा ९८ वटा घटना अभिलेख भएको देखिन्छ।²⁵ यी घटनामा राज्य पक्षबाट बढी उल्लङ्घन भएको पाइन्छ।

मूलतः प्रतिपक्षी राजनीतिक दलका नेता कार्यकर्ताले आयोजना गरेका विरोध जुलुसमा प्रहरीबाट लाठी चार्ज, अश्रुग्यास प्रहार गरेका²⁶ घटना उल्लेख्य रूपमा रहेका छन्। संविधान जारी भएपश्चात् दुई तिहाइ बहुमतको सरकार गठन भएलगत्तै काठमाडौँको माइतीघर मण्डलामा नागरिक समाजलगायत अन्य समूह वा नागरिक भेला भई सो स्थानमा सरकारविरुद्ध प्रदर्शन गर्न रोक लगाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँले सो स्थानलाई निषेधित क्षेत्र घोषित गर्‍यो।²⁷ नागरिकको संविधान प्रदत्त शान्तिपूर्ण रूपमा उपस्थित भई सभा सम्मेलन गर्ने, विना हात हतियार भेला हुन पाउने हकको राज्यले अनुचित बन्देज लगाएको भनी सर्वोच्च अदालतमा दायर रिटमा सो कार्य तत्काल नगर्नु भनी अदालतबाट अन्तिरिम आदेश समेत जारी भयो।²⁸ सोही विषयमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको भनी आयोगमा समेत उजुरी दर्ता भई आयोगले अनुसन्धान गर्‍यो। नागरिकको शान्तिपूर्ण भेला हुने, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई अनुचित बन्देज लगाउने कार्य नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र १९६६ समेतको प्रतिकूल कार्य हो। सन् २०१९ मा प्रेस स्वतन्त्रता विरुद्धका ९४ घटना दर्ता भई अनुगमन भएको नेपाल पत्रकार महासङ्घले उल्लेख गर्‍यो। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता गत वर्षको तुलनामा सुधार भएको पाइएन। पत्रकारिताको मुख थुन्ने प्रवृत्तिमा ह्रास आएको छैन।²⁹ सरकार र नागरिकबिच पुलको काम गर्ने पत्रकार र सञ्चार जगतमाथि अमेरिकी राष्ट्रपति, भारतीय प्रधानमन्त्रीले भैं नेपालका वर्तमान प्रधानमन्त्रीले सत्तारोहण गरेपछि पत्रकारलाई गाली नगरेको सायदै कुनै सार्वजनिक भाषण होला। राज्यको चौथो अङ्गको रूपमा स्थापित आमसञ्चार जगतले देखाएका

23 नेपालको संविधानको प्रस्तावना

24 ऐ.ऐ. धारा १७ को उपधारा २ (क)

25 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२० पृ. ६ इन्सेक

26 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१८ पृ. २४८ इन्सेक

27 काठमाडौँ जिल्ला प्रशासन कार्यालयको २०७३ जेठ २८ को आदेश

28 दिनेश त्रिपाठी विरुद्ध काठमाडौँ जिल्ला प्रशासन कार्यालय समेत कान्तिपुर दैनिक २०७५ असार २२ गते

29 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग २०७७ वैशाख २० गते प्रेस विज्ञप्ति

औल्याइदिएका कमीकमजोरीबाट पाठ सिकेर सुधार्ने भन्दा पत्रकारमाथि नै जाई लाग्ने प्रवृत्तिबाट मानव अधिकार संस्कृतिको विकास हुन सक्दैन।³⁰ सरकारले २०७५ भदौ ८ गते सशस्त्र द्वन्द्वमा बाल सैनिक रहेका लेलिन विष्टलाई थाइल्यान्डमा हुने सम्मेलनमा सहभागी हुन रोक लगायो भने १७औँ विश्व संस्कृत सम्मेलनमा सहभागी हुन क्यानडा जान लागेका नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालयका उपकुलपति कुलप्रसाद कोइरालालाई २०७५ असार २४ गते विमानस्थलबाट फर्कायो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले यस्ता घटना नदोहोर्न्याउन सरकारलाई निर्देशन दियो।³¹ यी प्रतिनिधिमूलक घटनाको विष्लेषण गर्दा विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सङ्कुचन गर्ने तर्फ सरकारका गतिविधि केन्द्रित भएको देखिन्छ।

यातना विरुद्धको अधिकार

नेपालको संविधान (२०७२) को मौलिक हकमा यातना विरुद्धको हक समावेश गरेको छ। नेपाल यातना विरुद्धको महासन्धि १९८४ को पक्ष राष्ट्र भएकोले पक्ष राष्ट्रको हैसियतले यातना रोकथामका लागि प्रभावकारी कानूनी संयन्त्र, संरचनागत व्यवस्था हुनु अनिवार्य आवश्यकता हो। विगत ३ वर्षको गैरकानूनी गिरफ्तारी हेर्दा २०१७, २०१८ र २०१९ मा क्रमशः ४६५, १०२ र ७०२ घटना अभिलेख भएको देखिन्छ। हिरासत र थुनामा भएका मृत्यु तर्फ हेर्दा सन् २०१७ मा ४, २०१८ मा ६ र २०१९ मा ५ जनाको मृत्यु भएको पाइन्छ।³² यसको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा गैर कानूनी थुना, गिरफ्तारी र दुर्यवहार यतनाका घटना नरोकिएको देखिन्छ। यातनाविरुद्ध परेका उजुरीको स्वतन्त्र जाँचबुझको लागि अदालत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग जस्ता संयन्त्र विद्यमान रहेका छन्। कारागार र हिरासतको अवस्थाको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेतबाट कारागार र हिरासतको नियमित अनुगमन भइआएको पाइन्छ। तर सन्धिजनित समितिले दिएको सुझाव र सिफारिसबमोजिम अनुगमन गर्ने स्वतन्त्र निकायको व्यवस्था भने हुन सकेको छैन।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले ३७ जिल्लामा गरेको कारागार अनुगमनको प्रतिवेदनले कारागारमा कैदी बन्दीलाई एकै ठाउँमा राखिएको, क्षमता भन्दा करिब दुई गुणा बढी कैदी/थुनुवा रहेको औल्याएको छ। कारागार कक्षको आकार, क्षमता, सङ्ख्या, हावा प्रवेशको अवस्था, पानी चुहिने नचुहिने, सरसफाइ, सुरक्षाअवस्था लगायतका सूचाङ्क तयार गरी अनुगमन भएको थियो। क्षमता ३ हजार ८ सय ६० रहेकोमा अनुगमन गरिएका जिल्लाको कारागारमा कैदी/थुनुवाको सङ्ख्या ७ हजार २ सय ४३ थियो। अदालतभन्दा टाढा कैदी/थुनुवा राख्दा सुनुवाइको लागि अदालत वा मुद्दा हेर्नु निकायमा उपस्थित गराउन, आफन्त र कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न कठिन भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

३७ जिल्लामा ५२ प्रहरी कार्यालय र कसरास्थित चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज गरी ५३ हिरासत कक्षको अनुगमनको प्रतिवेदनअनुसार अधिकांशमा हावा, प्रकाश, घामको अवस्था सामान्य रहेको, भ्यान्टिलेशन

30 भानुभक्त आचार्य, नेपाल लाईभ डटकम २०७७ वैशाख २२ गते

31 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९ पृ. २५६

32 स्थिति सूचक, वर्षपुस्तक २७ अंक ४, २०७६ पृ. १६ इन्सेक

जस्ता साना भ्याल रहेको, धेरैजसोमा चर्पी, नुहाउने कक्ष अपर्याप्त रहेको, सुत्ने खाट नभएको देखिन्छ। सवारी साधनको अभावले अस्पतालमा उपचार गराउन लैजान र अदालतमा उपस्थित गराउन असहज भएको, स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दीबमोजिम जनशक्ति नहुँदा नियमित स्वास्थ्य परीक्षणमा समस्या रहेको र पर्याप्त औषधि नरहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

आफन्त र कानून व्यवसायीसँग परामर्श भेटघाट गर्ने छुट्टै कक्ष नहुँदा कैदी/थुनुवाको गोपनीयताको संरक्षण हुन नसक्ने सीपमूलक तालिमको अभाव, शिक्षामूलक कार्यक्रम नभएको, जेष्ठ नागरिक ऐन बमोजिम कैद छुट बारे स्पष्ट नहुँदा त्यस्ता कैदीको कैद छुटको निर्णय हुन नसकेको देखिन्छ। कारागार प्रशासनमा क्रियाशील जनशक्तिको कानूनी उत्तरदायित्व धेरै भए पनि उत्प्रेरणा र दरबन्दी बमोजिम कर्मचारीको समेत अभाव रहेको देखिन्छ।³³

विगतको अनुपातमा यातनामा कमी आए पनि नेपालमा हिरासत तथा कारागार भित्रको वसाइ न्यूनतम मानवोचित अवस्थाको देखिँदैन भने खानेपानी, शौचालय र स्वास्थ्योपचारको राम्रो प्रबन्ध छैन। वर्तमान महङ्गीको अनुपातमा दैनिक रु. ४५, आश्रित बालबालिकालाई रु. १० र चाडवाड खर्च रु. ३०० अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ। भौतिक पूर्वाधारको कमजोर अवस्था र क्षमताभन्दा अत्यधिक कैदी बन्दीको समस्यालाई राज्यले सम्बोधन गर्न सकेको छैन। नेपालमा कारागारको क्षमता १० हजार भए पनि २५ हजारभन्दा बढी कैदी बन्दी रहेका छन्।³⁴ नेपालमा यातनाविरुद्धको उजुरीमा स्वतन्त्र अनुगमन संयन्त्र सहित साक्षी र पीडितको सुरक्षाको प्रबन्ध भएको देखिँदैन। गिरफ्तार गर्दा र छाड्दाको अवस्थामा स्वास्थ्य परीक्षण अनिवार्य रुपमा हुन सकेको छैन। यातनाविरुद्धको समितिमा आवधिक रुपमा प्रतिवेदन पेश गर्न र समितिले औल्याएका सुझावलाई कार्यान्वयन हुन नसक्नु चुनौतीको रुपमा रहेको छ।³⁵

आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार

आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारअन्तर्गत नागरिकका आधारभूत अधिकार पर्दछन्। गाँस, वास, कपास, शिक्षा स्वास्थ्य र रोजगारसहित आधारभूत आवश्यकताका अधिकार परिपूर्ति भए मात्र हरेक व्यक्तिले स्वतन्त्र रुपमा व्यक्तित्व विकास हुन सक्दछ त्यसका लागि राज्यको स्रोतसाधनको समानुपातिक वाँडफाँड गर्दै अधिकारको परिपूर्तिमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारका प्राथमिकता विषय अध्ययन प्रतिवेदनबाट समेत मूलतः आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। ती मध्ये केही अधिकारबारे यहाँ चर्चा गरिएको छ :

खाद्यान्नको अधिकार

पौष्टिक आहारसहितको खाद्यान्नको अधिकार नै स्वस्थ जीवनको अधिकारसँग सम्बन्धित रहेको छ।

33 कारागारको दुरावस्था, अन्नपूर्ण पोष्ट दैनिक २०७६ कार्तिक २२ गते

34 कारागार व्यवस्था विभागको प्रतिवेदन २०७७

35 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५/१०७६ पृ. १५

खाद्यान्नको अधिकार प्रत्याभूतिका लागि उत्पादन, सञ्चय, भण्डारण र आपूर्ति व्यवस्थाका अतिरिक्त गुणस्तरीय खाद्य पदार्थ खरिद गर्नका लागि उपभोक्ताको तिर्न सक्ने क्षमता वृद्धि हुन अपरिहार्य छ। यसका लागि रोजगारी प्रमुख आवश्यकता भित्र पर्दछ। आफ्ना नागरिकलाई गुणस्तरीय पोषणयुक्त खाना, शारीरिक आवश्यकताअनुसारको क्यालोरीसहितको खाद्यान्न उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व हो। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार प्रत्येक मानिसले २४ घण्टामा ३ पल्ट अनिवार्य खान पाउनु पर्दछ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घका कृषि तथा खाद्य सङ्गठन (एफएओ) का अनुसार दैनिक १८ सय क्यालोरी भन्दा कम शक्तिको खाद्य उपभोगको अवस्थालाई भोकमरी वा भोक भनिन्छ।³⁶ नेपाल जलवायु परिवर्तनकै कारण खाद्य प्रणालीमा परेको असरले गम्भीर प्रकृतिको भोकमरीको स्थितिमा पुगेको हो। खाने मुख बढ्ने तर विभिन्न वातावरणीय र मानवीय कारण कृषि उत्पादन घट्ने अवस्थाले खाद्य सङ्कट चिन्ताजनक रूपमा बढाएको छ।

मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि तर्जुमा भएको खाद्य सम्प्रभूतासम्बन्धी ऐन २०७५ मा भोकमरी वा भोकमरीको जोखिममा रहेको व्यक्ति, परिवार, समुदाय र क्षेत्रको नियमित रूपमा पहिचान गरेर अभिलेख राख्ने, जोखिम नियन्त्रणका लागि आवश्यक पर्ने खाद्य सञ्चितीको व्यवस्था गर्ने र भोकमरी जोखिम नियन्त्रणका लागि खाद्य वितरणको व्यवस्था गर्ने उल्लेख छ। तर यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छैन। कोरोनाको महामारी र कोभिड १९ को कारण सन् २०२० को शुरु देखि नै खाद्य सङ्कट बढ्ने देखिन्छ। समयमै मल, बिउ, कृषि औजार उपलब्ध नहुँदा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव खाद्यान्नको उत्पादन, संचय विक्री वितरण र आपूर्तिमा पर्ने देखिन्छ।

कर्णाली प्रदेशका उच्च पहाडी र हिमाली क्षेत्रका करीब ७ प्रतिशत जनसङ्ख्या खाद्यान्नको उच्च जोखिममा रहेको³⁷ र २८ प्रतिशत जनसङ्ख्या खाद्य जोखिममा रहेको छ। तराईमा सिमान्तकृत दलित मुसहर वर्ग खाद्य सङ्कटमा रहेका छन् भने स्थानीय जनतासँग पैसा, स्रोतसाधन रोजगारीको अभावका कारण खाद्य असुरक्षा देखिएको हो। सरकारी क्षेत्रबाट भएको सर्वेक्षणबाट खाद्य असुरक्षाको अवस्था देखिनुले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका तीनै सरकार खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमसहित कार्यान्वयनमा लाग्नु पर्ने देखिन्छ।

नेपालमा अझै पनि करीब ६५ प्रतिशत भन्दा बढी जनसङ्ख्याका नेपाली कृषि कार्यमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा संलग्न रहेको तथ्याङ्क रहेको छ। विश्व खाद्यान्न तथा कृषि सङ्गठन (एफएओ) का अनुसार जलवायु परिवर्तनले निम्त्याएको सबै भन्दा ठूलो चुनौती भनेको खाद्य सङ्कट नै हो। स्थानीय विशेषता रहेका अन्नवाली लोप भई विस्तारै उत्पादन हुन छाड्नु, अत्यधिक विषादीको प्रयोगले उत्पादनशील माटोको क्षमतामा न्हास आउनु र विस्तारै रैथाने बिउ लोप हुदै जानु खाद्यान्न व्यवस्थापनको चुनौती हो। सरकारी नीति कृषि केन्द्रित नहुनु, कृषि शिक्षामा विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन आकर्षित गर्न नसक्नु प्रमुख

36 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१८, पृ. ११५

37 राजु चौधरी, ७ प्रतिशत कर्णालीवासी कम्तीमा एक दिन भोकै कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७५ पुस १६ गते

चुनौती रहेको देखिन्छ। उत्पादनशील जमीनमा माटोको उचित प्रयोग गर्न सक्ने प्रविधि, ज्ञान, सीप र पूँजीको प्रयोग गरिनु पर्दछ। कृषि उत्पादक र उपभोक्ताबिच पारदर्शी सम्बन्ध कायम गर्दै सिचाइको सरल सुविधा र बजार व्यवस्थापनबाट खाद्य सुरक्षासहित खाद्यान्नको अधिकार प्रत्याभूति हुन्छ। अर्थात् खाद्य सुरक्षाका लागि अनिवार्य मानिएका मूल आयामहरू खाद्यको भौतिक अवस्था, खाद्यमा भौतिक तथा आर्थिक पहुँच, पर्याप्त खाद्यको उपयोग र स्थिरता अभै पनि सुनिश्चित हुन सकेको छैन। सरकारी स्वामित्वको खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनीले नाफा कमाउन दुर्गमका उपभोक्तालाई बढी मूल्यमा चामल वितरण गरेको छ।³⁸

विगत केही वर्षदेखि दैनिक उपभोग्य वस्तु सामानको मूल्य आकासिएको छ, जसको प्रत्यक्ष प्रभाव सर्वसाधारणको भान्सामा पर्न गएको छ। नेपाल खुद्रा व्यापार संघका अनुसार दाल, गेडागुडी, तेल, चामल, आटा, चिनी लगायत मसलाजन्य वस्तुको मूल्य अत्याधिक बढ्यो तर, सरकारका नियमनकारी निकायको बजार अनुगमन औपचारिकता सीमित रहेको छ।³⁹ दैनिक उपभोग्य वस्तुको मूल्य विश्लेषण गर्ने सरकारको संयन्त्र नबन्दा बजारमा उत्पादन उद्योग र व्यापारीको मनोमानी बढेको छ। जतिसुकै ठूलो खाद्यान्न मिसावट, कालोबजारी जस्ता अपराध गरेतापनि सामान्य जरिवाना मात्रै गर्ने प्रचलनले बजारमा डरलाग्दो बेथिति बढेको छ। नेपाली बजारमा अधिकांश क्षेत्रमा उपभोक्ता ठगिएका छन्। महँगी नियन्त्रणमा संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीनै तहका सरकार जिम्मेवार हुन सकेका छैनन्। आम उपभोक्ताको संविधानप्रदत्त मौलिक हकको व्यापक हनन् भइरहेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग आयोगले लकडाउनको अवस्थामा कृषकका मानव अधिकार परिपूर्ति र सम्मान गर्न सरकारको ध्यानाकर्षण गरायो।⁴⁰ तर लामो समयसम्म रहन सक्ने बन्दाबन्दीमा नागरिकको खाद्य सुरक्षामा थप चुनौती देखिने प्रष्ट छ।

शिक्षाको अधिकार

सर्वसुलभ गुणस्तरीय शिक्षा पाउनु नागरिकको नैसर्गिक अधिकारको विषय भित्र पर्दछ। संविधानको मौलिक हकमा स्थापित शिक्षासम्बन्धी हकलाई कानूनले समेत सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ। संविधान प्रदत्त हकको कार्यान्वयनको लागि सरकारले नीति, योजना, बजेट कार्यक्रम समेत ल्याएको छ। शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था तीनै तहका सरकारको दायित्वको विषय रहेको हुन्छ।⁴¹ सरकारले विद्यालय भर्ना अभियानलाई निरन्तरता दिएको छ। सरकारले राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ समेत जारी गर्‍यो।⁴² शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न प्रदेश नं. ३ सरकारले प्रदेश अन्तर्गतका ११९ वटा स्थानीय तहका २२१ विद्यालयमा एक विद्यालय एक नर्स कार्यक्रम आ.व. २०७६।७७ बाट लागु गर्‍यो र विद्यालय नर्स

38 प्रेम पुल्थोकी, दुर्गमका बासिन्दालाई महँगो चामल, नागरिक दैनिक २०७६ कात्तिक २५ गते

39 गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक २०७६ पुस २२ गते

40 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग को २०७७ वैशाख २१ प्रेस विज्ञप्ति

41 नेपालको संविधान (२०७२) को अनुसूची ९

42 शिक्षा नीति २०७६ नेपाल सरकारको मिति २०७६ कार्तिक १८ गतेको निर्णयबाट स्वीकृत

कार्यक्रम तर्जुमा गर्‍यो । विद्यार्थीलाई स्वास्थ्य उपचार, स्वास्थ्यसम्बन्धी चेतना जागृत गराउने, स्वास्थ्य शिक्षाबारे चेतना विस्तारले विद्यालयमा छात्राको उपस्थिति बढ्ने देखिन्छ । त्यस्तै सरकारले प्रत्येक विद्यालयमा निःशुल्क सेनेटरी प्याड वितरण कार्यक्रम जारी गर्‍यो । शिक्षामा सरकारले बजेट विनियोजन गरे तापनि सामुदायिक र निजी विद्यालयको गुणस्तरमा खाडल रहनु सामुदायिक विद्यालयको शिक्षा गुणस्तरमा खासै सुधार हुन नसक्नु, विद्यार्थीलाई शारिरिक दण्ड सजाय दिने प्रचलन कायमै रहेको देखिन्छ ।

सार्वजनिक पदाधिकारीमा जवाफदेहिताको कमी, प्रभावकारी अनुगमन नहुनु आदि कारणबाट अभिभावकको आकर्षण निजी विद्यालयतर्फ बढ्दो छ । निजी र समुदायिक विद्यालयमा फरक क्षमताका जनशक्ति उत्पादन हुने भएको कारण शिक्षामा विभेद बढ्दै गएको देखिन्छ । कोरोना भाईरसका कारण सन् २०२० को शुरुदेखिनै लकडाउनका कारण विद्यार्थीहरू शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् । एसइइसहित अधिकांश परीक्षा स्थगित भएका छन् भने केही विद्यालयले अनलाईनबाट पठन पाठन गरी विद्यार्थीसँग महंगो शुल्क असुली गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विद्यार्थीमा मनोवैज्ञानिक असर पर्ने भन्दै अनलाईनबाट पठन पाठन नगराउन आग्रह गरेको थियो ।⁴³

स्वास्थ्यको अधिकार

स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७५ स्वीकृत गर्ने निर्णय गर्‍यो । त्यसैगरी स्वास्थ्य रणनीति २०७६ समेत स्वीकृत गर्ने निर्णय गर्‍यो ।⁴⁴ नेपाल सरकारले क्यान्सर, मृगौला, अल्जाइमर्स लगायतका रोगको कारण पीडितहरूका लागि स्वास्थ्य उपचारमा सहूलियत दिने व्यवस्थालाई निरन्तरता दियो । बाल मृत्युदर र मातृ मृत्यु दर घटाउने तथा पोषणसम्बन्धी चेतना विस्तार तथा भीटामिन ए, पोलियो थोँपा खुवाउने कार्यक्रम निरन्तर भए । आ.व. २०७६/७७ मा देशका ५८ वटा जिल्लामा महामारीको रूपमा फैलिएको डेंगु लामखुट्टेबाट प्रभावितहरूका लागि समयमै रोकथाम हुन सकेन । डेंगु नियन्त्रणकालागि भएका प्रयास असफल भए । सङ्क्रमण विस्तारको तुलनामा नियन्त्रण प्रयास प्रभावहीन रह्यो । रोग नियन्त्रणका लागि खट्नु पर्ने जिम्मेवार निकायमा जनशक्ति नै नरहेकोले रोग नियन्त्रणमा समस्या रह्यो ।⁴⁵ आमनागरिकको स्वास्थ्यसँग सरोकार राख्ने खानेपानी र सरसफाइको लागि नेपाल सरकारले नेपाललाई खुला दिशामुक्त देश घोषणा गर्‍यो⁴⁶ । पर्याप्त स्वच्छ र शुद्ध खानेपानी, शौचालयको अभावमै घोषणा गरेको कार्यक्रम घोषणामै सीमित रहेको पाइन्छ । वि.स. २०६८ सालदेखि सुरु भएको खुल्ला दिशामुक्त घोषणा कार्यक्रमबाट ५९ लाख चर्पी निर्माण भएको छ । तर, परम्परादेखि चली आएको आनीबानी, पहाडी भेगमा भूकम्पपछि पानीको मूल सुकेको र शहरी

43 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मिति २०७७ वैशाख २ गतेको प्रेस विज्ञप्ति

44 नेपाल सरकारको मिति २०७६ पुस १५ गतेको निर्णय

45 रोग नियन्त्रणमा असफलता कान्तिपुर दैनिक, २०७६ भदौ ८ गते

46 नेपाल खुला दिशा मुक्त, गोरखापत्र दैनिक, २०७६ असोज १३ गते

क्षेत्रमा पानीको चरम अभाव रहेको कारण सरकारको घोषणा कार्यान्वयनमा चुनौती रहेको छ। तथापि सरकारी घोषणाले नागरिकको स्वास्थ्य अधिकारको लागि दिगो विकास लक्ष्यमध्ये एक महत्वपूर्ण लक्ष्य पूरा भएको छ। स्वास्थ्यको अधिकारको रूपमा यस्ताई सकारात्मक प्रगतिको रूपमा लिन सकिन्छ।

आवासको अधिकार

आवासको अधिकार हरेक व्यक्तिको सुरक्षा, स्वास्थ्य, गोपनीयता र मर्यादासँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। यस अधिकारलाई नेपालको संविधानले मौलिक हकअन्तर्गत समावेश गरेको छ।⁴⁷ आवासको अधिकारबाट वंचित रहेका दलितलाई कानूनबमोजिम बसोबास व्यवस्था गर्ने⁴⁸ व्यवस्थाको यस वर्ष पनि कार्यान्वयन भएको पाइएन।

नेपालमा भूमिको न्यायोचित वितरण नभएको कारण भूमिहीनहरू आवासको अधिकारबाट वञ्चित रहेका छन्। तराइ र पहाडी क्षेत्रमा अविरल वर्षासँगै आएको बाढी, पहिरो र डुवानमा कारण १० हजार ३ सय ८५ घरधुरी विस्थापित भए।⁴⁹ सरकारले प्रभावित व्यक्तिको आवास तयार गर्ने जिम्मा नेपाली सेनालाई दियो। त्यसैगरी २०७६ जेठ २३ गते बेलुका आएको भीषण हावाहुरीबाट प्रभावित व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले राहत उपलब्ध गराउने निर्णय गर्‍यो।⁵⁰ प्रदेश नं. २ मा आवासविहीनहरूको लागि जनता आवास कार्यक्रम संचालन भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको पाइएन। आर्थिक विपन्न, लोपोन्मुख र लक्षित वर्गका नागरिकलाई शौचालयसहित दुई कोठाको घर पाउने आशा रहेकोमा अझै पूरा नभएको प्रभावितको गुनासो रह्यो। यी सबै कुरामा राज्य कमजोर भयो नै प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले पनि प्रभावकारी उपस्थिती देखाउन सकेन।⁵¹ कर्णाली प्रदेश सरकारले आ.व. २०७६/७७ मा कर्णालीमा एकीकृत बस्ती बसाउन योजना कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि २०७५ जारी गर्‍यो। कर्णालीका विकट क्षेत्रमा छरिएर रहेका बस्ती प्राकृतिक विपत जोखिममा रहेका र घरबार नभएका व्यक्तिलाई सुरक्षित आवास गरीने योजना रहेको पाइन्छ।⁵²

नेपाल विश्वका क्षति भूकम्पीय जोखिम भएका मुलुकमध्ये ११ औँ स्थानमा पर्दछ। वि.स. २०७२ वैशाख १२ गते भूकम्पबाट ८ हजार ७ सय ९० जनाको मृत्यु भएको छ भने २२ हजार ३ सय घाइते भएका छन्। करीव ८० लाख जनसङ्ख्या अर्थात मूल जनसङ्ख्याको एक तिहाइ भूकम्पले प्रभावित भएका छन्।⁵³ कूल लाभग्राही सङ्ख्या ८ लाख १० हजार ६ सय ९० रहेकोमा अनुदान संभौता सम्पन्न सङ्ख्या

47 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ३७ को उपधारा (१)

48 ऐ.ऐ. धारा ४० को उपधारा (६)

49 नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७६ असार २९ गतेको निर्णय

50 नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७६ जेठ २९ गतेको निर्णय

51 नागरिक राष्ट्रिय दैनिक सम्पादकीय २०७६ पुस ३ गते

52 कर्णाली प्रदेशमा आवासको योजना कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७५ पुस १७ गते

53 नेपाल भूकम्प २०१५ विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन पृ. ५ राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं २०१५

७ लाख २२ हजार १ सय १ रहेकोमा⁵⁴ राष्ट्रिय पुनःनिर्माण प्राधिकरणले यस वर्ष ४२ हजार ७ सय ४२ गुनासो सम्बोधन सम्पन्न गरी ४ हजार ६ सय ४४ पुनर्निर्माण लाभग्राही थप गरेको छ। प्राधिकरण कार्यकारी समितिको बैठकले छुट तथा पुनः जाँच सर्भेक्षणबाट प्राप्त गुनासो विश्लेषण पछि ती भूकम्प प्रभावितलाई लाभग्राही कायम गरेको हो। प्राधिकरणले ४ सय १० जनालाई सम्भावित लाभग्राही र २ हजार ६ सय ९ जनालाई प्रवलीकरण लाभग्राही कायम गरेको छ।

प्राधिकरणले एकीकृत बस्तीमा भौतिक पूर्वाधारका लागि अलग्गै प्रति घरधुरीका दरले रकम उपलब्ध गराउँछ। प्राधिकरणले हिमाली जिल्लामा बस्ती एकीकृत बस्तीका लागि प्रतिघर ५ लाख, पहाडी जिल्लामा बस्तीका लागि ४ लाख र तराई जिल्लामा बस्तीका लागि प्रतिघर ३ लाख दरले एकमुष्ट रकम उपलब्ध गराउने निर्णय गर्‍यो⁵⁵। प्राधिकरणले नीजि आवासको पुनःनिर्माणलाई केन्द्रविन्दुमा राख्ने भन्ने निजी आवास पुनर्निर्माणमा समग्रमा ८० प्रतिशत उपलब्धि हासिल भएको छ। अर्थात् अनुदान सम्झौता गरेका ७,६२,३०७ घर परिवारमध्ये ६,१२,९३५ घर परिवार पुनःनिर्माणको प्रक्रियामा रहेको जस मध्ये ५० प्रतिशत अर्थात् ३,२८,२७७ परिवारले घर पुनःनिर्माण सम्पन्न गरिएको र ३० प्रतिशत अर्थात् २,३०,६५८ परिवार घर पुनर्निर्माण क्रममा रहेको छ।⁵⁶

२०७२ को भूकम्पपछि खुला ठाउँको थप आवश्यकता महसूस भयो। सरकारले काठमाडौँ उपत्यकाको दीर्घकालीन विकासका लागि कार्ययोजना जारी गरी प्रत्येक वडामा कम्तीमा ५ प्रतिशत जग्गा खुला क्षेत्र राख्न भन्यो। तर उक्त कार्ययोजना कागजमै सीमित रहयो। विश्व स्वास्थ्य सँगठनले प्रतिव्यक्ति ९ वर्ग मीटर खुला क्षेत्र हुनुपर्ने मापदण्ड तोकेको छ। तर, काठमाडौँ महानगरपालिकाका अनुसार यहाँ प्रति व्यक्ति ०.२५ वर्ग मिटर मात्रै खुला ठाउँ छ। अरु शहरको हालत पनि उस्तै छ। योजनाविनै नगर र बस्ती बढिरहेका छन्। यस कारण भूकम्प जस्तो प्राकृतिक प्रकोपबाट सरोकारवाला र सरकारी निकायले शिक्षा लिएको पाइएन।⁵⁷ विगतका घटनाबाट पाठ नसिकने बानी, लापरबाही, कमजोर संरचना र कानूनको कमजोर कार्यान्वयन मानव अधिकार सुदृढीकरणको लागि चुनौतीको रुपमा रहेको देखिन्छ।

आप्रवासी कामदारको अधिकार

नेपालको अर्थतन्त्रको ठूलो हिस्सामा नेपालबाट अन्य गन्तव्य मुलुकमा गई काम गर्ने प्रवासी कामदारले योगदान पुर्याएका छन्। आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० को पक्ष राष्ट्र नभएता पनि नेपाली नागरिकका अधिकार विशेष प्राथमिकतामा रहनु अपरिहार्य छ। नेपाल सरकारले आप्रवासी कामदारले वैदेशिक रोजगारबाट सिकेका ज्ञान, सीप, प्रविधि र रिमिटेन्स मार्फत देश विकासमा योगदान पुग्ने नीति लिएको छ। नेपालको वैदेशिक मुद्राको प्रमुख

54 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९, पृ. ६१, इन्सेक, काठमाडौँ

55 राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको मिति २०७६ मंसीर १६ गतेको प्रेश विज्ञप्ति

56 राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, सिंहदरवारको मिति २०७६ वैशाख १० गतेको प्रेश विज्ञप्ति

57 भूकम्पको शिक्षा खुला ठाउँ, सम्पादकीय,कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, २०७६ माघ ३ गते

स्रोतको रूपमा आप्रवासी कामदारले पठाएको रिमिटेन्स प्रमुख रूपमा रहेको छ । यसका अतिरिक्त पर्यटन, वैदेशिक लगानी आदि वैदेशिक मुद्राका अतिरिक्त स्रोत भए पनि आप्रवासी कामदार भने दुरावस्थामा छन् । आत्महत्या, सवारी दुर्घटना तथा सुनुवाईको अधिकार प्राप्तिमा सहज स्थिति नरहँदा आमआप्रवासी कामदारको अधिकार हनन् भइरहेको छ । यसको उदाहरणका रूपमा वि.सं २०७५ मा मात्रै ८ सय ७८ जना आप्रवासी कामदारको मृत्यु भएको घटनालाई लिन सकिन्छ ।⁵⁸

नेपालबाट वैदेशिक रोजगारमा संस्थागत र व्यक्तिगत रूपमा जाने अभ्यास रहेको देखिन्छ । संस्थागत श्रमको स्वीकृतिको आधारमा तेस्रो मुलुकमा जाने सङ्ख्या उल्लेख छ भने व्यक्तिगत श्रम स्वीकृतिमा वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्ति आफैँ वा आफन्तमार्फत काम खोजी गरी व्यक्तिगत श्रम स्वीकृति लिई जाने प्रचलन पनि देखिन्छ । त्यसैगरी खुला सिमानाको प्रयोग गरी भारत जानेको सङ्ख्या पनि ठूलो रहेको छ । मुलुकको आर्थिक विकासमा आप्रवासी कामदारहरूबाट ठूलो टेवा पुग्न गए पनि कामदार र तिनका परिवारको मानव अधिकारमा सरकारको ठोस ध्यान पुग्न गएको छैन । कामदार छनोट प्रक्रियादेखि कामदारको रूपमा जाने मुलुकसम्म कामदारहरू ठगिएका छन् । विज्ञापनमा आकर्षक काम, तलबका विषय रहे पनि रोजगारदाता मुलुकमा गए पछि भने शर्त विपरितका कार्य भई कामदार ठगिने गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मलेसियाको मानव अधिकार आयोगसँग आप्रवासी कामदारको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी सम्झौता गर्‍यो ।⁵⁹ त्यसैगरी आप्रवासी कामदारका अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई २६ बुँदे सिफारिस समेत गर्‍यो ।⁶⁰

सन् २०२० को शुरुमा चीनको हुवाइबाट शुरु भएको कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) को कारण आप्रवासी कामदारबाट प्राप्त हुने रिमिटेन्समा प्रतिकूल असर पर्न गएको छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको मापदण्ड र सिद्धान्तविपरित भारतलगायत कतिपय खाडी मुलुकमा रहेका आप्रवासी कामदारको अधिकार प्रत्याभूतिका लागि सरकारले ठोस कदम चाल्न सकेन । लाखौँ आप्रवासी कामदारको अधिकार संरक्षण, उद्धार र व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण गरायो⁶¹ । तर, नेपाल सरकारले जो जहाँ वसेका छन् त्यहीं वस्न अनुरोध गर्ने र अर्को आदेश नभएसम्म नल्याउन अनुरोध गर्ने निर्णय⁶² गरेपछि आप्रवासी कामदारको हक संरक्षणमा राज्य चुकेको देखिएको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशको पालना गरी राज्य अझ जवाफदेही हुन आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि वैदेशिक रोजगारमा रहेका व्यक्ति र तिनका परिवारको हक संरक्षणमा विशेष कार्यक्रम जारी गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

58 होम कार्की, विदेशमा एक वर्षमा ८७८ श्रमिकको मृत्यु कान्तिपुर दैनिक, २०७५ पुस २६ गते

59 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ कार्तिक २८ गतेको प्रेस विज्ञप्ति

60 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५/०७६ पृ. ३९३

61 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७७ वैशाख २९ गतेको प्रेस विज्ञप्ति ।

62 नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको २०७७ जेठ २ गतेको निर्णय ।

बालबालिकाको अधिकार

नेपालको जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा बालबालिकाले ओगटेका छन् । संविधानले मौलिक हकमै बालबालिकाको हकलाई संरक्षण गरेको छ ।⁶³ संविधान, ऐन र नीति, नियममा बाल अधिकारको विशेष व्यवस्था भए पनि व्यवहारमा त्यसको पूर्ण प्रत्याभूति हुन सकेको छैन । गरीबी, अशिक्षा, भौगोलिक विकटता आदि कारणले विद्यालयको पहुँच बाहिर रहने र विद्यालय छाड्नेजस्ता कारणबाट बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारको संरक्षण हुन सकेको छैन । सिमान्तकृत वर्गका बालबालिका र अझ त्यसमा पनि बालिकाको अवस्था थप दयनीय देखिन्छ । सङ्घीयताको मुख्य मर्म नै स्थानीय समस्या, स्थानीय उपचार, स्थानीय स्रोत र स्थानीय समृद्धि हो । त्यसै मान्यताअनुरूप प्रदेश सरकारले विशेष कार्यक्रम घोषणा समेत गरेका छन् । यसैक्रममा प्रदेश नं. २ सरकारले मुख्यमन्त्री बेटी पढाऊ, बेटी बचाऊ कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०७५ अन्तर्गत छोरी शिक्षा, बिमा, साइकल वितरण, सामुदायिक विद्यालयमा छात्रामैत्री शौचालय निर्माण जस्ता कार्यक्रम ल्याएको देखिन्छ ।⁶⁴

कर्णाली प्रदेशले आ.व. २०७६/७७ देखि छोरी सुरक्षा कार्यक्रम सुरु गर्‍यो । कार्यक्रमानुसार २०७६ श्रावण एक वा त्यसपछि जन्मेका कर्णाली प्रदेशका सबै छोरीहरूको बैंक खाता खोली कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइने जनाइएको छ ।⁶⁵ कर्णाली प्रदेश सरकारले छोरीमाथि हुने विभेद न्यूनीकरण गरी उच्च शिक्षाको प्रत्याभूत गर्ने दीर्घकालीन उद्देश्यका साथ छोरीका नाममा बैंक खाता खोली प्रत्येक महिना रु. पाँच सयका दरले जम्मा गरिदिने कार्यक्रम लागू गरेको देखिन्छ । यस्ता कार्यक्रमले छोरीलाई आत्मनिर्भर बनाउन, सबैखाले हिंसाबाट मुक्त गर्न, शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

भ्रुणको लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गर्ने, छोरीहरूलाई परिवारमै विभेद गर्नेजस्ता कारणले कतिपय परिवारमा छोरीहरू गर्भदेखि प्रताडित छन् । यसो हुनुमा प्रचलित सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, स्थापित मानसिकता, विपन्नता, भ्रम र अशिक्षा प्रमुख कारण छन् । युनिसेफका अनुसार विगत २ दशकमा नेपालले महिला तथा बालबालिकाको स्वास्थ्य सुधारमा उल्लेख्य प्रगति हासिल गरेको उदाहरणका रूपमा पोलियोमुक्त देश घोषणा, मातृ स्वास्थ्य सुधारमा देखाएको प्रतिवद्धता र प्रगति, बाल मृत्युदरमा न्यूनीकरण गर्न सफल भएको घटनालाई उल्लेख गरेको छ ।⁶⁶ यद्यपि, यौनजन्य हिंसा, बलात्कार, सडक बालबालिका रहने स्थिति, छाउपडी, बालविवाह जस्ता बालबालिकामाथि हुने हिंसा भने कायमै रहेको छ । अल्पसङ्ख्यक, सिमान्तकृत वर्ग र दलित समुदायका बालबालिका थप जोखिममा रहेको देखिएको छ । घरपरिवार र विद्यालयमा बालबालिकामाथि हुने शारिरिक दण्ड-सजाय पनि बाल अधिकार संरक्षणमा चुनौतीमा रूपमा रहको स्थिति छ ।⁶⁷

63 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ३९

64 बेटी पढाओ, बेटी बचाओ कार्यक्रम सुरु कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७६ पुस ४ गते

65 कर्णाली प्रदेशको आ.व. २०७६/७७ को नीति तथा कार्यक्रम

66 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५/०७६ पृ. २६

67 ऐ.ऐ. पृ. २७

यसैबिच, नेपाल सरकारले केन्द्रीय बाल कल्याण समिति र जिल्ला बाल कल्याण समितिको चल अचल सम्पत्ति, दायित्व र कर्मचारी राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् र स्थानीय बाल अधिकार समितिमा हस्तान्तरण गर्‍यो।⁶⁸ इन्सेकले सार्वजनिक गरेको विवरणअनुसार सन् २०१७, २०१८ र २०१९ मा क्रमशः ७८३, १,२४८ र १,४४७ वटा बाल अधिकार हननका घटना अभिलेख भएका छन्। वयष्क भन्दा शारीरिक रुपमा कमजोर भएकोले बालबालिकामाथि हिंसा बढेको छ। बालबालिकाभित्र पनि पीडित बालिकाको सङ्ख्या कहाली लाग्दो छ। सन् २०१९ को १,२४८ पीडित मध्ये ८१८ जना बालिका बलत्कारका घटनामा पीडित भए भने आरोपित अधिकांश बालक रहेको पाइएको छ।⁶⁹

महिला अधिकार

नेपालको संविधान र कानूनले महिलालाई विभेद नगरेता पनि सम्पत्ति, स्वास्थ्य र शिक्षामा महिला पहुँच पुग्न सकेको छैन। अझ ग्रामीण महिलाको अवस्था थप दयनीय रहेको छ। ग्रामीण अर्थ व्यवस्थाको विकासका लागि समेत ग्रामीण महिलाको महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ। खासगरी अन्नबाली उत्पादन, पशुपालन, घरेलु श्रमको व्यवस्थापन, जल र खाद्य व्यवस्थापनमा महिलाको ठूलो योगदान रहेको छ। घरपरिवारमा रहेका बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, बिरामीको स्याहारमा सबै भन्दा ठूलो जिम्मेवारी महिलाले नै सम्हालेका छन्। नेपालमा शहरी क्षेत्रमा मात्र नभई गाउँघरमा सञ्चालन हुने स-साना विकास निर्माणका योजना समेत उपभोक्ता समिति मार्फत महिलालाई अनिवार्य सहभागिता गराउनु पर्ने नीतिगत व्यवस्थाले गाउँमा महिला थप जागरुकता ल्याएको छ।

विगत तीन वर्षको अवस्था अध्ययन गर्दा आ.व. २०७३।७४, २०७४।७५ र २०७५।७६ मा क्रमश १,१३१, १,४८० र २,२३२ घटना अभिलेख भएको देखिन्छ।⁷⁰ महिला अधिकारको अवस्था हेर्दा सबै भन्दा बढी अधिकारको हनन महिलाको हुने गरेको देखिन्छ। इन्सेकको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१७, २०१८ र २०१९ मा क्रमशः ३,५६०, २,८२४ र ३,३६४ वटा यस्ता घटना अभिलेख भएको देखिन्छ। मूलतः महिलामाथि हुने हिंसाका घटनामा बेचबिखनका प्रयास, घरेलु हिंसा, बोक्सीको आरोप, बलात्कार, यौनदुर्व्यवहार र बेचबिखनजस्ता अधिकार उल्लङ्घनका घटना भएको देखिन्छ। सन् २०१९ मा परिवारजनबाटै १ सय २९ जना महिलाको हत्या भयो। गत वर्ष यो सङ्ख्या १ सय २० थियो। यसरी हेर्दा दाइजोको कारण, महिलामाथि शारीरिक र मानसिक हिंसाका घटना मिलापत्र हुने, घरपरिवारमै घटना गुपचुप राख्ने वा गाउँ समाजमै मिलाउने र धेरैजसो घटना महिलाकै दोष देखाएर आरोपितलाई उन्मुक्ति दिने कार्य पनि भइरहेको पाइन्छ।⁷¹

असामाजिक कुरीति, व्यवहारतः विभेद, शोषण, अन्याय र बहिष्करणको बढी मार महिलाले खेप्नु परेको

68 नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७६ असार २९ गतेको निर्णय

69 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१९ पृ. १०

70 कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७६ भदौ १ गते

71 इन्सेक वर्ष पुस्तक सन् २०१९ पृ. २४

छ। दाइजो, बालविवाह, कुटपीट, घरेलु हिंसा, बलात्कारका घटना निरन्तर सार्वजनिक भएका छन्।⁷² अतः लैङ्गिक हिंसा अन्त्यका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहका सरकारबिच नीति योजना बजेटसहित सहकार्य आवश्यक छ। यस वर्ष सरकारले एकल महिलालाई उपलब्ध गराउँदै आएको सामाजिक सुरक्षाभत्ता कट्टा गर्‍यो। एकल महिलाले साविकमा खाइपाई आएको सामाजिक सुरक्षाभत्ता ६० वर्ष उमेर पूरा गरेपछि मात्र पाउने भएका छन्। जसबाट एकल महिलाहरूको मानव अधिकार हनन हुने निश्चित छ।⁷³

जातीय भेदभाव विरुद्धको अधिकार

नेपालमा जातीय आधारमा गरिने विभेद र छुवाछूतलाई संविधानले निषेध गरी दण्डनीय बनाएको छ।⁷⁴ तर व्यवहारमा भने जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य कार्य भइ रहेको पाइन्छ। सङ्घीय व्यवस्थापिका सांसददेखि स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिसम्मले जातीय विभेद र छुवाछूतसम्बन्धी अपराधको शिकार बन्नु परेको छ।⁷⁵ विगत तीन वर्षमा अभिलेख भएका जातीय विभेदका घटना हेर्दा सन् २०१७ मा ४५, २०१८ र १९ मा क्रमशः ६२/६२ घटना अभिलेख भए।⁷⁶ उपरोक्त घटना हेर्दा संविधान, कानून र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताको प्रतिकूल जातीय विभेद र छुवाछूतका घटनाहरू निरन्तर भइरहेको तर, त्यसको अनुपातमा कानूनी कारबाही र पीडितलाई न्याय सहित सामाजिक न्यायको अवस्थामा सुधार आउन सकेको पाइएन।

दलित भएको कारण कोठा नपाएको, मन्दिरमा प्रवेश गरी पूजा गर्न नपाएको, सार्वजनिक धारा इनारमा पानी भर्न नपाएको, अन्तरजातीय विवाह गर्दा ज्यानै गुमाउनु पर्ने, धम्की आई मानसिक तनाव खेप्नु पर्ने, सरकारी निकायमा समेत भेदभाव रहेको, सामाजिक कार्य विवाह व्रतबन्ध लगायत भोजमा दलित समुदायलाई प्रतिबन्ध गर्ने, सामाजिक सञ्जालमा जातका आधारमा अपमान गर्ने जस्ता समस्या भोग्नु परेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ। विद्यालय स्तरमा जनचेतना, स्थानीय तहबाट प्रभावकारी अनुगमन र दोषीलाई कानूनबमोजिम दण्ड सजाय गरी त्यसको व्यापक प्रचार प्रसारले नै जातीय आधारमा हुने विभेदको न्यूनिकरणमा योगदान पुऱ्याउन सक्दछ।

जेष्ठ नागरिकको अधिकार

जेष्ठ नागरिकलाई परिवार, समाज र राष्ट्र नै ज्ञानको खानी भनिन्छ। तर, वर्षौंको ज्ञान र सीपलाई राज्यले सदुपयोग गर्न सकेको छैन। जेष्ठ नागरिकको मर्यादित रूपमा बाँच्न पाउने र सामाजिक सुरक्षाको हकलाई

72 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५।०७६ पृ. २५

73 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७७ जेठ १० गतेको प्रेस विज्ञप्ति

74 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २४

75 जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन २०७६, पृ. ४९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

76 नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२० पृ. १४ इन्सेक काठमाडौं

संविधानका मौलिक हकमा समावेश गरेको छ।⁷⁷ सरकारले बजेटमार्फत जेष्ठ नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाभत्ता प्रति महिना ३ हजार उपलब्ध गराउने निर्णय गर्‍यो। सरकारले जेष्ठ नागरिकका लागि १ लाख बराबरको स्वास्थ्य बीमा निःशुल्क उपलब्ध गराउने भएको छ।⁷⁸ त्यस्तै जेष्ठ नागरिकका लागि मनोरञ्जन तथा तोकिएका क्षेत्रमा विशेष छुट दिने सरकारी निर्णय भए पनि त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले जेष्ठ नागरिकको अवस्था अनुगमन गरी प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको छ भने संसदमा विचाराधीन जेष्ठ नागरिक विधेयकमा हुनुपर्ने सुधारका बारेमा सुझावसमेत पेश गरेको छ। जेष्ठ नागरिकका मानव अधिकार विषयमा सातै प्रदेशमा ६२ जिल्लामा अध्ययन गरी आयोगले नेपाल सरकारलाई ७७ बुँदे सुझाव दिएको छ। साथै जेष्ठ नागरिकका मूल समस्यामा स्वास्थ्य, सम्पत्ति र परिवार रहेको निष्कर्षका साथ देशमा एउटा जेष्ठ नागरिक अस्पताल र प्रत्येक प्रदेशमा कम्तिमा एउटा अस्पतालमा साधन सम्पन्न जेरियाट्रिक वार्डको प्रवन्ध गर्न सरकारसँग माग गरेको छ।⁷⁹ विश्वव्यापी रूपमा महामारीको रूपमा फैलिएको कोरोना भाइरसको कारण बन्दाबन्दीको अवधिमा जेष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार चुनौतीपूर्ण रूपमा रह‍यो। मूलतः जेष्ठ नागरिक आश्रममा खाद्यान्न र स्वास्थ्यको अवस्थामा यातायातको सहज पहुँचको अभावले कठिनाई उत्पन्न भएको पाइयो।⁸⁰

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार

नेपालमा २०६८ सालको जनगणनाअनुसार जनसङ्ख्याको झण्डै दुई प्रतिशत अर्थात् ५ लाख १३ हजार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेका छन्। सरोकारवाला भने यसलाई मान्न तयार छैनन्। राज्यले खोजी नगर्ने र परिवारमा लुकाउने प्रवृत्ति रहेको छ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार वास्तविक सङ्ख्या सरकारी आँकडा भन्दा ५ गुणा बढी छ। सही अभिलेख नै नहुँदा स्वभाविक रूपमा ठूलो सङ्ख्या राज्यबाट उपलब्ध हुने सेवा सुविधाबाट नै वञ्चित रहेको अवस्था छ।⁸¹

संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक स्थापित गरे पनि कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्त फितलो छ। संविधानानुरूप शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा र रोजगारीमा उनीहरू निकै पछि पारिएका छन्। युनिसेफका अनुसार ५ देखि १२ वर्ष उमेरका अपाङ्गता भएका एक तिहाइ बालबालिका विद्यालय बाहिर छन्। त्यसको मुख्य कारण अपाङ्गमैत्री संरचना नै नहुनु हो।

सरकारी गणनामा परेका अपाङ्गता भएका मध्ये पनि आधाले मात्र परिचयपत्र पाएका छन्। अटिजम, बौद्धिक अपाङ्गता, पूर्ण अशक्त अपाङ्गता र अति अशक्त अपाङ्गता भएकाहरू निकै समस्यामा छन्। सरकारले तोकिएको न्यूनतम सहायता रकम पाउने हरेक १ लाख २७ हजार ७ सय ४४ मात्रै छन्।

77 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा १८ को उपधारा ३ र धारा ४१

78 नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य २०७६ जेठ १५

79 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ साउन २३ गते प्रेस विज्ञप्ति

80 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७७ वैशाख २४ प्रेस विज्ञप्ति

81 कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक सम्पादकीय २०७६ मंसिर १९ गते

सरकारले यसै आर्थिक वर्षदेखि पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका रातो कार्डधारीलाई मासिक ३ हजार रुपैया, अति अशक्त अपाङ्गता भएका नीलो कार्डधारीलाई मासिक १ हजार ६ सय भत्ता दिन्छ। सहायक सामग्री पनि हरेक ८ मध्ये १ जनाले मात्रै पाएका छन्।⁸²

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि पहुँच पहिलो चुनौती हो। राज्यले अपाङ्गता भएका सबै नागरिकको पहिचान गरी उनीहरूको अशक्तता अनुसारको सुविधा प्रदान गर्नु पर्दछ। सार्वजनिक र निजी संरचना (सडक, भवन) अपाङ्गमैत्री हुनु पर्दछ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नु प्रत्येक परिवार, समुदाय र राज्यको दायित्व हो। त्यसका लागि परिवारले अग्रसरता लिनै पर्दछ। राज्य चाहिने भनेकै जोखिममा परेका नागरिकको लागि हो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई गरेका सिफारिस यस वर्ष पनि कार्यान्वयन भएको पाइएन।⁸³ आ.व. २०७७/७८को नीति तथा कार्यक्रममा ख वर्गमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउदै आएको रु एक हजार ६ सय कट्टा गर्ने भनी भएको निर्णयबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक सुरक्षामा असर पर्ने देखिन्छ।⁸⁴

सुशासन र मानव अधिकार

भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनको मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ। विश्वमा भ्रष्टाचार हुने मुलुक मध्ये नेपाल सन् २०१७ मा १२२ औँ स्थान माथि हो भने सन् २०१८ मा १२४ औँ मुलुक भएको छ। यसैगरी भ्रष्टाचार अवधारणा सूकाङ्कमा कम्तिमा ५० अङ्क भन्दा माथि हुनुलाई सकारात्मक मानिन्छ। तर नेपालको यो अङ्क ३१ मात्र रहेको छ। यसलाई भ्रष्टाचार व्याप्त छ भन्ने अर्थमा लिइन्छ। यो सूचकांकमा ५० भन्दा कमको औसत ४४ अङ्क निर्धारण गरिएको छ। त्यसअनुसार नेपाल औसत भन्दा निकै कम अङ्कमा सीमित रहेको छ। औसत ४४ भन्दा माथि भएको मुलुकलाई सुधारोन्मुख र त्यो भन्दा कमलाई दयनीय अवस्थाको रुपमा बुझिन्छ।

भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलताको मर्मसँगै पछिल्ला वर्षमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको सक्रियता बढेको छ। आ.व. २०७५/७६ मा गत आ.व.को तुलनामा पाँच हजार उजुरी थपिएका छन्। नेपालको निर्वाचन पद्धति निकै महँगो भएकोले राजनीतिक तहमा नीतिगत भ्रष्टाचारमा सुधार हुन सकेको छैन। जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सदाचारको अवस्था सन्तोषजनक नहुँदा नेपालको सुशासनको अवस्था चिन्ताजनक रहेको छ। सार्वजनिक सेवा प्रवाह निर्बाध गतिमा भएको अनुभूति नागरिकलाई हुन सकेको छैन। स्थानीय तहमा स्वार्थ बाझिने गरी काम हुँदा भ्रष्टाचार भन बढेको छ।⁸⁵ स्थानीय तहका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको सुविधासम्बन्धी ऐनमा जनप्रतिनिधिहरूले स्वकीय सचिव, सहयोगी र प्रेस सल्लाहकार राख्न

82 ऐ.ऐ.

83 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७५ चैत्र १५ गते जारी प्रेस विज्ञप्ति

84 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७७ जेठ १० गतेको प्रेस विज्ञप्ति

85 गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक, २०७६ मंसिर २३ गते

पाउने व्यवस्था गरेको छैन । तर, जनप्रतिनिधि भने आफ्ना छोराछोरी, नातागोता र पार्टीका कार्यकर्तालाई नियुक्ति गरी तलब सुविधा खुवाइरहेका छन् ।⁸⁶ सेक्युरिटी प्रेस खरिद अडियो प्रकरणमा सञ्चारमन्त्रिको राजीनामा, कोरोनाको महामारीको बेला स्वास्थ्य सामग्री खरीद प्रकरणमा भ्रष्टाचार जस्ता विषयले शुसासन र पारदर्शितामा सरकारका काम कारबाही प्रति प्रश्न चिन्ह खडा भए । स्थानीय सरकारले लकडाउनको अवधिमा वितरण गरेको राहत सामग्रीको विवरण सार्वजनिक हुन सकेन ।

समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा पारदर्शिता, जवाफदेहीता र उत्तरदायित्वको अवस्थामा सुधार हुन सकेमा र नीतिगत तथा राजनीतिक तहमा हुने भ्रष्टाचारको रोकथाम हुन सकेमा नै सुशासन र मानव अधिकारको अवस्थामा सुधार आउने देखिन्छ । तर विगत तीन वर्षको सुशासनको अवस्थाको मूल्याकन गर्दा कागजी प्रतिवद्धता बाहेक व्यवहारमा सुशासनको अवस्थामा सुधार आएको देखिएन ।

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

नेपाल सरकारको चौथो पञ्चवर्षीय मानव अधिकार कार्ययोजना (२०७१-२०७६) को अवधि गत वर्ष असार मसान्तमा समाप्त भयो । नेपाल सरकारको मानव अधिकारका प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण गरी जारी कार्य योजनाको आवधिक मूल्याङ्कन र प्रभावकारी अनुगमन भने हुन सकेन । मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन अवस्था बारे अनुगमन गरेको छ ।⁸⁷ संविधानको कार्यान्वयन क्रममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुने प्रकृतिका कार्ययोजना बीच जिम्मेवार निकायमा कुनै परिवर्तन नगरी कार्ययोजना पूरा भयो । आ.व. २०७६।७७ पछि जारी हुने अर्को कार्ययोजना बारे सरोकारवाला निकायसँग विगत कार्ययोजनाको उपलब्धि र चुनौती सहित छलफल हुन सकेन । कार्ययोजना अन्त्य भएको एक वर्ष वित्त लाग्दा समेत अर्को कार्ययोजना लागु हुन सकेन । तर, प्रधानमन्त्री कार्यालयले ७९ पृष्ठ लामो मस्यौदाको रूपमा बाहिर ल्याएर सरोकारवालाबिच छलफल जारी छ । विषयवस्तुका हिसाबले मानव जीवन र मानव अधिकारका लागि आधारभूत २० वटा विषयवस्तु समेटिएका छन् । जसमा शिक्षा, स्वास्थ्य, मानव विकासका क्षेत्र, बाल अधिकार, लक्षित वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकास, मानव अधिकार शिक्षा, श्रम, रोजगार, हिरासत तथा कारागार सुधार, सक्रमणकालीन न्याय, संस्थागत सुदृढीकरण जस्ता विषय समावेश छन् । समग्र मस्यौदा कार्ययोजनाको समीक्षा गर्दा नेपालको मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न लागिएको र यसमा नेपाल गम्भीर छ भन्ने सन्देश दिन खोजेको देखिन्छ । तर, विश्वव्यापी आवाधिक समीक्षा (यूपीआर) र सन्धिजनित समितिले नेपाललाई दिएका सुझावलाई समेट्न सकेको छैन । दिगो विकास लक्ष्यले समेटेका विषयवस्तु मध्ये मानव अधिकारसँग सम्बन्धित गरिबी र भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा, सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा, लैङ्गिक विभेदको अन्त्य, स्वच्छ पानी र सरसफाइ, सुरक्षित मानव बसोबास, जलवायु परिवर्तन र दिगो विकास न्यायमा पहुँचका

86 गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक २०७५ माघ १० गते

87 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५।०७६ पृ. ४५

लागि सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाको स्थापना जस्ता विषयलाई कार्ययोजनामा समायोजन गर्न सकेमा नै दिगो विकास लक्ष्यहरू पूरा गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले कार्ययोजनाको मस्यौदामा सरोकारवालाबिच छलफल गराई ४६ बुदे सुझाव नै प्रस्तुत गरेको छ ।⁸⁸ दिगो विकास लक्ष्य र मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बीच समन्वय गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै समग्र मानव अधिकारको अवस्था सुधार ल्याउन सकिन्छ । तर, विकास योजनासँग सम्बन्धित संयन्त्रलाई मानव अधिकारसँग जोड्न नसक्नु अनुगमन समितिको नियमित बैठक नै बस्न नसक्नु, भावी कार्ययोजना बारेमा समयमै सरोकारवाला बीच गहन छलफल विचार विमर्श नहुनु समेत विगतको कार्ययोजना कार्यान्वयनमा चुनौती रह्यो । मूलत मानव अधिकारका राष्ट्रिय मापदण्ड र सूचाङ्क नै नतोकिएको कारण कति उपलब्धि भयो भन्ने मापन गर्न सकिँदैन ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय

नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) बीच २०६३ मङ्सिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएको थियो । सम्झौताले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटना सम्बोधन गर्न गठन भएका सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले ४ वर्षसम्म पनि प्रभावकारी रुपमा कार्य गर्न नसकी विघटन भए । फलस्वरूप दुवै आयोग अस्तित्वमा रहिरहने, तर पदाधिकारीको म्याद समाप्त हुने प्रावधानसहित संशोधित ऐन जारी भयो । मन्त्रिपरिषद्ले सो ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक सङ्घीय संसदमा पेश गर्न स्वीकृत प्रदान गर्ने निर्णय गर्‍यो ।⁸⁹ सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रका पदाधिकारीहरूको म्याद समाप्त भएपछि पूर्व प्रधान न्यायाधीश ओमप्रकाश मिश्रको संयोजकत्वमा पदाधिकारी छनोट समिति गठन भयो ।⁹⁰ उक्त समितिले दुवै सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रमा पदाधिकारीको नाम सिफारिश गरी दुवै आयोगहरू गठन भए ।⁹¹ तर, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप ऐनमा रहेको क्षमामुखी प्रावधान नसच्याउन्जेल पीडितले न्याय पाउने सभावना कमै हुने द्वन्द्वपीडितको दावी रह्यो । यद्यपि सर्वोच्च अदालत विशेष इजलासले ऐनका ती क्षमामुखी प्रावधान २०७१/११/१४ मा नै ०७०-WS-००५० को आदेशद्वारा वदर गरिदिएको छ । यस विषयमा भरोसायोग्य समाधान खोज्न भने सरकार असफल रह्यो ।⁹²

नेपालको द्वन्द्वकालीन मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितलाई सत्य, न्याय र परिपूरणका काम प्राथमिकताका साथ शान्ति संझौताबमोजिम प्राथमिकतामा राखी टुङ्ग्याउनु पर्दथ्यो । तर, सम्बद्ध नेतृत्व यसप्रति गम्भीर र संवेदनशील बन्न चाहैन । नेतृत्वले पीडितलाई शान्ति प्रक्रियाको केन्द्रमा राख्नु पर्नेमा

88 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ मंसिर २९ गतेको निर्णय

89 नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको मिति २०७५ माघ १४ गतेको निर्णय

90 कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७५ चैत्र १२ गते

91 गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक २०७६ माघ १५ गते

92 स्थिति सूचक वर्ष २७, अंक ४ पृ. १३ इन्सेक काठमाडौं

आफूलाई केन्द्रविन्दुमा राखे । परिमाणत बृहत शान्ति सम्झौता भएको १३ वर्ष वित्ता पनि द्वन्द्वकालीन घटनाका पीडितले शान्ति र न्याय दुवै पाउन सकेनन् । सत्य निरूपणको चित्त बुझ्दो बाटोमा मुलुक हिड्न नसकेपछि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारवादी संस्थाहरू एमनेष्टी इन्टरनेशनल, इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिष्ट, ह्यूमन राइट्स वाच र ट्रायल इन्टरनेशनलले टिआरसी मार्फत मानव अधिकार उल्लङ्घनका अपराधमा न्याय दिलाउने प्रतिवद्धता पूरा गर्न नेपाल असफल हुने दिशामा अगाडि बढ्न थालेको निष्कर्ष निकाले । सरकारले सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र मार्फत मूलतः सत्य जान्न पाउने हक, गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा कारवाही, भविष्यमा घटना नदोहोरिने प्रतिवद्धता र पीडितको परिपूरणको अधिकार सम्बोधन हुन सकेको छैन । यस मुद्दालाई तत्काल राष्ट्रिय रुपमै हल गरी दिगो शान्तिको खोजी गर्नु अहिलेको आवश्यकता पनि हो ।^{१३} तर, संविधान जारी भएपछि तत्काल सम्बोधन गरिनु पर्ने विषय बक्यौता रहेका छन् ।

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संयन्त्र

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्था गठनसम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तअनुसार गठित स्वतन्त्र र स्वायत्त राष्ट्रिय संस्थाको रुपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले उजुरी ग्रहण, अनुसन्धान र अनुगमन जस्ता कार्य गरी आएको छ । राष्ट्रिय संस्थाका अतिरिक्त संविधानले अन्य विषयगत आयोगहरूलाई समेत संवैधानिक रुपमा स्थापित गरेको छ । संविधान जारी भएको लामो समयसम्म गठन हुन नसकेको आयोगमध्ये संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा संसदीय सुनुवाई पश्चात राष्ट्रिय समावेशी आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोगका अध्यक्षहरूको राष्ट्रपतिबाट नियुक्ति गरियो । तर, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र आदिवासी जनजाति आयोगमा पदाधिकारीको नियुक्ति हुन सकेन ।^{१४} फलस्वरूप ती आयोगहरू पदाधिकारीविहीन नै रहे । वञ्चितकरणमा परेका वा पारिएका समुदायको सशक्तीकरणका लागि संविधान निर्माणका बेला केही यस्ता आयोगहरूको परिकल्पना गरियो, जुन स्थायी प्रकृतिका होइनन् । स्थायी प्रकृतिका आयोगहरू बारे संविधानका विभिन्न भागका व्यवस्था छ भने संविधानको भाग २७ मा अन्य आयोगहरू बारे छुट्टै व्यवस्था रहेको छ । यसमा महिला, दलित, समावेशी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु र मुस्लिम आयोग पर्दछन् । संविधान जारी भएको चार वर्ष वितिसक्दा पनि यी आयोगहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति गरी पूर्णता नदिइँदा पूर्ण अस्तित्वमा आउन सकेका छैनन् । संविधान प्रारम्भ भएको मितिले दश वर्षपछि संघीय संसदले पुनरावलोकन गर्ने^{१५} प्रकृतिका ती आयोगको पूर्णता दिनमा सरकारले चासो देखाएको पाइएन ।

पछाडि परेका वा पारिएका जात, जाति तथा समुदायको उत्थानका लागि गठित यी सात संवैधानिक आयोगको प्रभावकारी सञ्चालनमा सरकार अझै उदासीन रहेको छ । सरकारी बेवास्ताका शिकार भएका

१३ ऐ.ऐ. पृ. १९

१४ काठमाडौं पोष्ट, सम्पादकीय २०७५ माघ ६

१५ कहिले बन्छन अन्य आयोग ? कान्तिपुर दैनिक सम्पादकीय, २०६७ साउन ९ गते

यी आयोगहरू नाम मात्रका संवैधानिक छन्। साङ्गठनिक संरचना र अधिकारका दृष्टिले अन्य संवैधानिक आयोगका दाँजोमा यिनको हैसियत होचो बनाइएको छ। यी सातमध्ये महिला, दलित र समावेशी आयोगका मात्र काम, कर्तव्य र अधिकार संविधानमा उल्लेख गरिएको छ। आदिवासी, जनजाति, मधेशी, थारु र मुस्लिम आयोगका काम कर्तव्य संघीय कानूनको जिम्मामा छाडिएको छ। पछाडि परेका समुदाय एवं जनजातिलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउन र समान अवसर तथा सेवा सुविधा पुऱ्याउनमा सहयोगी सिद्ध हुन सकून् भनेर यस प्रकृतिका आयोगहरूको परिकल्पना गरिएको हो। यी आयोगले सम्बन्धित समुदायका हक, अधिकारको अध्ययन गरी सरकारलाई सुझाव दिन सक्दछन्। सरकारी नीति, कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थासहित अन्यायमा परेकाहरूलाई न्याय दिलाउन मुद्दा दायरका लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सक्छन्। सरकारको सहयोगविना आयोगले चाहे अनुरूप प्रभावकारी काम गर्न पनि असम्भव तुल्याइएको छ। संवैधानिक रूपमा कमजोर, कानूनी रूपमा खुम्च्याइएका, पहिचानसँग जोडिएका आयोगहरूलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारको नियतमाथि प्रश्न उठाएको छ।⁹⁶

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र परिपालना गर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको⁹⁷ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापनाकालदेखि नै 'क' श्रेणीमा रही आएको छ। आयोगले गरेको सिफारिस सरकारले कार्यान्वयन नगर्दा देशमा दण्डहीनता यथावत रहेको छ। देशमा मानव अधिकारको समग्र अवस्था सन्तोषजनक नभएको जनाउँदै आयोगले सङ्क्रमणकालीन न्याय निष्कर्षमा पुऱ्याउने सरकारी प्रतिवद्धताले ठोस गति लिन नसकेकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको छ। आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन नहुनु, सरकारबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त नहुनु र कानूनी अपर्याप्तताले पनि समस्या भएको आयोगले उल्लेख गरेको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयकलाई सङ्घीय संसदमा पेश गर्न मन्त्रिपरिषद्ले स्वीकृत दिने⁹⁸ निर्णय गर्‍यो। उक्त विधेयकले आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई संकुचन गर्ने, आयोगलाई केन्द्रमा खुम्च्याउने, मुद्दा चलाउने अधिकार महान्यायाधिवक्ताको तजवीजमा हुने, आर्थिक स्वायत्ततामा अड्कुस लगाउने प्रकृतिका विधेयकका प्रावधान माथि आयोगले असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै आएको छ। मिडिया काउन्सिल विधेयकमार्फत सञ्चार जगतलाई सरकार मातहत ल्याउन खोजेको आयोगको ठहर रह्यो।⁹⁹

सिमान्तकृत समुदाय, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित, महिला, जेष्ठ नागरिक, लैंगिक अल्पसंख्यकलगायतका विषयमा राज्यले विशेष ध्यान दिन नसकेको, दैवी प्रकोप, बाढी, भूकम्पबाट प्रभावितले मानव अधिकारको सही उपयोग गर्न नपाएको आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। संविधानतः

96 कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक सम्पादकीय २०७६ साउन ६ गते

97 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २४९

98 नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्को मिति २०७५ चैत्र ६ गतेको निर्णय

99 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रेस विज्ञप्ति २०७६ मंसिर ५ गते

गठन भएका विषयगत आयोग र मानव अधिकार आयोग बिच क्षेत्राधिकारबारे अन्यौल छ । सङ्घीय संरचनानुसार आयोगले तयार गरेका साङ्गठनिक संरचना २०७४ असार ८ गते देखि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा अड्किएको छ ।¹⁰⁰

विगत तीन वर्षमा आयोगमा परेका उजुरीको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा आ.व. २०७३/७४ मा २१०, आ.व. २०७४/७५ मा १२५ र २०७५/७६ मा २३२ उजुरी दर्ता भएको पाइन्छ । मानव अधिकार आयोगमा परेका उजुरी न्यून संख्यामा भए पनि परामर्श उपलब्ध गराइएका र सहजीकरण गरिएको सङ्ख्या भने उल्लेख्य छन् । भूकम्पबाट भत्केको आयोगको केन्द्रीय कार्यालय अझैसम्म नबन्दा कार्य सम्पादनमा कठिनाई भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । आयोगले गरेका कूल ८ सय १० सिफारिश मध्ये १२.५ प्रतिशत पूर्ण कार्यान्वयन, ४८.३ प्रतिशत आंशिक कार्यान्वयन र ३९.२ प्रतिशत विचाराधीन रहेको पाइन्छ ।¹⁰¹

निष्कर्ष

बहुमत प्राप्त सरकारप्रति जनताको आकाङ्क्षा बमोजिम कार्यसम्पादन भने हुन सकेको पाइएन । संविधान संशोधन सहित २ बुदे सहमतिमा सरकारमा समावेश भएको सङ्घीय समाजवादी पार्टीले सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता¹⁰² गरेपछि, दुई तिहाइबाट बहुमत प्राप्त सरकारमा पारिणत भयो । स्थायीत्वको हिसाबले स्थिर सरकार भए पनि अस्थिर राजनीति देखियो । सरकारले समृद्धि र विकासको नाराअनुरूप कानूनी संरचना र पूर्वाधार तयार भएको र परिमाण देख्न केही वर्ष लाग्ने आश्वासन दिए पनि उपनिर्वाचनको मत परिमाण हेर्दा सरकारमा काम कारवाही प्रति जनताको सन्तुष्टि देखिएन ।¹⁰³ संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट चुनावी घोषणापत्र र आफ्नै प्रतिवद्धता र जनअपेक्षा अनुरूप कार्य गर्न सकेनन् ।

मौलिक हकको कार्यान्वयन मानव अधिकारका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा ४७ अर्न्तगत मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि सरकारले पेश गरेका २१ वटा विधेयक मध्ये संसदबाट १६ वटा विधेयक पारीत भएका छन् ।¹⁰⁴ सम्बन्धित ऐन कार्यान्वयनको लागि नियमावली तर्जुमा नहुँदा मौलिक हकको कार्यान्वयनमा चुनौती देखिएको छ । त्यस्तै २०७६ साउनदेखि लागु हुनुपर्ने मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना जारी हुन सकेन । कानूनी शासनको दृष्टिले हेर्दा केही राजनीतिक नेतृत्वलाई कानूनी कठघरामा ल्याउनु सकारात्मक पक्ष भए पनि दण्डहीनता कायमै रहेको भन्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदनमा चिन्ता प्रकट गर्‍यो भने नेकपा विप्लव समूहको हिंसात्मक गतिविधि र विप्लव समूहमा नेता कार्यकर्तालाई सम्मानीत सर्वोच्च अदालत तथा अन्य अदालतबाट बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भएकोमा समेत अदालत परिषदबाटै पुनः गिरफ्तारी जस्ता घटना बारम्बार भए । अदालतको आदेशलाई

100 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५।७६ पृ. ७९

101 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५।७६ पृ. ७८

102 समाजवादी पार्टीले सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता, कान्तिपुर दैनिक २०७६ पुस ९ गते

103 उपनिर्वाचनको समग्र मुल्यांकन, नागरिक दैनिक २०७६ मंसिर २१ गते

104 बलराम राउत, मानव अधिकार संवाहक, अंक ११ पृ. ६७

अटेर गर्ने जस्ता कार्यलाई मानव अधिकार दृष्टिले चुनौतीको रूपमा हेर्नु सकिन्छ ।

यसका अतिरिक्त विकासलाई वातावरण र मानव अधिकारसँग जोडेर जान नसक्नु, प्रवासी कामदारका अधिकारका लागि प्रभावकारी कार्य हुन नसक्नु, मानसिक स्वास्थ्यका लागि यथेष्ट बजेट सहित प्रभावकारी कार्य हुन नसक्नु, अपाङ्गमैत्री संरचना प्रभावकारी रूपमा नबन्नु, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिलाले विगतमा प्राप्त गर्दै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्ता कटौती गरिनु¹⁰⁵ समाजमा विविध क्षेत्रमा विभेद कायमै रहनु, छुवाछूत अन्तरजातीय विवाहको निहुमा ६ जनाको हत्या¹⁰⁶ घरेलु हिंसा, छाउपडी जस्ता कुसंस्कारका कारण मानव अधिकारको समग्र अवस्थामा तुलानातमक अध्ययन गर्दा सन्तोषजनक रूपमा रहेको देखिएन । संविधानको अनुसूचीमा संघ, प्रदेश, स्थानीय तह सबैलाई मानव अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणका लागि जिम्मेवार बनाएको छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित शिक्षा, स्वास्थ्य, अभिलेख व्यवस्थापन, सञ्चार, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्त व्यक्तिको व्यवस्थापन, बेरोजगारको तथ्याङ्क विपत् व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय तहको सूचीमा राखिएको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको समन्वय र सहकार्यमा नै नागरिकका अधिकार सुरक्षित हुन सक्ने देखिन्छ ।

नेपाल सरकारले उत्साहका साथ लागु गरेको पञ्चवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना अन्तिम वर्षसम्म पनि मूल्यांकन अनुगमन नहुँदा कार्ययोजना कार्यान्वयन अवस्थाबारे स्पष्टता हुन सकेन । मानव अधिकार आयोगले मस्यौदाको रूपमा आएको कार्ययोजनामा ४६ बुदे सुझाव प्रस्तुत गर्‍यो ।¹⁰⁷

सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला आदेशसहित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका सिफारिश कार्यान्वयनको निराशाजनक अवस्थाले समेत मानव अधिकारको समग्र अवस्था सन्तोषजनक रहेन । यसका अतिरिक्त अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विधेयक, प्रेस काउन्सिल विधेयक र राष्ट्रिय मानव अधिकार ऐन संशोधन विधेयकको सरकारी मस्यौदा मानव अधिकार सम्बर्द्धनका हिसाबले निराशाजनक रहे ।

तसर्थ, विगत तीन वर्षको मानव अधिकारको समग्र मूल्याङ्कन गर्दा देशको मानव अधिकारको अवस्था सन्तोषजनक रहेन । आगामी दिनमा तीनै तहका सरकारले शान्ति, सुरक्षा, दिगो विकास र मानव अधिकारलाई सँग सँगै लिएर आफ्ना नीति योजना, बजेट र कार्यक्रम ल्याउन सकेमा भविष्यमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा धेरै योगदान पुऱ्याउने छ भन्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त नागरिकप्रति जवाफदेही सरकारले नै नागरिकको मानव अधिकार संरक्षण गर्न सक्ने हुन्छ भने नागरिकको मानव अधिकार प्रवर्द्धनमा सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट कर्तव्य पालन गरिरहन पनि उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ ।

105 नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, कान्तिपुर दैनिक २०७७ जेठ ७ गते

106 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७७ जेठ १३ गतेको प्रेस विज्ञप्ति

107 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ मंसिर २९ गतेको निर्णय

उपभोक्ता अधिकार र नेपालको वर्तमान सन्दर्भ

रविन्द्र आचार्य

सार संक्षेप

वस्तु तथा सेवाको बजारमा उपभोक्ता नै सार्वभौम हुन्छन् । उपभोक्ता अधिकार मानव अधिकारसँग जोडिएको विषय हो । प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको अवस्थामा कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक छ । संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट पारित उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी मार्गनिर्देशन एवम् संविधानले प्रत्याभूत गरेको राष्ट्रिय कानूनप्रदत्त हक अधिकार नै उपभोक्ताका अधिकार हुन । उपभोक्ता अधिकार संरक्षण, पालना र प्रचलनका लागि उपभोक्ता स्वयं सजग र जागरूक हुनु पर्दछ । सरकारसँगै उपभोग्य वस्तुको प्रयोग र स्वच्छताको लागि विक्रेता नै उपभोक्ता प्रति पूर्ण वफादार र जिम्मेवार बन्नु पर्दछ । उपभोक्ताको मर्यादा नै स्वच्छ बजारको गुण हो । सरकारी निकायसमक्ष प्राप्त हुने उजुरी एवम् गुनासो र त्यसको अनुगमन तथा छानवीन गरी दोषीलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने काम प्रशंसनीय र प्रभावकारी सावित भएको तथ्याङ्कले पुष्टि गर्दछ । उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी नूतन नीति नियम तथा कार्यक्रम तर्जुमा, नियामक निकाय तथा उपभोक्ता अधिकारको क्षेत्रमा चासो राख्ने संस्थाहरूबीच सक्रिय सहकार्यका साथै तीनै तहका सरकारबीच समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्वमा उपभोक्ता शिक्षा विस्तार गर्ने तथा संकटका समयमा उपभोक्ता अधिकार जोखिममा पर्ने सम्भावनाबाट जोगाउनु नै आजको आवश्यकता हो ।

विषय प्रवेश

उपभोक्ता भन्नाले कुनै वस्तु वा सेवा उपभोग वा प्रयोग गर्ने व्यक्ति, समूह वा संस्थालाई जनाउँदछ ।¹ वस्तु वा सेवा बिक्री वितरण गर्ने प्रत्येक व्यक्ति, फर्म वा कम्पनी वा संस्था आफैँमा सेवा प्रदायक वा बिक्रेता मात्र नभई सँगसँगै उपभोक्ता समेत हो । त्यसैले वर्तमान सन्दर्भमा उपभोक्ता अधिकार सबैको सरोकारको विषय बनेको छ । उपभोगसँग वस्तु तथा सेवाको साथै ती वस्तु उपलब्ध हुने बजार र उपभोगकर्ताको अधिकारको विषय समेत जोडिएको हुन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा उपभोक्ताको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु भन्नाले उपभोक्ताले उपभोग वा प्रयोग गर्ने वस्तु वा वस्तुहरूको सम्मिश्रणबाट

¹ उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ को दफा २

बनेको स्वास्थ्यलाई हानि नोक्सानी वा कुनै किसिमको नकारात्मक प्रभाव (साइड इफेक्ट) नगर्ने पदार्थ सम्भन्धनुपर्दछ र सो शब्दले उपभोग्य वस्तुको निर्माणमा प्रयोग हुने कच्चा पदार्थ, रङ, सुगन्ध वा रसायनलाई समेत जनाउँछ।²

त्यसै गरी सेवा भन्नाले विद्युत्, खानेपानी, टेलिफोन, सूचना प्रविधि, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा परामर्श, यातायात, ढल निकास, वैङ्गिङ्ग वा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य सेवा सम्भन्धनुपर्दछ र सो शब्दले कानूनी, चिकित्सा वा इन्जिनियरिङ्ग सेवा समेतलाई जनाउँछ।³ उपभोक्ताले वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्नको लागि त्यस्तो वस्तु वा सेवा उपलब्ध हुने बजारसम्म पुग्नु पर्ने हुन्छ। कुनैपनि व्यक्ति वा संस्थाले उपभोक्ताको रूपमा मूल्य तिरी वा नतिरी बजारमा उपलब्ध हुने वस्तु तथा सेवाको उपभोग गर्ने हक राख्दछन्। त्यसैले बजारमा उपभोक्ता नै सार्वभौम हुन्नु मान्यता रहेको पाइन्छ।

ऐतिहासिक विकासक्रम

उपभोक्ता अधिकारको इतिहास हेर्दा संयुक्त राज्य अमेरिकाका तत्कालीन राष्ट्रपति (जोन एफ केनेडी) अमेरिकी उपभोक्ता अधिकारकर्मी राल्फ नाडाल, फ्लोरेन्स केली, माइकल मेरनन, कार्टिन अरनोल्ड र टम पिपर लागयतलाई विश्व उपभोक्ता अधिकारको इतिहासमा संभितु पर्ने नामका रूपमा चिनिन्छ। राष्ट्रपति केनेडीले १५ मार्च, १९६२ मा अमेरिकी कांग्रेसलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा उपभोक्ता नै अर्थतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो समूह हो जसले प्रायजसो सबै निजी र सार्वजनिक क्षेत्रका निर्णयलाई प्रभावित गर्छ भनेका थिए। उनले उपभोक्ता महत्त्वपूर्ण समूह हो तथापि यसको महत्त्वबारे विचार पुर्याएको प्रायः सुनिदैन भनी उपभोक्ता अधिकार बारेमा पहिलो चर्चा गरेका थिए।⁴ राष्ट्रपति केनेडीले अमेरिकी कांग्रेसमा उपभोक्ता अधिकार विधेयक (Consumer Bill of Rights) प्रस्तुत गर्दै उपभोक्तालाई सुरक्षित हुन पाउने, सूचना पाउने, वस्तु वा सेवाको छनौट गर्न पाउने अधिकार र सुनुवाईको अधिकार हुने भनी चार प्रकारका अधिकारहरू (The right to safety, The right to be informed, The right to choose, The right to be heard) रहेको घोषणा गरेका थिए।⁵ यसैलाई उपभोक्ता संरक्षणको क्षेत्रमा विश्वको पहिलो आधिकारीक दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ।

उपभोक्ता अधिकार आन्दोलनका पिता भनेर चिनिने अमेरिकी उपभोक्ता अधिकारकर्मी राल्फ नाडालले उपभोक्ता शब्दलाई नागरिक शब्दकै समकक्ष र हैसियत प्रदान गर्ने प्रयत्न गरेका थिए। उपभोक्ताको संरक्षण गर्नु नै नागरिक अधिकारको संरक्षण गरे सरह हो भन्ने उनको धारणा रहेको पाइन्छ। यही पृष्ठभूमिमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले प्रस्ताव नं २९/२४८ बाट राष्ट्रसंघको महासभाबाट ९ अप्रील, १९८५ मा उपभोक्ताका आठवटा अधिकारसहित उपभोक्ता अधिकार संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन पारित गरेको थियो।⁶ यस मार्गदर्शनले सदस्य राष्ट्रलाई उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी नीति,

2 उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ को दफा २ (क)

3 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा २

4 President Kennedy: Consumer Bill of Rights, March 15, 1962, To the Congress of the United States

5 President Kennedy: Consumer Bill of Rights, March 15, 1962, To the Congress of the United States

6 The United Nations Guidelines for Consumer Protection (UNGCP)

कानून निर्माणमा अभिप्रेरित गर्दछ। यस अन्तर्गत आधारभूत आवश्यकताका वस्तु वा सेवामाथि सन्तुष्टि पाउने अधिकारमा हानी पुऱ्याउने वस्तुबाट सुरक्षित हुने र सुरक्षित वस्तु प्राप्त गर्ने अधिकार वस्तु वा सेवाको मूल्य, परिमाण, गुणस्तर र शुद्धताको विषयमा जानकारी पाउने अधिकांश वस्तु वा सेवाको छनौट गर्न पाउने अधिकारस शोषण तथा मर्काविरुद्ध क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार, सुनवाईको अधिकार, उपभोक्ता शिक्षाको अधिकार र स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार पर्दछन्।⁷ संयुक्त राष्ट्रसंघले मार्गनिर्देश गरेको यिनै आठवटा The eight consumer rights are: Rights to basic needs, Rights to safety, Rights to information, Rights to choose, Rights to representation, Rights to redress, Rights to consumer education, and Rights to healthy environment'⁸ अधिकार हरूलाई उपभोक्ताको अधिकारका रूपमा चिनिन्छ। उपभोक्ताको लागि सरकारले पानी, खाद्यान्न र औषधि जस्ता विशेष क्षेत्रका बारेमा मार्ग निर्देशिका जारी गर्नुपर्ने र उत्पादनहरूमा विस्तृत रूपमा विशेष सूचना तथा संकेतहरू राख्नुपर्ने गरी उत्पादकलाई निर्देश गर्नुपर्ने विषय उल्लेख गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएका राष्ट्रहरूले उक्त घोषित उपभोक्ताका अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्ने नैतिक दायित्व बोकेका हुन्छन्। यिनै मार्गदर्शन तथा दस्तावेज एवम् नैतिक दायित्वको आधारमा विभिन्न मुलुकहरूले उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी कानून जारी गरेको पनि पाइन्छ। उपभोक्ता अधिकारका साथसाथै उपभोक्तावादका केही सिद्धान्तहरू पनि रहेका छन् :

- (क) उपभोक्ता होसियार हुनुपर्दछ (Caveat de Emptor) वस्तु वा सेवा खरीद वा उपयोग गर्नु अघि त्यसको बारेमा बुझेर मात्र उपभोक्ताले कारोबार गर्नुपर्दछ। आफूलाई नोक्सानी हुने भएमा उपभोक्ताले गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाको उपभोग वहिस्कार गर्नुपर्दछ।
- (ख) बिक्रेता उपभोक्ताप्रति जिम्मेवार हुनुपर्दछ (Caveat de Venditor): प्रविधिको कारण वस्तु र सेवाको उत्पादनमा हुने परिष्करणको सम्बन्धमा उपभोक्तालाई जानकारी दिने दायित्व सेवा प्रदायक वा बिक्रेताको हो। आफूले उत्पादन वा विक्री वितरण गरेको वस्तु वा सेवा उपभोक्ताका लागि गुणस्तरीय र सुरक्षित हुनुपर्दछ। वस्तु तथा सेवा प्रदायक नै उपभोक्ता प्रति जिम्मेवार हुनुपर्दछ अन्यथा फौजदारी दायित्व र क्षतिपूर्ति व्यहोर्नका लागि तयार हुनुपर्दछ।
- (ग) उपभोक्ता बजारमा सार्वभौम हुन्छन् (Doctrine of consumer sovereignty): वस्तु वा सेवाको छनौट गर्ने र बजारको उपयोग गर्नेसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार उपभोक्तामा निहित रहन्छ। उपभोक्ता विना बजारको अर्थ छैन। त्यसैले उपभोक्ता बजारका सार्वभौम हुन।
- (घ) उपभोक्तालाई सम्मान गरिनुपर्दछ (Principle of Respectfulness): उत्पादक, बिक्रेता वा प्रदायकले उपभोक्ताको मर्यादामा चोट पुग्ने बोली, व्यवहार वा आचरण गर्नु हुँदैन। स्वच्छ

7 United Nations, Guidelines for Consumer Protection, New York, 1999

8 Ibarra, Venus C. and Revilla, Charito D., Consumers' Awareness on Their Eight Basic Rights: A Comparative Study of Filipinos in the Philippines and Guam (2014). International Journal of Management and Marketing Research, v. 7 (2) p. 65-78, 2014. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2655817>

बजारको आधारभूत शर्तमा बजार सञ्चालन हुनु पर्दछ र बजारमा वस्तु वा सेवा खरिद गर्ने क्रममा उपभोग गर्दा उपभोक्तालाई खुशी र सन्तुष्ट बनाउनु पर्दछ।⁹

मानव अधिकारसँग सम्बन्ध

उपभोक्ता अधिकार मानव अधिकारसँग जोडिएको विषय हो। संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४८ मा गरेको घोषणा अनुसार विश्वका मानव मात्रले पाउने आधारभूत सामाजिक, आर्थिक र नागरिक हक तथा स्वतन्त्रता मानव अधिकार हो।¹⁰ मानव अधिकारले मानवीय मूल्य र मान्यतालाई केन्द्रविन्दुको रूपमा लिएको हुन्छ।¹¹ मानव अधिकार कुनै व्यक्तिलाई प्राप्त हुन्छ। तर, त्यो पुरा गराउने जिम्मेवारी राज्य, कम्पनी र व्यक्ति सबैमा हुन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार पनि यो जिम्मेवारी समाजका सबै अवयवहरूको हो।¹² मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २१ (२) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच पाउने अधिकार दिएको छ।

त्यसैगरी धारा २५ (१) ले प्रत्येक व्यक्ति र उसको परिवारको आधारभूत आवश्यकताको रूपमा रहेको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्न, कपडा, आवास र औषधोपचारको सुविधा र आवश्यक सामाजिक सेवा पाउने अधिकार व्यवस्थित गरेको छ।¹³ नेपालले १४ मे, १९९१ मा सम्मिलन गरेको आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१६ डिसेम्बर), १९६६ को धारा १२ ले प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने, वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाईको सुधार, रोगको उपचार तथा नियन्त्रण र विरामी भएको अवस्थामा चिकित्सकीय सेवा र हेरचाह सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

त्यस्तै धारा १३ ले निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा र धारा १५ ले वैज्ञानिक प्रगति तथा सोको फाइदा उपभोग गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।¹⁴ संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाबाट २१ डिसेम्बर, १९६५ मा पारित भै नेपालले ३० जनवरी १९७१ मा सम्मिलन गरेको सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ५ को देहाय (ड) ले सार्वजनिक स्वास्थ्य, औषधिउपचार, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक सेवा प्राप्त गर्ने शिक्षा तथा तालीम प्रशिक्षण प्राप्त गर्ने अधिकार र सोही धाराको देहाय (च) अनुसार विना जातीय भेदभाव यातायात होटेल, रेष्टुराँ, क्याफे, नाचघरतथा उद्यानजस्ता सर्वसाधारणको प्रयोगको लागि रहेका कुनै पनि स्थान वा सेवामा पहुँचको

9 Tiemstra, J.P. (1992), "Theories of Regulation and the History of Consumerism", *International Journal of Social Economics*, Vol. 19 No. 6, pp. 3-27.

10 बृहत नेपाली शब्दकोश, २०४०, काठमाडौं नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १०६८

11 आनन्द मोहन भट्टराई, नरिश्वर भण्डारी र श्रीकृष्ण मुल्मी सन् २००९, मानव अधिकारसम्बन्धी स्रोत सामग्री, ललितपुर, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान पृष्ठ, ३

12 संवाहक भदौ, २०७५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृष्ठ ८

13 मानव अधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्र डिसेम्बर १० १९४८ धारा २१ धारा २५

14 संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, धारा १२ धारा १३ धारा १५

अधिकार सुनिश्चित गरेको पाइन्छ।¹⁵

संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाबाट २० नोभेम्बर, १९८९ मा पारित भै नेपालले १४ सेप्टेम्बर, १९९० मा अनुमोदन गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १७ ले बालबालिकालाई सामाजिक नैतिक कल्याणका लागि शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य प्रबर्द्धन विषयमा सूचना र जानकारीको पहुँचको अधिकार; धारा २३ मा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा पहुँचको अधिकार; धारा २४ ले वातावरणीय प्रदूषणबाट हुने जोखिमलाई ध्यान दिई पर्याप्त र पोषणयुक्त खाद्यान्न, शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्थाद्वारा रोग र कुपोषणबाट मुक्तगर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने, प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।¹⁶ पछिल्लो समयमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषद्ले जुन २०११ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय व्यापार र मानव अधिकारसम्बन्धी मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू पारित गरी प्रमुख तीनवटा सिद्धान्त स्थापित गरेको छ।

खास गरी मानवअधिकारको संरक्षण राज्यको कर्तव्य हुने, मानव अधिकारको सम्मान गर्नु कम्पनीको कर्तव्य हुने र मानव अधिकार उलंघन हुँदा उपचार दिलाउने जिम्मेवारी राज्य र कम्पनी दुवैको हुने। यसले मानव अधिकारको संरक्षणमा राज्यसँगै व्यापारिक निकायको कर्तव्य र उत्तरदायित्व समेत निर्धारण गरेको देखिन्छ।¹⁷ मानव अधिकारसँग जोडिएको हुनाले उपभोक्ता अधिकार संरक्षणको जिम्मेवारी सरकारको मात्र नभै व्यापारिक संस्थाको कर्तव्य भित्रको विषय पनि हो भनी बुझ्नुपर्ने देखिन्छ। यस सन्दर्भमा हेर्दा कुनै वस्तु वा सेवाको मूल्य लिई वा नलिई उत्पादन वा पैठारी वा ढुवानी वा भण्डार वा खरिदबिक्री वा वितरण वा सूचना आदानप्रदान गर्ने स्थान विशेष वा कार्यलाई बजारको रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

नेपाल सन्दर्भ

१. कानूनी विकासक्रम

नेपालमा उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको इतिहास हेर्दा आधुनिक नेपालको स्थापना पूर्व तत्कालीन काठमाडौँका अन्तिम राजा जयस्थिति मल्लले आम उपभोक्तालाई हित हुने काम गरेको पाइन्छ। जसलाई जयस्थिति मल्लले बाँधेको थिति भनी इतिहासमा पढ्न पाइन्छ। उनले नापतौलमा आधुनिकीकरण गर्न माना, पाथी, ढक, तराजुमा आवश्यक सुधार गरेको देखिँदा साहू महाजनबाट आम उपभोक्तालाई हुनसक्ने ठगीबाट जोगाउन उपभोक्ता हितमा काम गरेको कुरा इतिहासमा पाइन्छ।¹⁸ त्यसै गरी गोरखाका राजा राम शाहले बाँधेको स्थिति हेर्दा उपभोक्ता हितमा केही महत्त्वपूर्ण काम भएको देखिन्छ। राम शाहले जम्मा २६ थिति बाँधेको देखिन्छ। उनले आफ्नो राज्यमा ढक, तराजु, माना, पाथी र मुरीको साथैदाम, पैसाको प्रचलन र जिन्सीमा २५ प्रतिशत र नगदमा १० प्रतिशत भन्दा बढी ब्याज

15 सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी, धारा ५ को देहाय (ड) र (च)

16 संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, धारा १७ धारा २३ धारा २४

17 संवाहक भदौ, २०७५ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल, पृ ५८ र ५९

18 मुलुकी ऐन १९१० नेपाल कानून आयोग

लिन नपाउने चलन चलाए।पानी, पँधरो, कुलो आदिको प्रयोग पालैसँग गर्ने चलन चलाए ।राम शाहको न्यायप्रियताले गर्दा न्याय नपाए गोर्खा जानु भन्ने उक्ति चलेको थियो । उनका अनेकौं प्रजा हितकारी कामले गर्दा छिमेकी राज्यहरू राम शाहको प्रशासनिक कौशलबाट प्रभावित भइ गोरखामा मिल्न गएका थिए भने उनले गरेका सुधारका कामहरू छिमेकी राज्यलाई प्रेरणा बनेको थियो भनिन्छ । यिनी नेपालका राष्ट्रिय विभूति हुन् ।¹⁹

नेपालको आधुनिक इतिहास हेर्दा बडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहको नाम लिनु पर्ने हुन्छ । उनको कार्यकाल मुलुकको एकिकरणमै बितेको देखिए तापनि आम सर्वसाधारणको हितमा काम गर्ने मनसुवा रहेको शासकीय चेत र दिव्योपदेश हेर्दा देखिन्छ । दिव्योपदेशमा उनले राजा राम शाहले बाँधेको थितिपनि हेरिसकें, जयस्थिति मल्ले बाँधेको थिति पनि हेरिसकें, राजा महेन्द्र मल्लले बाँधेको थिति पनि हेरिसकें, ईश्वरले दियो भने म पनि यस्तो बन्देजको बाढ्नहारको थिति बाँधि जाउँला भन्ने मनसुवा थियो भनेका थिए । टक्सार पनि चोखो चलाउनु । मुलुकमा अन्याय हुन नदिनु, न्याय निसाफमा अत्यन्त विचार पुऱ्याउनु, घुस दिने र घुस लिने दुवै राज्यका महाशत्रु भएकाले यिनीहरूको धन वा जीवन हरण गरे पनि पाप लाग्दैन भन्ने उनको नीतिकथन थियो।²⁰ यसबाट उनको शासकीय शैलीमा उपभोक्ता हितको चेत रहेको देखिन्छ ।

पहिलो लिखित कानूनी दस्तावेजको रूपमा वि सं १९१० मा जारी भएको मुलुकी ऐनलाई उपभोक्ता हितसम्बन्धी कानूनको रूपमा लिन सकिन्छ ।²¹ जम्मा १६३ महल र ७ परिशिष्ट रहेको वि.सं. १९१० मा बनेको मुलुकी ऐनमा खास गरी इलमको महल, इलाजको महल र खोटाचलनको महलमा उपभोक्ता हितसँगसम्बन्धित विषयहरू रहेको पाइन्छ । उक्त महलहरूमा इलम रोजीमा गर्न नहुने कुरा गर्नेलाई एक रूपैयाँदेखि ५० रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्नु; औषधि इलाज गर्न पाउनेले मात्र कायदा माफिकसँग औषधि चिरफार गर्न पाउने; चास्नी र तौलमा घटाई कसर नाफा गरी खानेलाई बिगो बुझीदण्ड गर्नु; भर्ने, नाप्ने, जोख्ने, तौलने, माना,पाथी,ढक,गज इत्यादी वस्तुमा ऐनको मितिमा घटाई वढाई चलन गरेमा सो वदनियत पसल राख्नेलाई बिगो भराई पटक पिच्छे, ५० रूपैयाँ जरिवाना गर्नु; केही व्यहोराले तौल प्रमाणले कैफियत गरी थितिमा घटिवढि गरे गराएमा त्यस्ता माल फेला परे जफत गरी,चलन नालायक तुल्याई,वेकम्मा गराई,लिलाम बिक्री गरी सरकारमा दाखिला गर्नु भन्नेसमेत व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।²² यसबाट उस वखतमा आम उपभोक्ताको हित हुने तवरले कानूनी प्रवन्ध गरेको देखिन्छ ।²³ जम्मा १९ महल र भाग ५ रहेको २०२० सालको मुलुकी ऐनमा कागजाँचको महल, जमानी, ठगि, खोटाचलन, चौपाया, इलाजगर्ने र अदलको महल लगायतमा उपभोक्ता हित संरक्षणसम्बन्धी विषयहरू

19 मुलुकी ऐन १९१० परिशिष्ट क पेज नं ६५८ देखि ६६३ सम्म, स्वस्ति श्री ९ महाराजधिराज राम साहबाट बाधि बक्स्यको स्थिति

20 राष्ट्रपिता बडामहाराजा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश

21 नेपाल सरकार वाणिज्य तथा आपूर्ति विभाग वाणिज्य तथा आपूर्ति वर्ष १६ अंक १६ २०७१ पृ १२

22 मुलुकी ऐन, १९१० खोटा चलनको महल

23 मुलुकी ऐन, २०२०

समेटी विभिन्न प्रावधान राखेको पाइन्छ।²⁴

यसबाटहेर्दा कानूनी प्रबन्धमा नेपालको उपभोक्ता अधिकारको इतिहास खासै नराम्रो देखिदैन। उपभोक्ता हित संरक्षण तथा अधिकारसंग सम्बन्धित रहेका केही कानूनहरू बनेका पाइन्छन्। ती कानूनहरू खास गरी प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२, आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२, आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४, आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण ऐन, २०१७, संयुक्त बजार अनुगमन निर्देशिका, २०६९ लगायत केही विषयगत तथा प्राविधिक ऐन, नियमहरू पनि रहेका छन्। तिनमा खाद्य संप्रभुता तथा खाद्य अधिकार ऐन, २०७५, स्टान्डर्ड नाप र तौल ऐन, २०२५, स्ट्याण्डर नाप र तौल नियमहरू, २०२७, नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७, नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) नियमावली, २०४०, पशु बधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५, औषधि ऐन, २०३५, जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५, आमाको दूध प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु, विक्री वितरण नियन्त्रण ऐन, २०४९, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण नियमावली, २०६६, वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने) ऐन, २०७४, वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने) नियमावली, २०७६ प्रमुखतम रहेका छन्।²⁵

खास गरी पछिल्लो समयमा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मान्यता प्राप्त उपभोक्ताका अधिकारहरूलाई समावेश गरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शनकै सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ र सो को नियमावली २०५६ जारी भएको पाइन्छ। उक्त ऐनले उपभोक्ताको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति र स्वास्थ्यमा हानि पुऱ्याउने उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको बिक्री वितरणबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार, अनुचित व्यापारिक क्रियाकलापबाट सुरक्षित हुनको निमित्त उपभोग्य वस्तु र सेवाको मूल्य, गुण, परिमाण, शुद्धता र गुणस्तर आदि बारे सुचित हुन पाउने अधिकार, प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा उपभोग्य वस्तु तथा सेवा छनौटको अधिकार, मर्काको विरुद्ध स्वच्छ न्यायिक निकायबाट सुनुवाई गरिनु पर्ने अधिकार, उपयोगबाट हानी नोक्सानी भएमा पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउनु पर्दछ भन्ने अधिकार, सर्वसुलभ उपभोक्ता शिक्षा पाउने अधिकार, स्वच्छ वातावरण पाउने अधिकारका साथै अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवामा पहुँचको अधिकार समेटिएको थियो।²⁶ पहिलो पटक उपभोक्ता अधिकारको उल्लेखनका अलावा सो ऐनमा उपभोक्ता संरक्षण परिषद् निरीक्षण अधिकृतको व्यवस्था, उपभोग्य वस्तु वा सेवाको सम्बन्धमा गर्न नहुने कामको उल्लेखन, सजायको व्यवस्था, क्षतिपूर्तिको दावी र क्षतिपूर्ति समितिको व्यवस्था, उपभोक्ता शिक्षा र केन्द्रीय अनुगमन समिति तथा जिल्ला अनुगमन समितिको व्यवस्था गरिएको थियो। यसरी उपभोक्ता अधिकार संरक्षणमा पहिलो विषयगत कानूनको रूपमा जारी भएको यस ऐनले संस्थागत विकासमा समेत योगदान पुऱ्याउने मानिन्छ।²⁷ उपभोक्ता अधिकारको साथसाथै यस ऐनमा व्यापार व्यवसायको सिलसिलामा उपभोक्ता विरुद्ध केही कार्य गर्न निषेध गरेको र ऐनको विपरित काम भएको आशंका

24 मुलुकी ऐन, २०२०, कागजातको महल

25 www.lawcommission.gov.np

26 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४को दफा ६

27 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

लागेमा सरकारले प्रशासनिक नियमन गर्न सक्ने, कैद र जरिवाना हुनसक्ने प्रकृतिको मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात निरीक्षण अधिकृतले गर्ने र सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न सक्ने न्यायिक नियमनको प्रावधान रहेको थियो । यसको साथै कसैलाई हानी नोक्सानी भएमा क्षतिपूर्ति भराउन सक्ने प्रावधान समेत रहेको थियो । यसरी उत्पादक, बिक्री वितरण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई जिम्मेवार बनाउने र उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण गर्ने उद्देश्यले यो ऐन जारी भएको थियो²⁸ भन्न सकिन्छ ।

संवैधानिक विकासक्रम

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ हेर्दा प्रत्यक्षतः उपभोक्ता अधिकारसँग सम्बन्धित हक नदेखिएता पनि जनताको आर्थिक, सामाजिक उन्नति र सुख शान्ति हुने काम गर्ने विषय उल्लेख भएको देखिन्छ। आफ्ना इलाकाभित्रको जनताको समृद्धि, कल्याण र शिक्षासम्बन्धी कामहरू सुगन्ध, सफाई, सडक, ढल, पुल, पौवा, पाटी, धर्मशाला, बाँध, पैना बनाउने, गौचर राख्ने, बत्ती, पानीको इन्तजाम, हाट, बजारको बन्दोबस्त, प्रारम्भिक र आधार शिक्षा, घरेलु इलमद्वारा वेइलमीलाई रोजगारको बन्दोबस्त इत्यादि जनताको आर्थिक, सामाजिक उन्नति र सुख शान्ति हुने काम गर्ने अधिकार ग्राम नगर र शहर पंचायतलाई दिइएको देखिन्छ ।²⁹ साथै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक सबै सुधार गर्ने कुरा प्रस्तावनामा उल्लिखित छ ।³⁰ नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्यायपूर्ण भएको सामाजिक व्यवस्था स्थापना र सुरक्षा गरी जनताको कल्याण बढाउने राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत रहेको व्यहोरा देखिन्छ ।³¹ वि सं२०१५को संविधानमा जनताको सर्वोत्तमोखी प्रगति तथा राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक न्यायको कुरा प्रस्तावनामा नै व्यक्त गरिएको छ ।³² वि. सं. २०१९ को संविधानमा व्यापक राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट विभिन्न वर्ग र व्यवसायको हितमा समान्जस्य ल्याई एउटा प्रजातान्त्रिक न्यायपूर्ण गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गरी जनकल्याणको अभिवृद्धि गर्नु³³ तथा जनतालाई जागरूक र चेतनशील बनाउने उद्देश्य र लक्ष्य लिएको देखिन्छ ।³⁴ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा प्रत्येक नागरिकलाई सूचनाको हक प्रदान गरी मौलिक हक अन्तर्गत राखिएको देखिन्छ ।³⁵ यसमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट सन् १९८५ मा पारित भएको मार्ग निर्देशनको विषय समेटिएको भन्न सकिने अवस्था रहेको छ । जनताको जीउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी सामाजिक आर्थिक एवम् राजनीतिक लगायत राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्ने उद्देश्य³⁶ राज्यको निर्देशक सिद्धान्तमा समेटेको देखिन्छ । त्यसैगरी २०६३ को संविधानमा वातारण

28 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

29 नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४, धारा १९

30 नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४को प्रस्तावना

31 अन्तरिम शासन विधान २००७ धारा ४

32 नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ प्रस्तावना

33 नेपालको संविधान २०१९, धारा १९

34 नेपालको संविधान २०१९, धारा १९

35 नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा १६

36 नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा २५

तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक, सूचनाको हक लगायत मौलिक हकको व्यवस्था गरी ती हकको प्रचलनका लागि संवैधानिक उपचारको हक समेत व्यवस्था भएको देखिन्छ।³⁷

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधान मार्फत पहिलो पटक उपभोक्ता हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ।³⁸ संविधानको भाग ३ मा व्यवस्थित मौलिक हकहरू मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र सन् १९८५ को UN Guidelines for Consumer Protection (उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन) मा नै आधारित छन्। वर्तमान संविधानको मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा ४४ मा उपभोक्ताको हकसम्बन्धी व्यवस्था रहेकोछ।³⁹ सो व्यवस्थाअनुसार प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ। साथै गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक पनि संविधानमा सुनिश्चित गरिएको छ।⁴⁰ त्यसैगरी धारा ५१ को (घ) ७ मा उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने विषय राज्यका नीतिमा समावेश गरिएको छ। साथै अनुसूचीमा संघीय सरकारका तहहरूको अधिकार र कार्य जिम्मेवारी बाँडफाँट गरिएको छ। राज्यका नीति अन्तर्गत कालाबजारी, एकाधिकार, कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्ने र प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण जस्ता कार्यको अन्त्य गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाई व्यापारिक स्वच्छता र अनुशासन कायम गरी उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने व्यवस्था उल्लेख छ।⁴¹ अनुसूची ७ मा संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूची क्र सं २ मा आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमनको व्यवस्था गरिएको छ।⁴²

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकारको सूची अन्तर्गत क्र. सं.५ मा स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन र क्र सं १० मा स्थानीय बजार व्यवस्थापनको व्यवस्था छ।⁴³ यसरी वर्तमान संविधानले व्यवस्थित गरेको सङ्घीय संरचना अनुरूप संघ, प्रदेश र स्थानीय तहकालाई साझा तथा एकल अधिकार व्यवस्थित गरी उपभोक्ता संरक्षणको कार्य गर्न मार्गनिर्देश गरेको देखिन्छ। साथै बजार व्यवस्थापन तथा उपभोक्ता संरक्षणका लागि संविधानको अनुसूची ५ अन्तर्गत संघको अधिकार सूची अन्तर्गत गुणस्तर, स्वास्थ्य सेवा, मापदण्ड, राष्ट्रिय यातायात नीति, रेल तथा राष्ट्रिय लोकमार्गको व्यवस्थान, नापतौल, बौद्धिक सम्पत्ति लगायतका विषयहरू उल्लेखित रहेको छ।⁴⁴ त्यसै गरी अनुसूची ६ मा प्रदेशको अधिकार सूचीमा प्रदेश स्तरको विद्युत, सिचाईर खानेपानी सेवा, परिवहन, प्रदेश लोकमार्ग, स्वास्थ्य सेवा, प्रदेश भित्रको व्यापार र रेडियो एफ. एम., टेलिभिजन सञ्चालनस प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय

37 नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, भाग ३ मौलिक हक

38 नेपालको संविधान, धारा ४४

39 नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, भाग ३ मौलिक हक

40 नेपालको संविधान, धारा ४४

41 नेपालको संविधान, धारा ५१ राज्यका नीतिहरू

42 नेपालको संविधान, अनुसूची ७

43 नेपालको संविधान, अनुसूची ८

44 नेपालको संविधान, अनुसूची ५

वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापनको विषयहरू उल्लिखित छन्।⁴⁵

त्यस्तै संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूचीअन्तर्गत अनुसूची ७ मा औषधि र बिषादी, आवश्यक वस्तु र सेवाको वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर अनुगमन, पर्यटन, खानेपानी, सरसफाई आदी विषय रहेका छन्।⁴⁶ संविधानको अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश, र स्थानीय तहको साझा अधिकारअन्तर्गत स्वास्थ्य, शिक्षा, बिद्युत, खानेपानी लगायतका विषय छन्।⁴⁷ यसरी संविधानमा अनुसूचीकृत अधिकार प्रयोग गर्नको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई आफ्नो आफ्नो व्यवस्थापिका तथा सभाबाट कानून बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने अधिकार संविधानले नै सुम्पिएको छ। यस सन्दर्भमा तीनै तहकाबीच सहअस्थित्व समन्वय र सहकार्यको माध्यमबाट उपभोक्ताको हकहित र अधिकार संरक्षण गर्ने संवैधानिक उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ को प्रमुख व्यवस्थाहरू

२०७२ सालमा वर्तमान संविधान जारी भएपछि उपभोक्ता हित संरक्षण सम्बन्धमा २०५४ सालमा जारी भएको कानूनलाई सामयिक परिमार्जन गरी मिति २०७५ असोज २ मा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएको छ। यस ऐनले गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न उपभोक्तालाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार प्रदान गर्न र उपभोक्तालाई हुनसक्ने हानी नोक्सानी बापत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने⁴⁸ समेत उद्देश्य राखेको देखिन्छ। यो ऐन कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्ने प्रावधानमा टेकेर उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७६⁴⁹ समेत जारी गरेको छ।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा पहिलो पटक संविधान सभाबाट निर्मित नेपालको संविधानको आलोकमा जारी भएको यस कानूनले उपभोक्तालाई देहायबमोजिम अधिकार प्रदान गरेको छ।

- क) वस्तु तथा सेवामा सहज पहुँचको अधिकार,
- ख) स्वच्छ प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा वस्तु वा सेवाको छनौट गर्न पाउने अधिकार,
- ग) वस्तु वा सेवाको मूल्य, परिमाण, शुद्धता, गुणस्तर आदि बारेमा सूचित हुन पाउने अधिकार,
- घ) दुई वा दुई भन्दा बढी पदार्थको समिश्रणबाट बनेको वा उत्पादित वस्तुमा रहेका त्यस्ता पदार्थको मात्रा, तत्व वा प्रतिशतको बारेमा जानकारी पाउने अधिकार,
- ङ) मानव जीउ, ज्यान, स्वास्थ्य तथा सम्पत्तिमा हानि पुर्याउने वस्तु तथा सेवाको बिक्री वितरण बाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार,

45 नेपालको संविधान, अनुसूची ६

46 नेपालको संविधान, अनुसूची ७

47 नेपालको संविधान, अनुसूची ९

48 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, प्रस्तावना

49 नेपाल राजपत्र भाग ३ मिति २०७६।१।२३, खण्ड ६९) संख्या ४९

- च) अनुचित व्यापारिक तथा व्यवसायजन्य क्रियाकलाप विरूद्ध उचित कानूनी कारवाही गराउन पाउने अधिकार,
 छ) वस्तु वा सेवाको प्रयोगबाट भएको हानि, नोक्सानी विरूद्ध क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार,
 ज) उपभोक्ताको हक, हितको संरक्षणका सम्बन्धमा अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकायबाट उपचार पाउने वा सुनुवाई हुने अधिकार र
 झ) उपभोक्ता शिक्षा पाउने अधिकार।⁵⁰

माथि उल्लिखित जम्मा नौवटा बुँदामा उपभोक्ता अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। यसरी हेर्दा उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतासँग तदात्म्यता कायम हुने गरी उपभोक्ता संरक्षण ऐनले नेपालमा उपभोक्ता अधिकारको सुनिश्चित गरेको देखिन्छ।

नेपाल सरकारले उपभोक्ता अधिकारको संरक्षण गर्न नियमित रूपमा वस्तु वा सेवाको आपूर्ति मूल्य, गुणस्तर, नापतौल, लेबल, विज्ञापन आदिको नियमन गर्नुपर्ने⁵¹ साथै नेपाल राज्यभर वा ठाउँ विशेषमा प्राकृतिक प्रकोप वा महामारी वा आकस्मिक वा अप्रत्याशित विशेष कारणबाट सृजित कुनै विशेष परिस्थितिमा⁵² तोकिएको अवधिको लागि अधिकतम मौज्जात परिमाण तोकने काम समेत सरकारले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारले बजारमा पठाइने उपभोग्य वस्तु वा सेवाको गुणस्तरको मापदण्ड निर्धारण गरी सो को सूचना समेत नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गर्नुपर्ने⁵³ प्रावधान रहेको छ। सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्था वा त्यस्तो वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने अन्य मुलुकले निर्धारण गरेको गुणस्तरसम्बन्धी मापदण्डका आधारमा प्राविधिक ज्ञान भएका विज्ञसमेतको परामर्शमा⁵⁴ वस्तु वा सेवाको गुणस्तरको मापदण्डनिर्धारण गर्नुपर्ने र यसरी निर्धारण गरिएको मापदण्ड सार्वजनिक गरी उपभोक्ता संरक्षण विभागको वेबसाइटमा समेत राख्नुपर्ने कानूनी प्रबन्ध देखिन्छ। यसका अलावा तोकिएको वस्तु वा सेवा सम्बन्धित उत्पादक वा पैठारीकर्ता देखि अन्तिम उपभोक्तासम्म पुर्याउँदा संलग्न हुने बजारको तह⁵⁵ निर्धारण गरी नेपाल सरकारले सो को सूचना नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गर्नुपर्ने प्रावधान गरी सरकारलाई जिम्मेवार बनाएको देखिन्छ।⁵⁶

माथि उल्लिखित जम्मा नौवटा बुँदामा उपभोक्ता अधिकारको व्यवस्था गरेकोछ। यसरी हेर्दा उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतासँग तदात्म्यता कायम हुने गरी उपभोक्ता संरक्षण ऐनले नेपालमा उपभोक्ता अधिकारको सुनिश्चित गरेको देखिन्छ।

नेपाल सरकारले उपभोक्ता अधिकारको संरक्षण गर्न नियमित रूपमा वस्तु वा सेवाको आपूर्ति मूल्य, गुणस्तर, नापतौल, लेबल, विज्ञापन आदिको नियमन गर्नु वस्तु वा सेवाको बजारसंग सम्बद्ध पक्षले

50 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ३

51 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ४

52 उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७६ को नियम ३

53 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ५

54 उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७६ को नियम ५

55 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा १३

56 उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७६ को नियम ११

दायित्व एवम् ध्यान दिनुपर्ने विषय अन्तर्गत उत्पादकले आफूले उत्पादन गरेको वस्तुमा निर्धारित विषय उल्लेख गरी लेवल लगाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। ऐनमा उत्पादक, पैठारीकर्ता, ढुवानीकर्ता, सञ्चयकर्ता, बिक्रेता र सेवा प्रदाय समेतले पुरा गर्नुपर्ने दायित्वपृथक पृथक रूपमा उल्लेख गरिएको छ। उत्पादक वा वितरकले सम्बन्धित निकायमा व्यवसाय दर्ता गरेर मात्र कारोबार सुरुवात गर्नुपर्ने र खास गरी उत्पादकको नाम, ठेगाना र उद्योगको दर्ता नम्बरका साथै खाद्य पदार्थ र औषधि तथा औषधिजन्य वस्तुको उत्पादनमा प्रयोग भएका तत्वहरूको मिश्रण त्यसको परिमाण र तौल खुलाउनु पर्दछ। गुणस्तर निर्धारण भएका उपभोग्य वस्तुमा सो वस्तुको गुणस्तर र गुणस्तर प्रमाण चिन्ह तथा अधिकतम खुद्रा मूल्य, व्याच नम्बर, उत्पादन मिति र उपभोग मिति, उपभोग गर्ने तरिका, वस्तुको प्रयोग गर्दा हुन सक्ने प्रभाव र अपनाउनुपर्ने सावधानी तथा तुरुन्त खान मिल्ने पदार्थ र दुग्धजन्य पदार्थको हकमा खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको अनुज्ञाको दर्ता नम्बर उल्लेख गर्नु पर्दछ। इलेक्ट्रोनिक हार्डवेयर तथा यान्त्रिक सामानहरूको वारेन्टी तथा ग्यारेन्टीको शर्त मितिका साथै सेवा प्रदान गर्ने भएमा त्यस्तो सेवाको शुल्क, अबधि, समय, तरिका र अन्य आवश्यक विवरण लेवलमा खुलाउनु पर्दछ। थोक तथा खुद्रा मूल्य सूची सबैले देख्ने ठाउँमा राख्नुपर्ने तथा म्याद नाघेका र टुटफुट भएका सामानहरू एउटा छुट्टै क्षेत्र (Expire Zone) मा राखी यो सामान बिक्रीको लागि होइन भनी लेख्नु पर्दछ।

उपभोक्ताले बिक्रेताबाट खरिद गरेको कुनै वस्तु चित्त नबुझी फिर्ता गर्न चाहेमा सात दिनभित्र फिर्ता गर्न वा सट्टामा अर्को वस्तु वा तिरेको रकम नै फिर्ता लिन सक्ने र खरिद गरेको वस्तु प्रयोग गरिसकेको भएमा, सिलबन्दी गरिएको वस्तु भए सिलबन्दी तोडिएको अवस्थामा वस्तु फिर्ता गर्न वा सट्टामा अर्को वस्तु लिन भने पाइने छैन।⁵⁷ पैठारीकर्ता, ढुवानीकर्ता, सञ्चयकर्ता र बिक्रेताले बिल वा बिजक राख्नुपर्ने⁵⁸ कानूनी प्रावधान रहेको छ।

निषेध गरेका काम अन्तर्गतकसैले पनि अनुचित व्यापारिक क्रियाकलाप तथा व्यससायजन्य क्रियाकलाप गर्न तथा माग, आपूर्ति वा मूल्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्न र जानीजानी कमसल वस्तुको उत्पादन बिक्री वा पैठारी गर्न ऐनले बन्देज गरेको छ। वस्तु वा सेवाको वास्तविक गुणस्तर, परिमाण, मूल्य, नापतौल, ढाँचा वा बनावट आदि ढाँट्ने, झुठा वा भ्रमपूर्ण विज्ञापन गरी वस्तु बिक्री वा सेवा प्रदान गर्ने कार्य अनुचित व्यापारिक क्रियाकलाप मानि निषेध गरेको छ। यसको साथै एकै प्रकृतिको सेवा प्रदान गर्ने व्यापारिक समूहको मिलेमतोबाट चक्र प्रणाली, कोटा प्रणाली, आलोपालो, खेप प्रणाली वा टोकन प्रणाली जस्ता सिन्डिकेटजन्य क्रियाकलापबाट व्यवसाय सञ्चालनमा रोक लगाएको र एउटा वस्तु खरिद गर्दा अर्को वस्तु पनि खरिद गर्नुपर्ने जस्ता काम निषेधित गरिएको छ।⁵⁹ यसबाट उपभोक्ता मारमा पर्ने जोखिमबाट बचाउने प्रयत्न भएको देखिन्छ।

उपभोक्ताको अधिकार संरक्षणका लागि नेपाल सरकारबाट समय समयमा अत्यावश्यक खाद्य तथा अन्य वस्तु वा सेवाको सूची तयार गरी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास एवम् बजारको तह समेतका आधारमा

57 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा १४

58 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा १५

59 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा १७ र १८

अधिकतम मूल्य समेत तोक्नुपर्ने साथै नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी मूल्य सूचना केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने र वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणसम्बन्धी मापदण्ड तयार गर्नुपर्ने प्रावधान रहेकोछ।⁶⁰ उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण तथा कार्यान्वयन गर्ने विषयमा नीति निर्माणगर्ने लगायत उपभोक्ता संरक्षण ऐनले तोकेका अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार सहित उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रीको अध्यक्षतामा उपभोक्ता संरक्षण परिषद्को व्यवस्था गरेको छ।

उपभोक्ता अधिकारको विषय बहुसरोकारयुक्त विषय हो। यसको प्रचलनका लागि सरकारी निजी लगायत समग्र राज्य उत्तिकै सक्रिय रहनु पर्दछ। राज्य संयन्त्रमा रहेका सबै सरकारी एवम् गैरसरकारी निकायहरू परिचालित भएमा मात्र प्रत्याभूत गरिएका उपभोक्ता अधिकार प्रयोग हुन सहज हुने हुँदा सरकार विभिन्न मन्त्रालय उद्योग व्यवसायी र उपभोक्ता हक हितसँग सम्बन्धित संस्था वा निकायमा काम गरेका व्यक्तिहरू समेतको प्रतिनिधित्व रहने गरी विभागीय मन्त्रीको नेतृत्वमा परिषद् संरचना गरिएको देखिन्छ।

बजार अनुगमनसम्बन्धी व्यवस्था: उपभोक्ताको हक, हित संरक्षणका लागि वस्तु वा सेवाको आपूर्ति व्यवस्था, मूल्य, गुणस्तर, शुद्धताको अनुगमन वा सुपरीवेक्षणमा संलग्न निकायहरूबीच समन्वय लगायतका काम गर्नको लागि केन्द्रीय बजार अनुगमन समितिको व्यवस्था गरेकोछ।⁶¹

संघीय सरकारको विभागीय सचिवको नेतृत्वमा उपभोक्ता अधिकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने सरकारी निकायहरूबाट समेत प्रतिनिधित्व रहने गरी संरचना तय गरिएको यस समितिले बजार अनुगमनको कार्य सञ्चालन कार्यविधि तथा अनुगमन टोली र उपभोक्ता संघसंस्थाको आचारसंहिता सिफारिश गर्ने जिम्मेवारी समेत पाएको छ।

यसको साथै प्रदेश सरकारले उपभोक्ताको हक हित संरक्षणका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन तथा वस्तु वा सेवाको आपूर्ति व्यवस्था, मूल्य, गुणस्तर, शुद्धतासम्बन्धी विषयमा सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्नका लागि प्रदेश राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रदेश बजार अनुगमन समिति गठन गर्न सक्ने र प्रदेश बजार अनुगमन समितिको काम कारबाहीसम्बन्धी अन्य व्यवस्थाको लागि प्रदेश सरकार स्वयंले नै आवश्यक नियम बनाउन सक्ने अधिकार रहेको देखिन्छ।⁶² त्यसैगरी स्थानीय तह (हरेक गाउँपालिका तथा नगरपालिका, उपमहानगरपालिका र महानगरपालिका) ले आफ्नो क्षेत्रभित्र उपभोक्ताको अधिकार संरक्षणका लागि वस्तु वा सेवाको आपूर्ति व्यवस्था, मूल्य, गुणस्तर, शुद्धतासम्बन्धी विषयमा बजारको स्थलगत सुपरिवेक्षणतथा अनुगमन गर्नका लागि गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाबाट निर्णय गरी स्थानीय बजार अनुगमन समिति गठन गर्न सक्नेछ। यसप्रकार बजार अनुगमन समितिले आवश्यकतानुसार बजार अनुगमन टोली वा उपसमिति गठन गर्न र स्थानीय बजार अनुगमन समितिले

60 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा १९, २० र २१

61 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा २५

62 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा २७

आवश्यक कार्यविधि आफै बनाउन सक्ने⁶³ र बजारमा नियमित आपूर्ति व्यवस्था सन्तुलन, मूल्य नियन्त्रण तथा स्वच्छ बजारको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न गराउन सक्ने क्षेत्राधिकार रहेको छ ।

ऐनमा सम्बन्धित क्षेत्रको विज्ञ र निरीक्षण अधिकृत समेत रहेको बजार अनुगमन टोली वा विषयगत अनुगमन टोली वा संयुक्त अनुगमन टोली गठन गरी नियमित र आकस्मिकरूपमा समेत बजार अनुगमन तथा निरीक्षण वा जाँचबुझ गर्न सकिने व्यवस्था रहेकोछ⁶⁴ र आवश्यकता अनुसार बजारको आकस्मिक निरीक्षण गर्न वा जाँचबुझ गर्न सकिने व्यवस्था समेत रहेकोछ । बजार तथा आपूर्ति व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाई उपभोक्तालाई उचित मूल्यमा गुणस्तरयुक्त वस्तु वा सेवा सरल एवं सहज रूपमा उपलब्ध गराउने कार्यको अनुगमन गर्न बिभागले तोकिएबमोजिम निरीक्षण अधिकृत नियुक्त गर्न वा निरीक्षण अधिकृतको रूपमा काम गर्न नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको कुनै अधिकृत कर्मचारीलाई तोक्न सक्नेछ ।⁶⁵ यसरी तोकिएको निरीक्षण अधिकृतले कुनै ठाउँमा असुरक्षित, प्रतिकूल असरयुक्त वा गुणस्तरहीन वस्तुको उत्पादन वा बिक्री वितरण भइरहेको वा सेवा प्रदान गरेको वा उपभोक्ता संरक्षण ऐन वा नियम विपरीत कुनै काम कारवाही भइरहेको छ भन्ने विश्वास हुने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो ठाउँमा जुनसुकै बखत प्रवेश गरी निरीक्षण, जाँचबुझ वा खानतलासी गर्न, त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न र मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमतिमा अनुसन्धानको लागि सात दिनसम्म थुनामा राख्न सक्ने अधिकार कानूनले प्रदान गरेकोछ ।

यसरी गरिने निरीक्षण, जाँचबुझ वा खानतलासीको क्रममा आवश्यक विवरण वा जानकारी वा बयान लिन सक्ने तथा निरीक्षण, जाँचबुझ वा खानतलासीको सिलसिलामा आवश्यकतानुसार नमुना लिई तोकिएको अवधिको लागि त्यस्तो वस्तुको उत्पादन वा बिक्री वितरण वा सेवा प्रदान गर्न रोक लगाउन सक्ने र तत्काल जरिवाना गर्नसक्ने अधिकार ऐनले निरीक्षण अधिकृतलाई प्रदान गरेकोछ ।

निरीक्षण अधिकृत तथा अनुगमनमा खटिने टोलीले अनुगमनका क्रममा हेर्नु पर्ने केही प्रारम्भिक विषयहरूरूपन रहेका छन् । बजार अनुगमन तथा निरीक्षणका क्रममा व्यवसाय गर्ने इजाजत लिई दर्ता नविकरण गरेको छ वा छैन हेर्नु पर्दछ । कम्पनीको हकमा कम्पनी रजिष्टारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गरी सकेपछि वाणिज्य आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग तथा मातहतको कार्यालय, उद्योग विभाग वा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय मध्ये कुनै एक कार्यालयमा अनिवार्य दर्ता इजाजत तथा नियमित रूपमा नविकरण गरेको हुनुपर्नेछ । इण्टरप्राइजेज वा एजेन्सी वा साभेदारी फर्मको हकमा एजेन्सी ऐन, २०१४ साभेदारी ऐन, २०२० अनुसार सीधै वाणिज्य आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभागमा दर्ता इजाजत तथा नविकरण भएको हुनुपर्नेछ । लगानी बोर्डले हेर्ने प्रक्रितिको ठुलो लगानी भएको तथा विदेशी लगानी भएका उद्योग भएमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्विकृतिमा सिधै उद्योग विभागमा दर्ता नविकरण भएको हुनुपर्नेछ ।

63 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा २८

64 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा २९, ३० र ३१

65 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ३२

त्यसैगरी औषधि व्यवसाय गर्ने फर्मको हकमा औषधिव्यवस्था विभागको स्वीकृति लिएर वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग वा मातहतका कार्यालयमा दर्ता तथा नविकरण भएको हुनुपर्नेछ। सानो वा थोरै लगानी भएको उद्योग व्यवसाय भएमा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयमा दर्ता तथा नविकरण गर्नुपर्ने र स्थानीय व्यापार गर्ने फर्मको हकमा वाणिज्य व्यवसाय दर्ता तथा नविकरण सम्बन्धित स्थानीय तह (महानगरपालिका वा उपमहानगरपालिका वा नगरपालिका तथा गाउँपालिका) मा दर्ता गराउनु पर्नेछ।

उद्योग वा वाणिज्य व्यवसाय गर्ने कम्पनी वा फर्मले अनिवार्य रूपमा प्यान वा भ्याट वा अन्तःशुल्क लाने वस्तुको बिक्री वितरण गर्नेले अनिवार्य रूपमा अन्तःशुल्क दर्ता गरेकोर साल वसाली करचुक्ताको प्रमाणपत्र लिएको हुनुपर्ने। साथै कम्प्युटर पद्धतिबाट बीलविजक जारी गर्ने व्यवसायीले अनिवार्य रूपमा सम्बन्धित आन्तरिक राजश्व कार्यालयबाट इजाजत लिएको हुनुपर्ने र नापतौल गर्ने उपकरण दर्ता नविकरण गुणस्तर तथा नापतौल विभाग वा मातहतको कार्यालयबाट प्रमाणपत्र लिएको र नविकरण गरेको हुनुपर्नेछ। खाद्यान्न उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग वा मातहतको कार्यालयबाट खाद्य अनुज्ञापत्र लिएको हुनुपर्नेछ।

व्यवसाय स्थलमा खाद्य र अखाद्य वस्तु अलग अलग ठाउँमा राखी बिक्री वितरण गर्ने गरेको र उद्योगी व्यवसायीले व्यवसायस्थलको सरफाईमा उचित ध्यान दिएको र सरसफाईयुक्त हुनुपर्नेछ। यसका अलावा उद्योग व्यवसाय स्थलमा फोहरमैला व्यवस्थापनको उचित प्रवन्ध भएको हुनुका साथै होटल, रेष्टुरेन्ट मा कार्यरत कामदारहरूले मास्क, क्याप, एप्रोन लगाएको र व्यक्तिगत सरसफाईमा विशेष ध्यान दिएको हुनुपर्नेछ। खासगरी निश्चित वस्तुको कारोबार गर्ने व्यवसायीले तोकिएको सम्बन्धित निकायबाट इजाजत लिएको हुनुपर्नेछ। पेट्रोलियम पदार्थको कारोबार गर्ने व्यवसायीले नेपाल आयल निगमबाट, ग्यास विक्रेताले सम्बन्धित उद्योगबाट तोकिएको मापदण्ड पुरागरेको र पानी सप्लाईसले तोकिएको सरकारी निकायबाट खानेपानीको गुणस्तरको प्रमाणपत्र लिई निश्चित अवधिमा परीक्षण गराउने गरेको हुनुपर्नेछ। निरीक्षण अधिकृत तथा अनुगमनमा खटिने टोलीले अनुगमनका क्रममा हेर्नु पर्ने प्रारम्भिक विषयहरू यिनै हुन। सामान्यतया यस प्रकार विषयवस्तुको आधारमा तयार भएको परीक्षण सूचीको आधारमा प्रारम्भिक रूपमा बजार अनुगमन तथा निरीक्षणको काम शुरू हुने गर्दछ।

बजार निरीक्षण वा जाँचबुझ प्रयोजनका लागि तयार गरिएको परीक्षण सूची अनुसार भएको नपाइएमा त्यस्तो वस्तुको बिक्री वितरणमा रोक लगाई तत्काल कसुरबमोजिम पाँच हजारदेखि तीन लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने अधिकार निरीक्षण अधिकृतलाई रहेको छ।⁶⁶ साथै यस ऐन बमोजिम जाँचबुझ, अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने क्रममा त्यस्तो जाँचबुझ, अनुगमन वा निरीक्षण गर्ने अधिकारी वा व्यक्ति, टोली वा निरीक्षण अधिकृतलाई सहयोग नगरेमा बीस हजार रूपैयाँसम्म तत्काल जरिवाना गर्न सक्ने⁶⁷ अधिकार प्रदान रहेको छ। यसबाट बजार अनुगमन तथा निरीक्षणको काममा सबैले सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै बजारमा अनियमितता र बद्मासी गरेको देखिएमा निरीक्षण अधिकृतले ठाउँको ठाउँ तत्काल जरिवाना गर्न सक्ने कानूनी प्रवन्ध प्रभावकारी सिद्ध देखिन्छ।

66 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ३३

67 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ३९

लेबलिङ्ग नगरेमा वा लेबलमा भुट्टा कुरा उल्लेख गरेमा तीन महिना देखि छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्नसक्ने र खरिद गरेको वस्तु क्रेताले फिर्ता गर्न ल्याउँदा बिक्रेताले सामान फिर्ता लिन नमानेमा वा त्यस्तो मूल्य बराबरको सामान सट्टा नगरेमा तीन महिनादेखि छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्नसक्ने अधिकार महानिर्देशकलाई दिएको छ। साथै उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्ने वस्तुको उत्पादन वा बिक्री गरेमा तीन महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा एक लाखदेखि तीन लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने गरी अधिकार दिएको छ। एकै प्रकृतिको कुनै सेवा प्रदान गर्ने एक भन्दा बढी व्यापारी वा व्यापारिक समूहको मिलोमतोबाट चक्र प्रणाली, कोटा प्रणाली, आलोपालो, खेप प्रणाली, वा टोकन प्रणाली अपनाई सेवा संचालन गरेमा तीन महिना देखि एक वर्षसम्म कैद वा एक लाख देखि तीन लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्ने अधिकार महानिर्देशकलाई रहेको छ।

यसको साथै प्रत्यक्ष बिक्री अन्तर्गत एउटा वस्तु खरिद गर्दा अर्को वस्तु पनि खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेमा तीन महिना देखि एक वर्षसम्म कैद वा एक लाख देखि तीन लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्नसक्ने। साथै नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी निर्धारण गरेको अत्यावश्यक खाद्य तथा अन्य वस्तु वा सेवाको तोकिएको अधिकतम मूल्य भन्दा बढी हुने गरी बिक्री गरेमा वा गराउन खोजेमा तीन महिना देखि छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँदेखि एक लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्नसक्ने र उपभोक्ताको अधिकार संरक्षणका लागि तोकिएबमोजिमको निकायले तोकिएका वस्तु वा सेवाको मूल्य निर्धारणसम्बन्धी बनाएको मापदण्ड विपरित वस्तु वा सेवाको बिक्री वितरण गरेमा तीन महिना देखि छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँदेखि एक लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्नसक्ने⁶⁸ गरी ऐनले उपभोक्ता अधिकार संरक्षणको लागि आवश्यक कारवाही गर्न महानिर्देशकलाई अधिकार दिएको देखिन्छ। यस व्यहोरा अनुसार महानिर्देशकले गरेको निर्णयमा चित्त नबुझेमा सम्बन्धित पक्षले ३५ दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्ने⁶⁹ व्यवस्था रहेको छ।

क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थासम्बन्धमा हेर्दा यस ऐन विपरीत वस्तु वा सेवा बिक्री वितरण वा प्रदान गरेको कारणबाट कुनै उपभोक्तालाई शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, भौतिक वा अन्य किसिमको हानि, नोक्सानी हुन गएमा वा वस्तुको त्रुटिपूर्ण उत्पादनको कारणबाट क्षति पुग्न गएमा उपभोक्ता स्वयंले वा निजको तर्फबाट कुनै उपभोक्ता संस्थाले वा उपभोक्ता असक्षम भएमा वा निजको मृत्यु भइसकेको अवस्थामा त्यस्तो उपभोक्ताको हकवालाले त्यस्तो वस्तु वा सेवा उत्पादन, पैठारी, सञ्चय, ढुवानी, बिक्री वितरण वा प्रदान गर्ने जुन व्यक्तिको कारणबाट त्यस्तो हानि, नोक्सानी भएको हो सोही व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भरी पाउन अदालत समक्ष त्यसरी हानि, नोक्सानी पुगेको मितिले छ महिनाभित्र क्षतिपूर्ति दावी गरी उजुरी गर्नसक्ने⁷⁰ व्यवस्था गरेको छ। यसरी क्षतिपूर्ति दावी भएको अवस्थामा दैनिक गुजाराको लागि राहत

68 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ दफा ४० को उपदफा (१)

69 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ दफा ४० को उपदफा (२)

70 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ दफा ५०

रकम तथा क्षतिको मूल्यांकन गरी सम्बन्धित उत्पादक पैठारीकर्ता सञ्चयकर्ता ढुवानीकर्ता वितरक वा बिक्रेताबाट उपभोक्ताले पाउने व्यवस्था छ ।

उपभोक्ता अदालतसम्बन्धी व्यवस्था गर्दै ऐनको दफा ४० को उपदफा (१) बमोजिम सजाय हुने मुद्दा बाहेक अन्य मुद्दाको कारवाही तथा किनारा गर्नका लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी उपभोक्ता अदालत गठन गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ । सोबमोजिम उपभोक्ता अदालतमा देहाय बमोजिम अध्यक्ष र सदस्य रहने छन् :⁷¹

नेपाल सरकारले तोकेको सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला न्यायाधीश	अध्यक्ष
नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको अधिकृत	सदस्य
नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल सरकारको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको अधिकृत	सदस्य

यस बमोजिमको उपभोक्ता अदालत गठन नभएसम्मको लागि यस ऐनबमोजिमको मुद्दाको कारवाही सुनुवाई र किनारा गर्ने अधिकार सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा नै रहने⁷² व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

उपभोक्ताको अधिकारका साथसाथै उपभोक्ताले ध्यान दिनुपर्ने केही महत्त्वपूर्ण विषयसमेत रहेका छन् । खास गरी कारोवारस्थलमा साइनवोर्ड, मूल्य सूची भए नभएको हेर्ने र प्याकिङ्ग भएका सामानको लेवलमा उत्पादकको नाम, ठेगाना र वस्तुको ब्याच नम्बर, तौल, उत्पादन मिति, उपभोग मिति र अधिकतम खुद्रा मूल्य (MRP) भए नभएको हेरेर मात्र सामान खरिद गर्ने गर्नुपर्दछ । उपभोक्ताले उत्पादन मिति उपभोग मिति नभएको वा केरमेटभगरेको वा पुन लेवलिङ गरिएको वस्तु खरिद गर्नु हुँदैन । वस्तु उत्पादन गर्दा प्रयोग भएको कच्चा पदार्थ भण्डारण विधि, उपभोग गर्ने तरिका उल्लेख छ छैन हेरेर मात्र खरिद गर्ने साथै वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा बिल पाउनु उपभोक्ताको अधिकार भएकोले अनिवार्यरूपमा बिल लिने गर्नु पर्दछ । व्यवसाय दर्ता गरेको व्यवसायीसँग मात्र सामान खरिद गर्ने र कमसल उपभोग्य वस्तु वा सेवाको प्रयोगबाट कुनै हानी नोक्सानी भएमा क्षतिपूर्तिका लागि सम्बन्धित निकायमा उजुरी गर्ने गर्नु पर्दछ । अखाद्य वा कमसल उपभोग्य वस्तु वा सेवाको बिक्री वितरण भएको भेटिएमा स्थानीय तह वा प्रहरी कार्यालय वा जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा वाणिज्य आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग वा सो विभाग मातहतका कार्यालयहरूमा वा सिधै ११३७ नं मा निःशुल्क फोन गरी उजुरी वा गुनासो टिपाउनु पर्दछ । विशेषतः उपभोक्ता हित विपरित कुनै कार्य भएको जानकारी भएमा नागरिक खबरदारी गर्ने बानी हामी सबैमा हुनुपर्दछ ।

कार्यान्वयनको अवस्था र आगामी कार्यदिशा

हालको सघन परिस्थितिमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा सरकारले धेरै महत्त्वपूर्ण काम गरिरहेको देखिन्छ । उपभोक्ता अधिकार संरक्षणको नेतृत्वदायी भूमिकामा वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग रहेको छ । संस्थागतरूपमा उपभोक्ता संरक्षण परिषद्, केन्द्रीय बजार अनुगमन समिति, प्रदेश बजार अनुगमन समिति र स्थानीय बजार अनुगमन समिति छन् । उपभोक्ता संरक्षण ऐनले

71 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ४१

72 उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, दफा ४८

व्यवस्थित गरेबमोजिम उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी कामको लागि अन्य सहयोगी निकायहरू समेटेरहेका छन्। खास गरी नापतौल तथा गुणस्तर विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, औषधि व्यवस्था विभाग, नेपाल प्रहरी लगायत सहयोगी निकायहरू छन् ।

नेपाल सरकारबाट मन्त्रालयको हेरफेर पुनःसंरचना गर्ने क्रममा साविकका वाणिज्य विभाग र आपूर्ति तथा उपभोक्ता हित संरक्षण विभाग एकिकृत भै २०७५ सालमा वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग गठन भएको रहाल विभागले जम्मा ४८ जनाको जनशक्तिबाट काम गरिरहेको अवस्था देखिन्छ । विभागको मातहतमा पाँचवटा कार्यालय रहेको र नौ जनाको दरले जनशक्ति उपलब्ध भएको दरबन्दी संरचनाबाट⁷³ देखिन्छ । उपभोक्ता अदालत गठन गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको भएपनि हालसम्म उपभोक्ता अदालत गठन हुन नसक्नु जुनसुकै कारण भएतापनि सुखद विषय होइन। यसबाट उपभोक्ताको स्वच्छ सुनुवाईको हक कृण्ठित रहेको भन्न सकिन्छ । साविकमा दुईवटा विभागको रूपमा सम्पादन गरिरहेको काम संरचना घटाउने क्रममा एउटामात्र कायम गरिँदा कार्यबोझ र आवश्यक जनशक्तिको अभाव देखिएको छ । हालको परिस्थितिमा वाणिज्य व्यवसाय सहजीकरण तथा नियमनस वैदेशिक व्यापार तथा निकासी पैठारी सहजीकरण लगायत अनुगमन तथा उपभोक्ता अधिकार संरक्षण समेतका कार्यजिम्मेवारी विभागलाई सुम्पिएको देखिदा विद्यमान जनशक्ति तथा संगठन संरचना पर्याप्त देखिदैन। अविलम्ब यसको पुनरावलोकन गर्नु अपरिहार्य छ ।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन बमोजिम विभाग तथा मातहत कार्यालयहरूबाट दैनिक रूपमा बजार अनुगमन हुने गरेको र “ठाउँको ठाउँ भ्याप्प” कारवाही हुने गरेको समाचार आइरहेका छन् । यसबाट आम जनमानसमा सकारात्मक संदेश प्रवाह भएको र उपभोक्ता तथा व्यवसायी वर्गमा समेत सजगता एवं सचेतना अभिवृद्धि भएको पाइएको छ ।⁷⁴ तथापी बजार अनुगमनको कामलाई थप गति दिनुपर्ने र यसको भौगोलिक दायरा बढाउनु पर्ने देखिन्छ । विभागको मातहतमा रहने गरी पाँचवटा प्रादेशिक कार्यालयहरूलाई प्रादेशिक क्षेत्र विभाजन गरी बजार अनुगमन तथा निरीक्षणको जिम्मेवारी प्रदान भएको देखिन्छ ।⁷⁵ प्रादेशिक कार्यालयहरू मध्ये वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण कार्यालय विराटनगरबाट प्रदेश एकमा रहेका सबै जिल्लासवाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण कार्यालय, पर्सबाट २ नं प्रदेशका सबै जिल्ला साथै मकवानपुर र चितवन जिल्ला वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण कार्यालय, भैरहवाबाट गुल्मी, नवलपरासी (वर्दघाट सुस्तापश्चिम), रूपन्देही, कपिलवस्तु पाल्पा, र अर्घाखाँची जिल्ला वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण कार्यालय, नेपालगंजबाट पूर्वी रूकुम, रोल्पा, प्युठान, सल्यान, दाङ्ग, बाँके, बर्दिया र कर्णाली प्रदेशका सबै जिल्ला र वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण कार्यालय, धनगढीबाट सुदूरपश्चिम प्रदेशका सबै जिल्ला हेर्ने गरी बजार अनुगमन गर्नको लागि भौगोलिक क्षेत्राधिकार वितरण भएको देखिन्छ । यद्यपी गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी विषय हेर्ने कार्यालयको भने अभाव देखिएको छ । साविकमा भन्सार केन्द्रित रहेर स्थापना भएका वाणिज्य कार्यालयहरूलाई नै हाल उपभोक्ता संरक्षणको कार्य जिम्मेवारी समेत सुम्पिएको

73 www.doc.gov.np

74 www.crmis.gov.np

75 www.doc.gov.np

देखिदा विद्यमान जनशक्ति कमी भएको र संगठन संरचना अपुरो देखिन्छ । प्रादेशिक कार्यलयहरूको भौगोलिक क्षेत्राधिकार तथा कार्यजिम्मेवारी विस्तारसंगै नयाँ परिवेशमा दरबन्दी संरचना पुनरावलोकन गरी जनशक्ति थप गर्नुपर्ने देखिन्छ । कर्णाली प्रदेश र गण्डकी प्रदेशमा उपभोक्ता अधिकारको विषय हेर्ने संघीय कार्यलय नहुँदा सोको स्थापना गर्नु आवश्यक छ ।

उपभोक्ता संरक्षणको काम प्रभावकारी रूपमा सम्पादन र व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यबाट विभागमा हाल उपभोक्ता सहायता कक्षका साथै कल सेन्टर स्थापना भएको छ । उपभोक्ताले दैनिक गुनासो टिपाउनको लागि विहान ८ बजेदेखि साँझ ८ बजेसम्म ११३७ नम्बरमा निशुल्क टेलिफोन गर्न सक्ने प्रवन्ध भएको छ ।⁷⁶ ईमेल, फेसबुक, भाइवर, इमो, ट्वीटर⁷⁷ तथा एस एम एस लगायत समाजिक सञ्जालको प्रयोगबाट समेत उपभोक्ताले उजुरी तथा गुनासो टिपाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । नियमित रूपमा बजार अनुगमनको लागि निरीक्षण अधिकृत सहितको टोली दैनिक परिचालित भैरहेको छ । यसको अलावा उपभोक्ताको उजुरी वा गुनासो प्राप्त हुनासाथ तत्काल कारवाहीको लागि अनुगमन टोली पठाउने गरी निरीक्षण अधिकृतहरू स्ट्याण्डाई रहने गरेको छ । उपभोक्तामार्फत दैनिक मुलुकभरबाट प्राप्त उजुरी तथा गुनासो तथा कारवाहीको विवरण सोही दिन विभागले सार्वजनिक गर्ने गरेको छ ।⁷⁸

क्र.स.	गुनासोको प्रकृति	गुनासोको संख्या
१	अन्य गुनासो	२३३
२	पेट्रोलियम पदार्थमा अशुद्धता	०
३	बढी मुल्यमा सामान बिक्री	११५
४	ग्यास कालो बजारी	८
५	सर सामानको अभाव	५८
६	होटल र रेस्टुरेन्टमा अस्वच्छ खाना	०
७	मास्क कालो बजारी	६
८	इन्टरनेट स्लो चलेको	२१
९	ग्याँसको अभाव	४८२
१०	खाद्य सामग्रीको अभाव	१२०
११	अनियमितता	१२
कुल गुनासो संख्या		१०५५

स्रोत: वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग उपभोक्ता अधिकार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा २०७७ बैशाख १४ गतेसम्म प्राप्त गुनासो

76 Toll free no 1137

77 @docsp1

78 www.crmis.doc.gov.np

उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ तथा उपभोक्ता संरक्षण नियमावली, २०७७ बमोजिम विभाग मातहत पाँचवटै कार्यलय र ७७ जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निरीक्षण अधिकृत तोक्री उजुरी तथा गुनासो संवोधन र बजार अनुगमन गरी कारवाही गर्ने व्यवस्था भएको । उपभोक्ताको उजुरी तथा गुनासोको प्रक्रितिको आधारमा विषयगत निकायहरूसँगको समन्वय समेतमा तत्काल कारवाही गरी व्यहोरा सार्वजनिक गर्ने गरेको देखिन्छ ।

व्यवसायीलाई भएको कारवाहीको विवरण	कुल	लकडाउन
सामान्य अवस्थामा रहेको	४९०	५६
सामान्य कैफियतमा तत्कालै सुधार गराइएको वा सुधार गर्न निर्देशन दिएको	५७७	१९
खान अयोग्य वा म्याद सकिएकोले तत्कालै नष्ट गर्न लगाइएको रकम (रु.)	१५५२३५६६	९८४८
आवश्यक कागजात वा स्पष्टीकरण पेश र बयान गर्न बोलाएका	१८५	१०
जरिवाना गरिएको फर्म संख्या	५४६	७५
जरिवाना रकम (रु.)	३०२०८५००	१०४६५०००
परीक्षणका लागि वस्तुको नमूना लिइएका	१९	२
कारोबार रोक्का वा शिलबन्दी गरिएका	५६	५
व्यक्ति वा साधन नियन्त्रणमा लिइएको	०	०
कुल अनुगमन भएका फर्म संख्या	१७६३	१६५

स्रोत: वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभागस विभागले २०७७ बैशाख १४ गतेसम्म गरेको अनुगमन

निरीक्षण अधिकृत तथा बजार अनुगमन टोलीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता र बजार अनुगमन कार्यविधि निर्माण भएको। अनुगमन, निरीक्षण तथा कारवाहीका क्रममा भएको दण्ड जरिवानाको असुली तथा लगत निर्माण र फरफारको लागि रणनीति निर्माण गरी व्यवस्थित गर्ने प्रयास भएको छ ।

आजको परिवर्तित दुनियामा उपभोक्ता अधिकार संरक्षणको लागि सरकार एक्लो कर्ता भएर पर्याप्त मात्रामा आम जनताको चाहना पुरा गर्न सक्ने अवस्था छैन । उपभोक्ता अधिकारको विषयभित्र रहेको उपभोक्ता शिक्षाको अधिकार कार्यान्वयनको लागि केन्द्र, प्रादेशिक तथा स्थानीयस्तरमा समेत आम उपभोक्ता विद्यार्थी तथा उद्यमी एवम् व्यवसायीहरूलाई सचेतना अभिवृद्धि गर्नु महत्त्वपूर्ण काम हो । यसको लागि सरकारले केही मात्रमा काम गरिरहेको पनि देखिन्छ । तथापी यो पर्याप्त छ भन्न सकिने अवस्था नहुँदा निजी क्षेत्रसमेत संगको सहकार्यमा व्यापक रूपमा उपभोक्ता अधिकार सम्बन्धमा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ ।

उपभोक्ता अधिकार मानव अधिकारसंग जोडिएको विषय भएकोले उपभोक्ता अधिकार संरक्षणको साभा

प्रयासमा तीनै तहको सरकार संगसंगै आम उपभोक्ता, पत्रकार, उद्योग व्यवसायी एवम् उपभोक्ता अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील अधिकारकर्मी लगायत सबैको सहयोग र सहकार्य थप गतिशील तुल्याउन वाञ्छनीय देखिन्छ। संकटका समयमा उपभोक्ता अधिकार जोखिममा पर्ने सम्भावनाबाट जोगाउनुका साथै तीनै तहका सरकारबीच समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्व आजको संकटका समयमा उपभोक्ता अधिकार अकृण्ठित तुल्याउनु नै आजको आवश्यकता हो।

निश्कर्ष

वस्तु तथा सेवाको बजारमा उपभोक्ता नै सार्वभौम हुन्छन्। उपभोक्ता अधिकार आफैमा निरपेक्ष विषय होइन। यो मानव अधिकारसँग अन्तर सम्बन्धित रहेको विषय हो। उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी सन् १९८५ को संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मार्ग निर्देशन एवम् संविधानले प्रत्याभूत गरेको राष्ट्रिय कानून प्रदत्त हक अधिकार नै उपभोक्ताका हक अधिकार हुन। प्रत्येक उपभोक्तालाई आफ्नो देशको घरेलु कानूनसंगै उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा उपभोक्तावादको सिद्धान्तबमोजिम गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको अवस्थामा कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक रहेकोछ। वर्तमान सन्दर्भमा उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि वाणिज्य, आपूर्ति उपभोक्ता संरक्षण विभागले ऐतिहासिक रूपमा शुरू गरी सञ्चालनमा ल्याएको उपभोक्ता अधिकार व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (CRMIS) मा उपभोक्ताबाट प्राप्त हुन आएका गुनासो तथा उजुरीहरू उपभोक्ता अधिकारसँग अन्तरसम्बन्धित भएको देखिदा उपभोक्ता अधिकार प्रचलनका लागि सरकारी तवरबाट उजुरी तथा गुनासो सुनुवाईको नवीनतम पद्धति शुरू हुनु निकै महत्त्वपूर्ण र स्वागत योग्य कदम हो। साथै प्राप्त उजुरी तथा गुनासोसम्बन्धमा अनुगमन तथा छानविन गरी बच्चासी गरी उपभोक्ता ठगी गर्ने व्यवसायी हरूलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने काम कारवाही यस संकटकालीन अवस्थामा प्रशंसनीय एवम् कोशेढुंगा सावित भएको माथि उल्लेखित गुनासो एवम् अनुगमन तथा कारवाहीको तथ्यांकले पुष्टी गर्दछ। साथै कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम शीघ्र उपभोक्ता अदालतको गठन गरी उपभोक्ता अधिकारसम्बन्धी उक्त कानूनले तोकेका मुद्दाहरू सुनुवाई गर्ने अभ्यासको थालनी गरिनुपर्दछ।

संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थासंगै उपभोक्ता अधिकार संरक्षण, पालना र प्रचलनका लागि उपभोक्ता स्वयं सजग र जागरूक हुनु पर्दछ। सरकारसंगै उपभोग्य वस्तुको प्रयोग र स्वच्छताको लागि विक्रेता नै उपभोक्ता प्रति पूर्ण वफादार र जिम्मेवार बन्नु पर्दछ। उपभोक्ताको मर्यादा नै स्वच्छ बजारको गुण हो। उपभोक्ता संरक्षण नीति नियम तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा, नियामक निकाय तथा उपभोक्ता अधिकारको क्षेत्रमा चासो राख्ने संस्थाहरूबीच सक्रिय सहकार्य साथै तीनै तहका सरकारबीच समन्वय, सहकार्य र सहअस्तित्वमा उपभोक्ता शिक्षा विस्तार गर्ने तथा संकटका समयमा उपभोक्ता अधिकार जोखिममा पर्ने सम्भावनाबाट जोगाउनु नै आजको आवश्यकता हो।

आवासको हक र राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योगदान

केदार कोईराला

सार संक्षेप

राज्यले स्वेच्छाचारी ढङ्गबाट व्यक्तिगत मामिलामा हस्तक्षेप गर्न पाउँदैन। अधिकारहरू पूर्व सक्रियता, सङ्गठित तथा स्थिर ढङ्गबाट सुनिश्चित गरेपछि मात्र व्यक्तिहरूले राज्यविरुद्ध स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना अधिकारहरू उपभोग गर्न सक्छन्। मानव हित र चाहनालाई केन्द्रमा राखेर गरिने आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, वातावरणीय र भौतिक पक्ष जस्ता विकासका सबै आयामहरूमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याई गरिने सर्वाङ्गीण विकास नै मानव विकास हो। मानव विकासले खासगरी समतामूलक समाजको स्थापना (Equity), मानव जीवनको भरपर्दो सुरक्षाको प्रबन्ध (Security), वातावरणमैत्री दिगो विकास (Sustainability), सहकार्य, भाइचारा र सहिष्णुतायुक्त न्यायपूर्ण समाज (Collaboration) लाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ। विकासको मूल लक्ष्य व्यक्तिको व्यक्तिगत विकास, आत्मसम्मानपूर्ण जीवन निर्वाहको वातावरण र न्यायपूर्ण एवं समुन्नत समाजको प्राप्ति हो, जसले मानव अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ। विकास जहिले पनि मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्नमा सहयोगी हुनुपर्दछ, जसका लागि गरीबी निवारणमा केन्द्रित दिगो मानव विकासका कार्यक्रमहरूमा जोड दिनु आवश्यक हुन्छ। आवास मात्रै वा खाद्यान्न मात्रै वा लुगा मात्रैको विकास र सुनिश्चितता गर्दछ भनेर हुँदैन। यी सबै विषयहरू देश र नागरिकको आर्थिक हैसियतसँग जोडिएका हुन्छन्। आर्थिक हैसियत बढ्दै जाँदा तिनै विषयहरूमा गुणात्मकता खोज्दै जाने प्रवृत्ति मानिसमा रहेको हुन्छ। यो मानिसको चरित्रलाई बुझी एकिकृत रूपमा सर्वाङ्गीण क्षेत्रमा सँग सँगै अगाडि बढेको खण्डमा मात्रै गन्तव्यमा पुगिन्छ।

मानव अधिकार

मानिसको राष्ट्रियता जुनसुकै ठाउँको रहे पनि साथै कुनै स्थान विशेषको बासिन्दा भए पनि राष्ट्रियता तथा जातीय उत्पत्ति, लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा अथवा अन्य परिचय जे भए पनि मानव अधिकार सबै मानिसमा अन्तर्निहित हुन्छ। सबै मानिसहरू बिना भेदभाव समान रूपमा मानव अधिकारका हकदार हुन्छन्। मानिस जन्मँदा स्वतन्त्र हुनुका साथै मर्यादा र अधिकारको दृष्टिकोणबाट सबै मानिस समान हुन्छन्।¹ यी सबै अधिकारहरू अन्तरसम्बन्धित, अन्तर्निर्भर र अविभाज्य छन्। विश्वव्यापी मानव अधिकारहरू सन्धि, परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सामान्य सिद्धान्तहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका अन्य स्रोतको रूपमा व्यक्त

¹ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १

तथा प्रत्याभूत गरिएका हुन्छन्। व्यक्ति र समूहका आधारभूत स्वतन्त्रता र मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनले सरकारहरूलाई निश्चित तवरबाट कार्य गर्न वा कुनै कार्य गर्नबाट रोकेको हुन्छ। धेरै देशको संविधानमा मानव अधिकार वा मौलिक अधिकार तथा स्वतन्त्रतासम्बन्धी भाग समावेश गरिएको हुन्छ। मानव अधिकार अहरणीय हुन्छ। यो राज्यबाट प्रदान गरिने कुरा होइन र सरकारले त्यसलाई न उल्लङ्घन गर्न सक्दछ, न स्वेच्छाचारी रूपबाट हरण नै गर्न सक्दछ। विशेष र असाधारण परिस्थिति अथवा अत्यावश्यकता र अनुपातिकताको सख्त सीमाभित्र विधिवत् रूपमा रहेर बाहेक सरकारले यसलाई भिच्नु हुँदैन।

मानव अधिकारमा नागरिक (व्यक्तिगत स्वतन्त्रता), राजनीतिक (भेला हुने, सङ्घसंस्था खोल्ने, चुनाव गर्ने तथा निर्वाचनमा भाग लिने अधिकार), आर्थिक (खाद्यान्न तथा आवाससम्बन्धी अधिकार), सामाजिक (शिक्षा, स्वास्थ्य), र सांस्कृतिक (भाषा, संस्कृति, परम्परागत रीतिरिवाज) अधिकार लगायत विकास (प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच, विकास तथा वैज्ञानिक आविष्कारका फाइदाहरूको समान वितरण र उपयोग), वातावरण (स्वच्छ वातावरण तथा पर्यावरण) एवं शान्ति (हिंसा र द्वन्द्वबाट स्वतन्त्रता)सम्बन्धी अधिकारहरू पर्दछन्। 'मौलिक अधिकार'भनी संविधानमा व्यवस्था गरिएका मानव अधिकारको अर्थ कुनै देशको संविधानले उक्त देशका नागरिकहरूका लागि मात्र तय गरिएका अधिकारहरू हुन् भन्ने बुझिन्छ जसको अर्थ अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य र बाध्यकारी मानव अधिकारलाई यसले सीमित पार्ने भन्ने होइन। कतिपय मानव अधिकारहरू राज्यविरुद्धका व्यक्तिगत अधिकार भनी तर्जुमा गरिएका हुन्छन्। यस्ता अधिकारहरूको उल्लङ्घनको सामना गर्न त्यस्ता अधिकारहरूसँगै उपचारको प्रावधान पनि हुनुपर्दछ। यस्ता हक अधिकारमा बाँच्न पाउने (अधिकार) तथा भौतिक अस्तित्वको अधिकार, कानूनी समानता र व्यक्तिगत वाक् तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता आदि पर्दछन्। सामान्य परिस्थितिमा राज्यले व्यक्तिगत मामिलामा हस्तक्षेप नगरेको खण्डमा यस्ता अधिकारहरू पूर्ण रूपले उपभोग गर्न सकिन्छ। राज्यले स्वेच्छाचारी ढङ्गबाट व्यक्तिगत मामिलामा हस्तक्षेप गर्न पाउँदैन।

गैर-राज्य पक्षबाट आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने नागरिकका मानव अधिकार हनन हुन नदिने हेतुले संरक्षण प्रदान गर्नु पनि राज्यको उत्तरदायित्व हो। यस्ता अधिकारको अर्को अर्थ आफ्ना नागरिकका चौतर्फी विकासका लागि काम गर्नु पनि राज्यको जिम्मेवारीमा पर्दछ भन्ने हो। यस्ता जिम्मेवारीमा सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको अधिकार आदि पर्दछन्। यस्ता अधिकारहरू पूर्व सक्रियता, सङ्गठित तथा स्थिर ढङ्गबाट सुनिश्चित गरेपछि मात्र व्यक्तिहरूले राज्यविरुद्ध स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना अधिकारहरू उपभोग गर्न सक्छन्।

मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू

मानव विकास प्रतिवेदन, २००० ले मानव अधिकारका गरीबी अन्याय र असमानता उन्मूलन गर्न सक्ने रूपान्तरणकारी क्षमता त्यतिवेला मात्र महशूस गर्न सकिन्छ जतिवेला तिनीहरूले मानिसहरूको जीवनको सार्थकता र यस्ता अधिकारहरू प्रयोगमा ल्याउने राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र कानूनी सन्दर्भहरू प्रदर्शन गर्न सक्छन्। The transformative potential of human rights to alleviate poverty, injustice and inequality can offer all only be realized, if these rights show an understanding of people's lives, and the political, social, cultural and legal context in

which these rights are deployed² भनी उल्लेख गरको छ । विकासका सन्दर्भमा मानव अधिकारका निम्नानुसारका ४ वटा प्रमुख सिद्धान्तहरू हुन्छन्:-

१. सर्वव्यापकता र अविभाज्यता (Universality and indivisibility)³

हरेक महिला, पुरुष तथा बालबालिकालाई मानव भएकै नाताले आफ्नो मानव अधिकारको उपभोग गर्ने हक रहने गर्दछ । मानव अधिकारको यही विशेषताले गर्दा यिनलाई अन्य प्रकारका अधिकारहरू भन्दा भिन्न सावित गर्ने गर्दछ । मानव अधिकारको सर्वव्यापकताको सिद्धान्तमा विकास कार्यक्रमहरूको पहुँचबाट, चाहे त्यो भौगोलिक रूपमा सुदूर समुदाय होस् वा जेल जीवन बिताइरहेका कैदीहरू हुन्, कोही पनि वञ्चित हुनुहुदैन भन्ने मान्यता राखिएको पाइन्छ । मानव अधिकारहरू अविभाज्य हुने गर्दछन् । एउटा अधिकारको उपभोग अन्य अधिकारहरूको उपभोगसँग अविभाज्य रूपमा अन्तरसम्बन्धित हुन्छ । नागरिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक सबै खाले मानवअधिकारहरूलाई समान महत्त्व दिइनुपर्दछ । तर, पनि विकास नीति र कार्यक्रमहरूमा साधनको सीमितता र संस्थागत व्यवधानहरूले गर्दा अवस्था अनुसार अन्य अधिकारहरूको तुलनामा खाद्यान्न तथा आधारभूत शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता क्षेत्रहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिनलाई मानव अधिकारको अविभाज्यताको सिद्धान्त बाधकको रूपमा भने रहदैन ।

२. समानता र अ-विभेदको सिद्धान्त (Principle of equality and non-discrimination)⁴

मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा समानताको सिद्धान्तलाई लिइन्छ । मानव अधिकारहरू सबैका लागि हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्दछ । अविभेदको सिद्धान्तले जाति, वर्ग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय तथा सामाजिक उद्भव, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै पनि हैसियत (वैयक्तिक परिस्थितिहरू, पेशा, जीवन शैली, यौनिकता र स्वास्थ्य अवस्था आदि) का आधारमा मानव अधिकारहरूको उपभोगमा हुने विभेदलाई वञ्चित गर्दछ । समानताको सिद्धान्तले समाजका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई आधारभूत मानवीय आवश्यकता पूर्ति गर्न आवश्यक पर्ने उपलब्ध वस्तु तथा सेवाहरूमाथि समान पहुँचको अधिकार हुनुपर्दछ भन्दछ । यस सिद्धान्तका अनुसार सबै व्यक्तिहरू कानूनका अगाडि समान हुन्छन् र कानूनिरूपमा कसैलाई पनि भेदभाव गर्न पाइदैन ।

३. सहभागिता र समावेशीकरणको सिद्धान्त (Principle of participation and inclusion)⁵

हरेक व्यक्ति र सबै मानिसहरूलाई सम्पूर्ण मानव अधिकारहरू र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको पूर्ण प्राप्ति हुने किसिमको नागरिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विकासमा सहभागी हुने, योगदान पुर्‍याउने र उपभोग गर्ने अधिकार मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यताभित्र पर्दछ । *The right to development is an inalienable human right by virtue of which every person and all peoples are entitled to participate in, contribute to, and enjoy civil, economic, social, cultural and political development in which all human rights and fundamental freedoms can be fully realized*)⁶

2 <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2000> retrieved on 16 April, 2020

3 Declaration on the Right to Development adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986

4 Declaration on the Right to Development adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986

5 Declaration on the Right to Development adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986

6 Declaration on the Right to Development adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986, Article 1 (1).

सहभागिता केवल स्वामित्व र दिगोपनाको दृष्टिकोणबाट आवश्यक ठानिने विषयमात्र होइन यो त एक यस्तो अधिकार हो जसले विकासका क्रियाकलापहरूको योजना र कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ। यो निर्णय निर्माणमा पहुँच र शक्तिको अभ्याससँग पनि उत्तिकै सम्बन्धित छ। सहभागिता र समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गर्न मानिसहरूलाई उनीहरूको क्षमता र सिर्जनशीलताको पूर्ण विकास र प्रदर्शन गर्न सहयोगी वातावरणको निर्माण भन्ने गर्नु पर्दछ।

४. उत्तरदायित्व र कानूनी शासनको सिद्धान्त (Principal of accountability and the rule of Law)⁷

सबैखाले मानव अधिकारहरूको उपभोग गर्न पाउने वातावरणको सिर्जना गर्न, प्राथमिक जिम्मेवारी तथा शासन सञ्चालन र नीति निर्माणका सबै तहहरूमा मानव अधिकारका मूल्य र सिद्धान्तहरूको सम्मानलाई सुनिश्चित गर्न राज्यको सबै मानिसहरूले आफ्नो दायित्व वहन गर्नु पर्दछ। मानव अधिकारले केवल मानवीय आवश्यकताहरूलाई परिभाषित मात्र नगरेर मानिसहरूलाई विकासका सक्रिय पात्रहरू र मागकर्ताहरूका रूपमा मान्यता प्रदान गर्दछ र जिम्मेवार व्यक्ति वा निकायमा मानिसका त्यस्ता आवश्यकताहरू पूरा भएको सुनिश्चित गर्ने कर्तव्य र दायित्वहरूको स्थापना गर्दछ। यसका लागि सहज वातावरणको निर्माण गर्न उत्तरदायित्वको सिद्धान्त आवश्यक हुन्छ। उत्तरदायित्वलाई न्यायको दृष्टिकोणबाट समेत हेर्नु सकिन्छ। प्रतिस्पर्धी मागहरूको समाधान, न्यायमाथिको पहुँच तथा मानव अधिकार हननको उपचार र सार्वजनिक साधन तथा मुनाफा र घाटाहरूको न्यायोचित वितरणजस्ता विषयहरू कानूनी शासनको सिद्धान्तमा पर्दछन्। कुनै पनि विवादको सक्षम, निष्पक्ष र स्वतन्त्र न्यायिक प्रक्रियाबाट निराकरण गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता कानूनी शासनको सिद्धान्तले बोकेको हुन्छ।

नेपालमा मानव अधिकार

‘मानव अधिकार’ भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्झनुपर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँछ।⁸

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणा सन् १९४८ र त्यसपछिका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न महासन्धिहरूमा नेपालले पनि प्रतिबद्धता जनाइसकेको छ। मानव अधिकारसम्बन्धी मुख्य दस्तावेजहरू एवं ७ मुख्य महासन्धिहरू लगायत ५९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूको अनुमोदन एवं सम्मिलन गरी नेपाल पक्ष राष्ट्र बनिसकेको छ। यी दस्तावेजका व्यवस्थाहरू अनुरूप कार्य गर्ने क्रममा राष्ट्रिय स्तरमा समेत बलियो संस्थागत, नीतिगत एवं कानूनी संरचना तयार गरेको छ। मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गरी देशका सबै जात, जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति, वर्ण, सम्प्रदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका नागरिकको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी समानता र न्यायपूर्ण समाजको विकास गर्नेतर्फ राज्य केन्द्रित रहनुपर्दछ। नवौँ योजनादेखि मानव अधिकारको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनको लागि हालसम्म विभिन्न नीतिगत र संस्थागत व्यवस्थाहरू भएका छन्। मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन गर्न

7 Declaration on the Right to Development adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986

8 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ दफा २ (च)

9 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/०७७

संस्थागत रूपमा संघमाराष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग केन्द्रिय कार्यालय, छवटा प्रदेश कार्यालय र तीनवटा प्रदेश शाखा कार्यालय¹⁰ एवं प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय लगायत अन्य सरकारी निकायहरू र अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू क्रियाशील रहेका छन्। भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि संसदद्वारा पारित भएको छ।

विकासमा आधारित मानव अधिकार

विकासको अधिकारलाई अविभाज्य एवं आधारभूत मानव अधिकारको¹¹ रूपमा लिएको छ। नागरिक र राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूसँग परस्पर निर्भर, अविभाज्य र अन्तरप्रभावित हुन्छन्। विकासको मूल लक्ष्य व्यक्तिको व्यक्तिगत विकास, आत्मसम्मानपूर्ण जीवन निर्वाहको वातावरण र न्यायपूर्ण एवं समुन्नत समाजको प्राप्ति हो। यसले मानव अधिकारको सुनिश्चित गर्दछ। विकास प्रक्रियालाई आर्थिक सम्पन्नता प्राप्त गर्ने माध्यमका अतिरिक्त मानवीय आत्मसम्मान, सुरक्षा, न्याय, सामाजिक समानता प्राप्तिसँग जाडेर हेर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ।¹² विकास जहिले पनि मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्नमा सहयोगी हुनुपर्दछ। यसका लागि गरीबी निवारणमा केन्द्रित दिगो मानव विकासका कार्यक्रमहरूमा जोड दिनु आवश्यक हुन्छ।

मानव अधिकारमा आधारित विकास

Human right based development व्यक्तिका आवश्यकता र आकांक्षामा केन्द्रित हुन्छ। यसको जोड मानव विकासमा हुन्छ। Human right based development मान्यता अनुसार मानव अधिकारका मूल्य मान्यता र सिद्धान्तलाई प्रजातान्त्रिक शासन, गरीबमुखी नीतिहरू, संकट रोकथाम, सूचना तथा प्रविधि, ऊर्जा तथा वातावरण जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयका कार्यक्रम तर्जुमाका प्रत्येक चरणहरूमा रेखांकित गरिनुपर्दछ। मानव अधिकारमा आधारित विकास भनेको विकासको समष्टिगत प्रारूप हो। प्रोफेसर नगसले समतामूलक विकासका लागि उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गर्दै मानिसहरूलाई आत्मनिर्णयी तुल्याउन सशक्तिकरण गर्दछ। व्यक्तिलाई सक्रिय नागरिक एवं मागकर्ताका रूपमा स्वीकार गरेर मानिसका आवश्यकताहरूलाई अधिकारमा रूपान्तरण गरिदिन्छ, भनी व्याख्या गरेका छन्। मानव अधिकारमा आधारित विकासको अवधारणाले समाजका सबैभन्दा बढी सीमान्तकृत र सुविधावञ्चित समूहहरूलाई आफ्नो केन्द्रबिन्दुमा राखेको हुन्छ। नेपालका आवधिक योजनाहरूले आर्थिक, सामाजिक एवं शैक्षिक रूपमा पछाडि परेका वर्ग वा समुदायको संरक्षण, विकास, सशक्तिकरणका कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने र राज्यका व्यवस्थाका ती समुदायको सहभागितालाई सुनिश्चित प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएको सन्दर्भमा नेपालले मानव अधिकारमा आधारित विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ भन्न सकिन्छ।

समग्रमा, मानव अधिकारको पूर्ण उपयोगको सुनिश्चितता हुने अवस्थाको सिर्जना गर्नु विकासको एक प्रमुख लक्ष्य हो। मानव अधिकारविनाको दिगो विकास असम्भव छ भन्ने कुरालाई आजको विश्वले स्वीकार गरिसकेकोछ। त्यसैगरी विकासविना मानव अधिकार अन्तरसम्बन्धित स्वरूपहरूको प्रवर्द्धन गर्न असम्भव छ

10 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/०७७

11 विकासको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघिय घोषणा पत्र, १९८६, ६, धारा १

12 ब्रान्ट कमिसनको प्रतिवेदन, १९८७

किनकी यसका लागि प्रजातान्त्रिक सरकार प्रबुद्ध न्यायालय र सशक्त नागरिक समाजको आवश्यकता पर्दछ । यस आलेखमा मानव अधिकार, मानव विकास, विकासमा आधारित मानव अधिकार र मानव अधिकारमा आधारित मानव विकासको धरातलमा उभिएर नेपालमा आवासको हक र उक्त हक प्रत्याभूति गराउनको लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको भूमिका केलाउने जमर्को गरिएको छ ।

नेपालमा आवाससम्बन्धी हकको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न संविधान सभाबाट पारित गरी जारी भएको नेपालको संविधानले आवासको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ ।¹³ प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुने र कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि नागरिकलाई निजको स्वामित्वमा रहेको वासस्थानबाट हटाइने वा अतिक्रमण नगरिने प्रत्याभूति गरेको छ ।¹⁴

संविधानमा भएको आवासको हकलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको छ। प्रचलित कानूनले निर्धारण गरेको मापदण्डको अधीनमा रही सुरक्षित, उपयुक्त र आफ्नो क्षमता अनुकूल आवास बनाउने, सो आवासमा बसोबास गर्ने र त्यसको प्रयोग गर्ने, आवासको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित रहने, प्रचलित कानूनबमोजिम आवासस्थलको छनौट गर्ने तथा बसाईसराई गरी उपयुक्त स्थानमा आवासको लागि व्यवस्था गर्न पाउने, आवासस्थलमा आफ्नो धार्मिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने तथा आफ्नो आवास स्थल र वरिपरिको तोकिएको खुल्ला क्षेत्रमा भौतिक संरचना निर्माण नगरी संरक्षण गर्न पाउने अधिकार प्रत्येक नागरिकलाई प्रदान गरेको छ ।¹⁵ उक्त अधिकारको सम्मान, सम्बर्द्धन, संरक्षण, परिपूर्ति कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको हुने व्यवस्था गरेको छ ।¹⁶ ऐनको दफा १७ को प्रावधानलाई अध्ययन गर्दा आवास निर्माण गर्न सक्ने आर्थिक हैसियत भएको नागरिकलाई यस ऐन अन्तर्गतको सुविधा उपलब्ध नगराउने मनसाय स्पष्ट देखिन्छ ।

सरकारले भूमिहीन, सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबास गर्नेहरूको समस्या समाधानका लागि उच्चस्तरीय आयोग गठन गरिसकेको छ ।¹⁷ यो आयोगले सुकुम्बासी, भूमिहीन तथा विभिन्न स्थानमा सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण गरी अव्यवस्थित बसोबासको समस्याको दीर्घकालीन समाधान गर्ने प्रक्रियालाई निस्कर्समा पुर्याउने गरी सरकारलाई सिफारिस गर्ने आशा गरिएको छ । सुकुम्बासी, भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबास गर्नेको यथार्थ तथ्यांक नरहेको अवस्थामा सुकुम्बासीको पहिचान गर्नका लागि त्यसरी बसोबास गर्नेको पहिचान गर्ने, लगत संकलन गर्ने, स्थलगत अध्ययन गरी प्रमाण संकलन गरेर जग्गा उपलब्ध गराउने

13 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ३७

14 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा (३७) २०

15 आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ३ (१), (२) क, ख, ग, घ, र ड

16 आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ३ (३)

17 भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ दफा ३

सम्बन्धमा सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने गरी¹⁸ आयोगलाई अधिकार दिइएको छ । देशको भूबनोट, भूमिको क्षमता र उपयुक्तता, भूमिको मौजुदा उपयोग र आवश्यकता समेतका आधारमा विभिन्न ९ क्षेत्रमा वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था कानूनले गरेको छ । यसरी वर्गीकरण गर्दा आवासीय क्षेत्रलाई दोस्रो प्राथमिकतामा राखेको छ ।¹⁹ सुरक्षित आवास क्षेत्र सहित भूउपयोगको नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न कानून सजग रहेको देखिन्छ ।

आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुने व्यवस्था भएकोले राष्ट्रिय दलित आयोगको सूचीमा सूचीकृत भएका दलित, विपन्न मुसलमान तथा सालवसाली रूपमा नेपालसरकारले बजेट वक्तव्य मार्फत सम्बोधन गरी समेट्ने लोपोन्मुख र अति सीमान्तकृत जाति तथा समुदायका विपन्न वर्गहरूलाई आवासको व्यवस्थाको लागि आर्थिक वर्ष २०६६/६७ देखि व्यवस्था भएको बजेट तथा कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले जनता आवास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७३ जारी भएको थियो । यस कार्यविधिले लक्षित वर्गको पहिचान र कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थलको पहिचान, रकम तथा निर्माण सामाग्री व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन संयन्त्रको व्यवस्था गरेको थियो ।²⁰

नेपालमा आवासको अवस्था र व्यवस्था

आन्तरिक बसाईसराई, अव्यवस्थित बसोबास र शहरीकरणका कारण कृषियोग्य भूमि घट्दै गएको, सरकारी, सार्वजनिक र वनक्षेत्रका जग्गामा अतिक्रमण गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको समस्यालाई समाधान गरी स्वच्छ, सुन्दर, सुविधा सम्पन्न, सुरक्षित वस्ती विकास, योजनाबद्ध र दीर्घो शहरीकरण तथा भौतिक पूर्वाधार विकासको लागि भूमिको समुचित उपयोग गर्ने दिशामा दत्तचित्त भएर सरकार लागेको छ । सरकारको यो नीतिको कार्यान्वयन गर्नको लागि बाढी पहिरो र भूकम्प लगायतका प्राकृतिक विपद् तथा मानव सिर्जित जोखिमबाट सुरक्षित रहनुपर्छ भन्ने आम चासो निकै सहयोगी सावित हुँदै गएको छ । विगतको तुलनामा नेपाली जनतामा सचेतनामा अभिवृद्धि भएको छ र समाज आधुनिकतामा प्रवेश गर्दै गरेको छ ।

छ दशक लामो योजनाबद्ध विकासको अवधिमा राजनीतिक क्षेत्रमा पटकपटक परिवर्तन भए पनि विकासको राजनीति हुन नसकेको कारणले गर्दा आर्थिक, समाजिक तथा आधुनिक आवास, यातायात तथा पूर्वाधारको क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । शहरी पूर्वाधारमा उल्लेख्य विकास भएतापनि अधिकांश त्यस्ता पूर्वाधारको गुणस्तर सुनिश्चित हुन सकेको छैन ।

विगतका योजनाहरूले लिएका जनता आवास, सरकारी भवन निर्माण, एकिकृत सरकारी भवन निर्माण, एक शहर एक पहिचान, स्मार्ट सिटीको विकास, खाद्य हरियाली शहर, कोरिडोर सिटी, स्मार्ट भिलेज जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको भए पनि कागजमा सीमित भएको अवस्था छ ।

सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवं सघन अन्तर आवद्धता दिर्घकालीन राष्ट्रिय लक्ष्यको समृद्धिको सूचकमा पर्ने

18 भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन आदेश, २०७६ दफा ६

19 भूउपयोग ऐन, २०७६ को दफा ४

20 www.lawcommission.gov.np

योजनामा समावेश गरिएको छ। दिगो शहररबस्ती विकास गर्ने दिर्घकालीन राष्ट्रिय रणनीति उक्त योजनाको छ। आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित शहरीकरण, आवास र बस्ती विकासलाई सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणको सम्बाहकको रूपमा आन्तरिकीकरण गरिएको छ। यसलाई व्यवहारिक कार्यान्वयन गरी सबै नागरिकहरूलाई सुरक्षित आवासको प्रत्याभूति गराउन कम चुनौतीपूर्ण विषय भने होईन।²¹ राज्यले लिएका आवाससम्बन्धी यस्ता नीतिगत व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनबाट आफ्नै स्वामित्वको आवासमा बसोबास गर्ने परिवार ८५.३ प्रतिशत रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको अवस्था छ।²²

सुरक्षित आवास निर्माणमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योगदान र नागरिकका गुनासाहरु

सम्बत् २०७२ बैशाख १२ गते गएको विनाशकारी भूकम्प र तत्पश्चात् पराकम्पको प्रभावबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको दिगो, दरिलो योजनाबद्ध रूपमा यथाशीघ्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न तथा भूकम्पबाट विस्थापित भएका व्यक्ति र परिवारको पुनर्वास तथा स्थानान्तरण गरी राष्ट्रिय हित प्रवर्द्धन गर्न तथा सामाजिक न्याय प्रदान गर्नको लागि Sun Set Law को रूपमा भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ जारी भयो। यस ऐनको मुख्य उद्देश्य (१) पुनर्निर्माण, एकीकृत बस्ती तथा एकीकृत आवाससम्बन्धी विकास लगायतका योजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि जग्गा प्राप्ति गर्नु पर्ने भएमा जग्गा प्राप्ति गर्ने²³ (२) एकीकृत बस्ती विकास, एकीकृत आवास विकास (हाउस पुलिड), पुनर्स्थापना तथा स्थानान्तरणका लागि आवश्यक मापदण्ड बनाई उपर्युक्त स्थानको पहिचान गर्ने र त्यसको योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने²⁴ तथा (३) पुनर्निर्माण वा एकीकृत बस्ती विकाससम्बन्धी आयोजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि कुनै व्यक्तिले गरेको वा गर्न लागेको कुनै काम रोक्ने वा तोकिएको गुणस्तर, मापदण्ड वा विधिबाट मात्र त्यस्तो काम गर्न सम्बन्धित व्यक्तिलाई आदेश दिने छ।²⁵

भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी नियमावली, २०७२ ले निजी आवास पुनर्निर्माण, एकीकृत बस्ती विकास र जोखिममा रहेका व्यक्ति तथा बस्ती स्थानान्तरण गर्न पुनर्निर्माणमा थप सहयोग गर्ने सम्बन्धी नीतिलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेको छ।

भूकम्पबाट प्रभावित व्यक्तिको नाममा जग्गा दर्ता गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७२ ले जग्गा दर्ता समितिको विशेष व्यवस्था गरी विभिन्न किसिमका जग्गाहरूको दर्ता सम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रक्रियागत सरलीकरण गरेको छ।

भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणको लागि जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी कार्यविधि, २०७२ भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्रमा पुनर्निर्माण, एकीकृत बस्ती तथा एकीकृत आवाससम्बन्धी विकास आयोजना कार्यान्वयन गर्दा तथा त्यस्तो क्षेत्रका भूकम्प प्रभावित व्यक्ति वा परिवारलाई पुनर्वास तथा स्थानान्तरण गराउँदा आवश्यक पर्ने जग्गा प्राप्ति गर्ने कार्यलाई सरल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन सहज सरल र पहुँचयोग्य बनाउन सचेत रहेको छ।

21 पन्ध्रौं आवधिक योजना, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार काठमाडौं

22 राष्ट्रिय जनगणना २०६८, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली, काठमाडौं

23 भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा (४) छ

24 भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा (४) ज,

25 भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा (४) भ

भूकम्पबाट प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरण कार्यविधि, २०७३ ले सम्वत् २०७२ साल बैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प र तत्पश्चात्का पराकम्पहरूबाट क्षतिग्रस्त निजी आवास एवं प्रवलीकरणका लागि प्रदान गरिने अनुदानलाई सरल एवं व्यवस्थित बनाउन र पुनर्निर्माण एवं प्रवलीकरणका मापदण्ड तथा प्रक्रिया निर्धारण गरेको छ । २०७७ जेष्ठ ६ गतेसम्मको अद्यावधिक विवरण देहाय बमोजिम रहेको छः ।

निजी आवास अनुदान वितरण

कूल सर्वेक्षण घरधुरी	१०३६५६८
लाभग्राही सूचीमा परेका कूल संख्या	८३२३८५
प्रवलीकरण सूचीमा परेका लाभग्राही संख्या	७५४४५
अनुदान सम्झौता सम्पन्न	७८२३५२
पहिलो किस्ता वितरण	७७८०२५
दोश्रो किस्ता वितरण	६५५९८८
तेस्रो किस्ता वितरण	५७३०२४

निजी आवास पुनर्निर्माण

निर्माण सम्पन्न भएका घर	४९७२१०
बन्दै गरेका घरहरू	६९२२६५
दोस्रो किस्ता भुक्तानीका लागि निवेदन दिने लाभग्राहीको संख्या	६५६४४३
दोश्रो किस्ता भुक्तानीका लागि प्रमाणिकरण गरिएका लाभग्राही संख्या	६५१५४७
तेस्रो किस्ता भुक्तानीका लागि निवेदन दिने लाभग्राहीको संख्या	५७७३७२
तेस्रो किस्ता भुक्तानीका लागि प्रमाणिकरण गरिएका लाभग्राही संख्या	५७२५६५

स्रोत: राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

पुनर्निर्माण रहेका समस्याहरू

एकिकृत बस्ती विकास योजनालाई जसरी अगाडि बढाउनु पर्दथ्यो बढाउन सकिने । शुरु भएका कतिपय एकिकृत बस्ती विकास योजनाहरू अलपत्र तथा आवश्यक पूर्वाधारहरूको कमी रहेको देखिन्छ । एकिकृत बस्ती विकासको विस्तृत आयोजना अध्ययन (DPR) तयार कहिले हुन्छ ? विस्तृत आयोजना अध्ययन (DPR) बनाउनमा नै यत्रो समय बिताएपछि बस्ती विकास योजना कार्यान्वयन कहिले बन्दछ ? कहिलेसम्म पीडितहरूले सजाय भोगिरहनुपर्ने हो ? यस समस्याको समाधान तुरुन्तै निकाल्नुपर्थ्यो भन्ने आवाज नागरिकहरूको रहेको छ । यो आवाजलाई प्राधिकरणले अवधि सकिन लाग्दा पनि सुन्न र बुझाउन सकेको छैन । यसको समाधान किन ढिलो भएको हो ? यो समस्या कहिले सम्ममा समाधान हुन्छ ? एकिकृत बस्ती विकासको योजनालाई राजनीतिक मुद्दा बनाइएको होइन ? भूकम्प पीडितहरूको नाममा राजनीति गर्नु कति उपयुक्त होला ? खुल्ला आकाश र छाप्रोमुनि बसेका जनतालाई सोही अवस्थामा राखेर राजनीति गर्ने प्रवृत्तिको

अन्त्य गर्न प्राधिकरणले उचित निर्णय लिनु पर्दैन? भन्ने समेतका प्रश्नहरूको जवाफ लाभग्राहीहरूलाई चित्त बुझ्दो तरिकारले दिनु प्राधिकरणको कर्तव्य हो ।

भूमीहीन भूकम्प पीडितका समस्याहरूका समस्या समाधान हुन सकेका छैनन् । तिनीहरूलाई लालपूजा कहिले दिने? लाल पूजापाउने वा नपाउने अन्यौलले गर्दा अन्य क्षेत्रमा जग्गा किन्न समस्या भएको गुनासो लाभग्राहीहरूको रहेको छ । जग्गा किन्नको लागि दिएको रकमले सुरक्षित स्थानमा जग्गा खरिद गर्न नपुगेको गुनासो कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा नीतिगत निर्णय लिन प्राधिकरणले सकेको देखिदैन ।

भौगर्भिक प्रतिवेदनको आधारमा जोखिम क्षेत्रमा परेका नागरिकहरूको सेटलमेन्ट प्लान प्राधिकरणसँग देखिदैन । त्यस्तो क्षेत्रमा ३ किसिमका नागरिकहरू रहेका छन् । पहिलो, भूकम्प पीडित लाभग्राही भई सम्भौता समेत गरी घर निर्माण गरिसकेका, दोस्रो, भूकम्प पीडित लाभग्राही भई सम्भौता गरेका तर घर निर्माण नगरेका तथा तेस्रो, भूकम्प पीडित लाभग्राही नभएका । तीनै किसिमका नागरिकहरूलाई जोखिम क्षेत्रमा परेका नागरिक र जोखिम बस्ती हो भनि गरेको निर्णयसँगै सेटलमेन्ट प्लान ल्याउन नसक्नुले प्राधिकरण जिम्मेवारी र जवाफदेही हुन नसकेको तर्फ ईङ्गित गर्छ ।

प्राधिकरणले दिएको मापदण्डको आधारमा एकोठे तथा सलाईबट्टे घर अधिक बनेका छन् । बनेका घरहरू बस्न योग्य र पर्याप्त देखिदैनन् । अनुदान लैजानको लागि त्यस्ता सलाई बट्टे घर बने । तर, नागरिकहरू पुराना घरलाई टालटुल गरेर बसोबास गर्दै आएका छन् । पुरानै घर टालटुल गरेर बस्ने भए सलाईबट्टे संरचना निर्माण गर्नुको कारण के हो ? नयाँ घर बनेपछि भूकम्पले जरजर बनाएका पुराना संरचनापूर्ण रूपमा भत्काउनुपर्ने होइन? भन्ने गुनासो नागरिकहरूको रहेको छ । तर, प्राधिकरण नागरिकहरूको गुनासोसँग सहमत छैन । यसको समाधान तेस्रो पक्षको मूल्याङ्कनबाट निकाल्नु जरुरी छ ।

भूकम्पबाट विस्थापितहरूले कहिलेसम्म घरमा बस्न पाउने हुन्? उनीहरूले आजसम्म किन टहरामा रात कटाउनु परेको हो ? केही भूकम्पपीडितहरूले किनेको जग्गामाथिबाट ट्रान्समिन लाईन गएपछि उनीहरूलाई त्यसको विकल्प के हो? अर्को ठाउँमा जग्गा खरिद गर्न पनि समस्या भयो, त्यहि क्षेत्रमा बस्ती बसाउन असुरक्षित भयो ? यसको सुरक्षित अवतरण के हो ? लगायतका प्रश्नहरू पनि रहेका छन् ।

भूकम्प पीडितहरूको अन्यत्र ठाउँमा जग्गा कित्ता देखियो । हाल भत्केको संरचना भएको ठाउँ बसोबासका लागि भौगर्भिक अध्ययनले अयोग्य देखियो । कुनै कित्ता खर्कतिर देखियो । कुनै कित्ता भौगर्भिक रूपमा बस्न अयोग्य भनेकोतिर देखियो । कुनै कित्ता खोलाको बगरतिर देखियो । यसरी बसोबास गर्न अयोग्य ठाउँमा देखिएको जग्गा कित्ताका आधारमा उनीहरूले पुनर्निर्माणमा सहभागि गराउन तथा तिनीहरूको व्यवस्थापन गर्ने आधार के हो? कसरी व्यवस्थापन गर्ने हो? प्राधिकरणले स्पष्ट नीतिगत निर्णय गर्न सकेको देखिदैन ।

ढुङ्गा र माटोले बनेको घरलाई पनि प्रवलीकरणमा लाने भनियो । सोहीअनुसार यहाँबाट प्राधिकरणका निर्णयका लागि पनि पठाइयो । तर, नतिजा एकदमै कम आयो । अर्कोतिर प्रवलीकरण गरिएका घरहरू कति मापनको भूकम्प प्रतिरोधी हुन् ? भनेर स्थानीय जनतालाई प्रमाणपत्र दिन सक्ने कार्यविधि पनि भएन । बिमाको व्यवस्था पनि छैन । सुरक्षित भएको प्रमाणपत्र दिन र त्यसको बिमाको व्यवस्था गर्न नसकेको कारण प्रवलीकरणमा थप आकर्षित गर्न सक्ने अवस्था देखिदैन । प्रवलीकरणका लाभग्राहीहरूको समस्या समाधान

गर्ने उपाय प्राधिकरणले खोज्नु जरुरी रहेको छ ।

स्थानीय सरकारसँग प्राधिकरणले ताम्रभाषाका साथ सम्झौता गर्यो तर कार्यान्वयन पक्षकमजोर देखिन्छ । के स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूलाई प्राधिकरणले नपत्याएको हो ? वा स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरू जे पनि गर्छन्, उनिहरूको कुरा सुन्नै हुँदैन भनेको हो? त्यसो होईन भने स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूले सिफारिस गरेको विषयमा उल्टो निर्णय किन आउँछ ? भन्ने गुनासो स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूको रहेको छ । स्थानीय सरकारलाई विश्वासिलो निकायको रूपमा स्थापित गर्नको लागि प्राधिकरणले थप नीतिगत निर्णय गर्नुपर्ने हो भने गरी स्थानीय सरकारसँग सहकार्य र समन्वयको प्रभावकारी वातावरण बनाउन जरुरी छ ।

जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ कोआधारमा जग्गा प्राप्ति गर्नुपर्दछ । ऐनले दिएको अधिकारलाई कार्यविधिले काट्ने सक्ने अवस्था रहँदैन भन्ने प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूको धारणा रहेको देखिन्छ । प्राधिकरण ऐन विशेष ऐन हो, यो ऐन बमोजिम पुनर्निर्माणसम्बन्धमा बनेको कार्यविधि ऐनको नै हैसियतमा हुन्छ भन्ने कुरा सार्वजनिक पदाधिकारीहरूलाई बुझाउन नसकेर पनि जग्गा प्राप्तिमा समस्या आएको हुन सक्ने अनुमान स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूको थियो । यो फरक बुझाईलाई नीतिगत रूपमा थप स्पष्ट पार्नुपर्ने देखिन्छ ।

सार्वजनिक जग्गा तथा गुठीको जग्गामा घर टहरा बनाई बसेका भूकम्पपीडितहरूको व्यवस्थापनमा कठिनाई देखिएको छ । सोही ठाउँमा घर बनाउनेगरी लाभग्राही बनाउने कुरा भएन ? अन्य स्थानमा व्यवस्था गर्नको लागि जग्गा लगायतको समस्या भयो? यसको समाधान के हुन्छ ? स्पष्ट हुने गरी खाका ल्याउन नसकेको गुनासो लाभग्राहीहरूको प्राधिकरणसँग रहेको छ । यो समस्या समाधान गर्न प्राधिकरणले आनाकानी गर्नु हुँदैन ।

लाभग्राहीहरूको जग्गा श्रीमान् र श्रीमती दुबैको नाममा हुनुपर्ने व्यवस्थाले कठिनाई सिर्जना भएको छ । श्रीमान वा श्रीमती मध्ये कुनै एकको नाममा जग्गा भए पुनर्निर्माण लाभग्राही बनाउन के समस्या रह्यो ? किन दुबैको संयुक्त नाममा जग्गा हुनुपर्छ ? यो गुनासोको सम्बोधन प्राधिकरणले गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

एकासगोलको एक व्यक्तिको नाममा जग्गा छ । तर, परिवारको अर्को सदस्य लाभग्राही सूचीमा पर्‍यो भने यसको समाधान के हो? यस्तो अवस्थामा अनुदान कसलाई दिने वा कसैलाई पनि नदिने ? यस्तो समस्याको समाधान के हो ? नीतिगत रूपमा प्राधिकरणले स्पष्ट पार्नुपर्ने देखिन्छ ।

सबै नागरिकहरूलाई आवासको सुनिश्चितता गर्ने बृहत उपागम

आवास मात्रै वा खाद्यान्न मात्रै वा लुगा मात्रैको विकास र सुनिश्चितता गर्दछु भनेर हुँदैन । यी सबै विषयहरू देश र नागरिकको आर्थिक हैसियतसँग जोडिएका हुन्छन् । आर्थिक हैसियत बढ्दै जाँदा तिनै विषयहरूमा गुणात्मकता खोजिदै जाने प्रवृत्ति मानिसमा रहेको हुन्छ । यो मानिसको चरित्रलाई बुझी एकिकृत रूपमा सर्वाङ्गीण क्षेत्रमा सँग सँगै अगाडि बढेको खण्डमा मात्रै गन्तव्यमा पुगिन्छ ।

हालसालै अंगालिएको संघीय शासन प्रणालीमा व्यवहारतः नै जनतालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर शासन सञ्चालन गरी परिवर्तित व्यवस्थामा जनताको चुलिंदो अपेक्षालाई यथोचित संबोधन गर्दै राजनीतिक र शासकीय

स्थिरता कायम राख्न नसकेमा विकासका कुनै पनि नीतिले प्रतिफल दिन सक्दैनन्। संविधानमा व्यवस्थित मौलिक हक, मानव अधिकारमा आधारित विकासको हृदयङ्गम् र क्षमता विकास सहितको समावेशीकरणको वस्तुनिष्ठ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

तीव्र गतिमा पूर्वाधार विकास र पर्यावरणीय सन्तुलन तथा वातावरण संरक्षण कायम गरि विकास, वातावरण र जनसंख्या बीचको सन्तुलन नगरी हुँदैन। देशको समग्र विकासको लागि विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने दक्ष र अर्धदक्ष जनशक्तिको आँकलन, उत्पादन, उपयोग गर्दै वैदेशिक रोजगारीमा जाने बढ्दो प्रवृत्तिमा तालमेल ल्याउन नसकेको खण्डमा विकासमा आधारित मानव अधिकारको अवधारणालाई स्थापित गर्न असम्भव नै प्रायः छ। विकराल रूपमा बढ्दै गएको शिक्षित बेरोजगारीको अवस्थालाई समयमै उचित सम्बोधन गरी राष्ट्रिय विकासमा समाहित गराएर फराकिलो आर्थिक वृद्धि हाँसिल गरी शीघ्रता शीघ्र गरीबी निवारण गर्न सकियो भने समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको सपना साकार हुन कति बेर पनि लाग्दैन।

सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आएको क्रान्ति, विश्वव्यापीकरण र आर्थिक उदारीकरणको बढ्दो प्रवाहसँग मेल खाने गरी मुलुकको वस्तुगत आवश्यकताअनुरूपको मानव संसाधन विकास र व्यवस्थापनको लागि आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत पूर्वाधार अपुग नै रहेकोले यो क्षेत्रमा थप लगानीको माग यो क्षेत्रले गरेको छ। अझै पनि परम्परागत निर्वाहमुखी पेशा, व्यवसायमा निर्भर रहेको तथा जीविकोपार्जनको वैकल्पिक र भरपर्दो कुनै अर्को श्रोत नभएकोले बहुआयामिक गरीबीलाई संबोधन गर्दै सन् २०१६ देखि सन् २०३० सम्मका लागि तय गरिएका दिगो विकासका लक्ष्यहरू भेट्न पेशागत विविधीकरण, व्यवसायिकरण र आधुनिकीकरण गर्नु जरुरी छ।²⁶

सामाजिक विभेदको अन्त्य गर्दै र आर्थिक खाडललाई पुर्दै सबै वर्ग, समुदाय र क्षेत्रको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा पर्याप्त अवसर, पहुँच र पहिचानको सुनिश्चितता गर्न निकै मिहिनेत र लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन र लाभ प्राप्त गर्ने तहमा लक्षित वर्ग, समुदायको प्रतिनिधित्व सबल बनाउन, समाजको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परम्परा, भेदभाव र प्रचलनमा सुधार ल्याई नागरिकमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न नसके समान अवसर, पहुँच र पहिचानको सुनिश्चितता गर्न सम्भव छैन।

मानव विकासका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, पर्यावरणीय र पूर्वाधार विकासका घोषित लक्ष्यहरू समयमै हासिल गर्नका लागि राजनीतिक स्थिरताले पुग्दैन नीतिगत स्थिरता आवश्यक पर्दछ। नेपाल राजनीतिक स्थिरताको बाटोमा रहेको तर नीतिगत स्थिरता अझै पनि कायम हुन सकेको अवस्था देखिँदैन। मानव अधिकारमा आधारित विकासको अवधारणालाई आन्तरिकीकरण गर्न सकिएको खण्डमा मात्रै गाँस, बास र कपासको अनिवार्य आवश्यकतालाई सबै नागरिकको सहज र सहज पहुँचको सुनिश्चितता कायम गर्न सकिन्छ।

26 दिगो विकासका एजेण्डा सन् २०१५ देखि २०३०

विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल

कल्पना नेपाल आचार्य

सार संक्षेप

विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिला सहभागिता, प्रतिनिधित्व, पहुँच, पहिचान, मूलप्रवाहीकरण र उपस्थिति भएको अवस्था नै विकासमा महिलाको सहभागिता हो। राष्ट्रिय विकासको प्रगतिको सूचक नै विकासका अवसरहरूमा महिलाको सहभागितालाई लिइन्छ। महिलाहरू विकासका वाहक हुन्। समाजको आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणमा यिनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। कुनै पनि राष्ट्रले आर्थिक विकास, मितव्ययी प्रशासन, कानूनी शासनको पालना, मानव अधिकारको संरक्षण र दिगो विकासको लागि योगदान दिएको पाइन्छ। त्यसैले लैङ्गिक भेदभाव हटाई नीतिगत सुधार गर्दै सशक्तीकरणमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। लैङ्गिक समानता, सबै प्रकारका विभेद, हिंसा र अपराध विरुद्ध शून्य सहनशीलता र सामाजिक सांस्कृतिक पूँजीको उपयोग गर्दै न्यायपूर्ण सामाजिक गतिशीलता कायम गर्नुपर्ने हुन्छ। लैङ्गिक विभेदको पर्खाल हटाई, विभेदको खाडल कम गर्ने, लैङ्गिक समावेशिताका लागि समावेशी सोच, समावेशी मूल्याङ्कन र समावेशी संस्कृतिको विकास गर्नु जरुरी छ। विकासमा महिला सहभागितालाई विश्लेषण गर्दै विकासमा महिला सहभागिताको आवश्यकता किन भन्ने सन्दर्भमा विश्वमा महिला विकासको स्थिति, नेपालमा महिला र विकासको अवधारणा, स्थिति, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू, महिला विकासका दृष्टिकोणहरू, विद्यमान व्यवस्थाहरू, नीति, कार्यक्रमहरू, महिला विकासका आयामहरू, समस्या र चुनौतीहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिला र पुरुषको समान सहभागिता भएमा महिलाको अधिकार सुनिश्चित हुनुको साथै राष्ट्रले सही दिशानिर्देश गर्दछ।

पृष्ठभूमि

सकारात्मक उन्नति, प्रगति, परिमाणात्मक उपलब्धि विकास हो। त्यसै गरी विकास आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक रुपान्तरण हुनु पनि हो। यसबाट परिमाणात्मक र गुणात्मक सुधार हुन्छ। विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिलाको पहिचान, पहुँच, प्रतिनिधित्व, प्रवाहीकरण भएको अवस्थाले विकासमा महिलाको सहभागितालाई जनाउँदछ। विकासमा महिलाको सहभागितामा जोड दिनु भनेको सामाजिक, आर्थिक रुपान्तरणको खोजी गरी समाजमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्नु हो। विकासको मूल प्रवाहमा महिलाको समान सहभागितालाई थप बल पुर्याउनु पनि हो।

यो समाज, विश्व, महिला र पुरुषको सार्थक सहभागिताले चलेको हुन्छ । यदि विश्वको आधा जनसंख्या भएको महिलाको हिस्सालाई सगँसगै विकासका पथमा हिडाउन सकिएन भने समाजले सही गती लिन सक्दैन । न्यायपूर्ण समाजको स्थापना पनि हुन सक्दैन । साथै विकासका मूलधारमा पछाडि परेको वर्गमध्ये महिलाको पहिचान, पहुँच र प्रतिनिधित्वको अवस्था रहदैन । यसरी विकासका हरेक क्रियाकलाप र अवसरमा महिलाको सहभागिता हुनु भनेकै राष्ट्र प्रगतिपथतिर लम्कनु पनि हो । मानव सृष्टिका जननी महिला परिवर्तनका वाहक पनि मानिन्छन् । आज विकसित राष्ट्रमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताले देशमा विकासका प्रतिफलमा समान रुपमा वितरण, न्यायपूर्ण समाज, पारदर्शी क्रियाकलाप, सुशासनमैत्री क्रियाकलाप, मानव अधिकारको संरक्षण, कानूनी शासनको पालना र दिगो विकासमा सहयोग पुगेको देखिन्छ । विकासोन्मुख राष्ट्रमा त भन महिलाभाथि हुने विभेदको अन्त्य गरी राज्यलाई विकासको गतिमा सही दिशानिर्देश गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले पनि महिलाभाथि हुने विभेदको अन्त्य गर्दै विकासका सबै क्रियाकलापमा महिला र पुरुषको समान सहभागिता आवश्यक मानिन्छ । यसरी महिलालाई विकासमा पूर्ण साभेदारका रुपमा लिनुपर्दछ ।

१. विकासमा महिला सहभागिता

महिलाको सीप र सिर्जनालाई^१ विकास प्रक्रियामा ल्याउँने कार्य नै विकासमा महिला सहभागिता हो । यसले महिलाको सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापमा सुधार गर्दछ । महिलाको क्षमता र श्रमलाई उपयोग गर्ने काममा जोड दिनुको साथै महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर हुन सहयोग पुर्याउँछ । महिला विभेदीकरणलाई हटाउने काम गर्दछ । महिला अधिकारको सुनिश्चित गर्दै विकासका उपलब्धिहरूमा न्यायोचित वितरणमा केन्द्रित हुन्छ । महिलालाई विकासको वाहकको^२ रुपमा स्थापित गराउँने तथा उद्यमशील महिलाको सीप र स्थानीय तथा मौलिक ज्ञानको सही उपयोग गराउने कार्यलाई बुझिन्छ ।

२. विकासमा महिलाको आवश्यकता किन ?

विकास बहुआयामिक प्रक्रिया हो । यसका लागि महिला र पुरुषको समान सहभागिता आवश्यक हुन्छ । समाज रुपान्तरणका लागि महिला र पुरुषको सन्तुलित विकास हनुपर्दछ । विकासमा महिला सहभागितालाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

आर्थिक पक्ष^३

कुनै पनि राष्ट्रमा महिला र पुरुषको समान सहभागिताले मात्र समावेशी र सन्तुलित विकासमा जोड दिन सकिन्छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा महिलाको जनसंख्या करीव ५१.४४ प्रतिशत^४ रहेको छ । यस अवस्थामा महिलाको विकास अपरिहार्य हुन आउँछ । उत्पादनका स्रोत

१ ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०७, सोपान मासिक, काठमाडौं

२ यमकुमारी खतिवडा, लैङ्गिक सवालका विविध पक्षहरू र नेपालको सन्दर्भ, सार्वजनिक व्यवस्थापन, २०६७ पराग, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, काठमाडौं

३ ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०७, सोपान मासिक, काठमाडौं

४ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाडौं

र साधन र प्रतिफलको वितरणमा समान सहभागिता कायम गराउन आवश्यक छ । त्यसै गरी महिलाले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा दिएको योगदानलाई गणना गर्न आवश्यक देखिन्छ । विकासको हरेक क्रियाकलापहरू र प्रतिफलको वितरणमा समान सहभागिता कायम गर्न आवश्यक छ । विकास क्रियाकलापमा समुचित परिचालन गरी हुने अनियमितता र भ्रष्टाचारको अन्त्यको लागि पनि महिलाको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ ।

सामाजिक पक्ष⁵

महिलावर्गको उत्थान र सशक्तीकरण गर्न, लोक कल्याणकारी र आधुनिक राज्यको स्थापना गर्न, कानूनी शासनको पालना गराउनका लागि महिलाको सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । महिलामाथि हुने विभेद र शोषणको अन्त्य गर्न, समतामूलक समाजको निर्माण गर्न महिला सहभागिता हुनु भनेकै महत्वपूर्ण पक्ष हो । समाजमा रहेका कुरीति र जडको अन्त्य गर्न, चेतनशील समाजको निर्माण गर्न, सामाजिक असमानताको अन्त्य गरी समय सापेक्ष सामाजिक रुपान्तरण गर्न महिलाको सहभागिता अनिवार्य छ ।

राजनीतिक पक्ष⁶

महिलाहरूको नीति निर्माण तहमा सारभूत समानता हुनु आवश्यक रहेको छ भने राज्य संयन्त्रहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न जरूरी देखिन्छ । राज्यका सबै संयन्त्रमा महिलाको पहुँच, पहिचान र प्रतिनिधित्व सहितको अर्थपूर्ण सहभागिता अनिवार्य हुन्छ ।

३. विद्यमान अवस्था⁷

२०७५/०७६ मा महिला साक्षरता ५७.७ प्रतिशत र लैङ्गिक विकास सूचकांक ०.८९७ र लैङ्गिक असमानता ०.४७६ रहेको छ ।

महिलाको सहभागिताको स्थिति

निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता २०७५ असार मसान्तसम्म २३.७२ प्रतिशत रहेको छ ।⁸ यसलाई सेवागत रुपमा अलग गरेर हेर्दा क्रमशःसंसद सेवामा १६. ८० प्रतिशत, लेखापरीक्षण सेवामा १२.३२ प्रतिशत, न्याय सेवामा १४.८५ प्रतिशत, कृषि सेवामा १३.५६ प्रतिशत, ईन्जिनियरिङ्ग सेवामा ९.३६ प्रतिशत, आर्थिक योजना तथा तथ्याङ्क सेवामा १२.८१ प्रतिशत, परराष्ट्र सेवामा १९.९३ प्रतिशत, न्यायपालिकामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३ प्रतिशत, नेपाल स्वास्थ्य सेवामा ४६. ९४ प्रतिशत, सरकारी विद्यालयमा शिक्षक १७.७७ प्रतिशत, प्रशासन सेवामा १२.२३ प्रतिशत रहेको छ ।⁹ स्थानीय तहमा

5 दुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०७, सोपान मासिक,काठमाडौं

6 ऐ.ऐ.ऐ पृष्ठ ४०८

7 पन्थौ योजनाआ.व. २०७६/७७-२०८०/८१ पृष्ठ ४०, राष्ट्रिय योजना आयोग

8 www.pis.gov.np

9 www.pis.gov.np

महिला प्रतिनिधित्व ४१ प्रतिशत पालिकाप्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक महिला अनिवार्य हुनु पर्ने व्यवस्था छ। महिला सांसद करीव २४ प्रतिशत रहेको छ। नेपालको प्रदेश र संघीय संसदमा सरदर ३६ प्रतिशत स्थानीयतहमा ४० प्रतिशत महिलाको सहभागिता रहेको छ। राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति¹⁰ राष्ट्रिय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष¹¹ प्रतिनिधिसभाका सभामुख, उपसभामुख मध्ये एक फरक लिङ्ग हुनुपर्ने¹² संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

४. विकासमा महिला सहभागितासम्बन्धी विश्वको प्रयास

लैङ्गिक समानताका लागि मानव इतिहासमा प्रभावकारी कार्यको शुरूवात सन् १९४८ को विश्वव्यापी मानव अधिकारको घोषणापत्रलाई लिन सकिन्छ। त्यसपछि औपचारिक रूपमा महिलाहरूको अधिकारको शुरूवात १९५० पछि मात्र आयो।¹³ महिला विकासका सैद्धान्तिक चरणहरूलाई देहाय बमोजिम वर्गीकरण गरिएको छ।¹⁴

क) विकासमा महिलासम्बन्धी परम्परावादी अवधारणा

विकासमा महिलाहरू सहभागिता हुन नसकेको चरणलाई बुझिन्छ। विश्वमा आधा जनसंख्या ओगट्ने महिलाहरूको उचित अस्तित्व विसौं शताब्दिदेखिका आन्दोलनहरूबाट शुरुभएको पाइन्छ। यसलाई परम्परावादी अवधारणाको रूपमा लिइन्छ। विकासका शुरुका चरणमा महिलाहरूलाई उपभोक्ता मात्र हुन भनी विकासमा सहभागी नगराएको पाइन्छ। केवल कल्याणकारी दृष्टिबाट मात्र हेर्ने गरेको देखिन्छ। अरु देशमा भएको योजनाको विकासको लहरको प्रभाव (Trickledown concept) मा योजनाहरू बनाइने गर्दथ्यो।

ख. विकासमा महिलासम्बन्धी अवधारणा

सन् १९७० को दशकपछि भने महिलाहरूलाई विकासका हरेक पक्षमा सहभागिता गराउनेमा जोड दिन थालियो। Women In development सम्बन्धी अवधारणा विकास आयोजना अन्तर्गतका स्रोतहरूमा महिलाको पहुँच बढ्दिने तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास निकायहरूलाई लैङ्गिक संवेदनात्मक नीतिहरू निर्माण गर्न लगाउने दिशामा केन्द्रित रहेको छ। आर्थिक उत्पादनमा महिलाको भूमिकालाई जोड दिन थालियो। विकासमा महिलालाई अवसर दिने काम भयो। तर, सशक्तिकरणमा ध्यान दिइएन। यसलाई ...Supply led type को चरण पनि भनिन्छ।

३. महिला र विकाससम्बन्धी अवधारणा

सन् १९७० को उत्तरार्द्धमा महिला र विकास (Women and Development) भन्ने मान्यता विकसित

10 नेपालको संविधान (२०७२), धारा ७०

11 नेपालको संविधान (२०७२), धारा ९२, उपधारा २

12 नेपालका संविधान, (२०७२), धारा ९१, उपधारा २

13 लक्ष्मी घिमिरे, विकासमा महिला, २०६९, सार्वजनिक प्रशासन पत्रिका, अंक १२१, पृष्ठ १४५ सामान्य प्रशासन मन्त्रालय,

14 सुभाषकुमार भट्टराई, विकासमा महिला सहभागिता, २०६१, पृष्ठ ४२१, नवीनतम प्रशासनिक दृष्टिकोण, सोपान मासिक

भयो । महिलाको क्षमता विकासमा जोड दिएमा आफै विकासमा अगाडि बढ्न सक्दछन् भन्ने विषयमा जोड दिन्छ । महिला र पुरुष बीचमा समानता हुन्छ । विश्व अर्थतन्त्रमा परनिर्भरताको सिद्धान्तले गरिवहरूलाई पारेको असरको पृष्ठभुमिबाट विकसित भएको अवधारणा WAD हो । विकासका प्रतिफलहरूको उपयोग गर्ने WID को विकसित रूप WAD हो । महिला र विकासले विकास प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागितामा जोड दिन्छ । यो आफ्नो विकास आफै गर्न महिलाहरूलाई परनिर्भर नभई आफै सबल, सक्षम बनाउनु पर्दछ भन्नेमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । जब महिलाहरू आफै सबल सक्षम भई आफैमा निर्भर हुदैनन् । त्यस्तो अवस्थामा विकासले गतिलिन सक्दैन भन्ने दृष्टिकोणबाट महिला र विकास WAD भन्ने अवधारणा विकास हुँदै आएको हो । यसले उत्पादनशील मात्र नभएर Reproductive र Restributive role मा पनि जोड दिनुका साथै bottom up approach र integrated approach मा पनि जोड दिएको पाइन्छ ।

माथिउल्लिखित अवधारणाले महिलाको विकासमामात्र जोड दिए । तर, महिलाको सामाजिक जीवनस्तर माथि उठाउनेमा भने जोड दिएको पाइदैन । यसले विकासका हरेक क्रियाकलापमा महिलालाई अर्थपूर्ण रूपमा सहभागी बनाउन सकेन ।

४. लैङ्गिकता र विकास

सन् १९८० को दशकतिर महिलाहरूको दिगो र समतामूलक विकासमा जोड दिन थालियो । pre WID (Women In Development Approach), WID (Women In Development Approach) र WAD (Women and Development Approach)¹⁵ अवधारणाले पनि महिलाको विकासमा अपेक्षित रूपमा सहभागिता हुन सकेन । किनकि Pre WID कालीन अवधारणामा महिलालाई केवल दयाको पात्रको रूपमामात्र हेर्ने गरियो भने WID र WAD मा महिलाद्वारा मात्र आफ्नो विकास आफै गर्ने र स्रोत साधनमा पहुँच पुर्‍याउने अवधारणाले मात्र महिलाको विकास संभवनहुने भन्ने परिणाम स्वरूपको दिगो विकासका लागि पुरुषको सहभागिता सँगसगै हुनुलाई आवश्यक मानी जेन्डर र विकासको अवधारणाको विकास भयो ।

महिलाको दिगो र समतामूलक विकासमा जोडदिनुका साथै यसले नारीवादलाई केन्द्रविन्दुमा राख्दछ । नीतिनिर्माण तहमामहिला र पुरुषको सहभागितात्मक, निर्णय प्रक्रियामा जोड, महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता र सामाजिक जीवनस्तरलाई माथि उठाउन मद्दत गर्दछ । नीति निर्माण तहमा महिला र पुरुषको सहभागितात्मक निर्णय प्रक्रियालाई जोड दिनुको साथै पुरुष र महिलाको समान सहभागितात्मक, सन्तुलित सम्बन्धले मात्र समतामूलक विकास गर्न सकिन्छ भन्ने हो । Achieving gender balance in society, equity and equality in society साथै Holistic approach¹⁶ मानिन्छ । समतामा आधारित समानता लैङ्गिकविभेद नगर्ने, सशक्तीकरण गरेर समानता कायम गर्नेमा जोड दिन्छ ।

15 ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०८, सोपान मासिक, काठमाडौं

16 ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०९, सोपान मासिक, काठमाडौं

५. अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रयास¹⁷

सन् १९१० मार्च ८ देखि नारी दिवसको शुरुवात भएको हो । यसको शुरुवातसँगै सन् १९७५ मेक्सिको सम्मेलनले नीति मात्र होइन कार्यक्रम नै तय गर्नुपर्ने अवधारणालाई अधि बढायो। सन् १९८९ मा महिलाविरुद्ध हुने सबैप्रकारका हिंसाको अन्त्य गर्ने सम्बन्धी महासन्धि सिड CEDAW को जन्म भयो । सन् १९७५ देखि १९८५ सम्मको समयलाई नारी दशकको रूपमा¹⁸ मनाइयो । सन् १९८० मा कोपनहेगन सम्मेलनले कार्यक्रम कार्यान्वयनको पक्ष सबल बनाउन जोड दिएको छ । सन् १९८५ को केन्याको नैरबीमा सम्मेलन भएको थियो । यस सम्मेलनमा राजनीतिक मनोनयन र नियुक्तिले महिलाहरूको नागरिक, सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको कार्यान्वयन गर्ने विषयमा छलफल गरियो । त्यसै गरी सन् १९९५ मा भएको बेइजिङ्ग सम्मेलनमा¹⁹ महिलाहरूको उत्थान र विकास गर्दै गरीबी अशिक्षा र हिंसा हटाउने र स्वास्थ्यको सम्बोधन गर्ने प्रयास गरियो । सन् २००० मा भएको बेइजिङ्ग जोड ५ सम्मेलनले तल उल्लिखित १२ वटा Critical areas of concern²⁰ का बारेमा मध्यावधि मूल्याङ्कन गर्‍यो ।

यसै क्रममा सन् २०१० महिला हिंसाविरुद्धको वर्ष १६ दिने सेतो रिबन कार्यक्रम तथा लैङ्गिक हिंसा विरुद्धमा शून्य सहनशीलताको नारासहित कार्यक्रम मनाइयो । राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् घोषणा नम्बर १३२५- महिला, शान्ति र सुरक्षा तथा घोषणा नम्बर १८२० महिला, शान्ति र विकासको अवधारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयास गरियो । नेपालले राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी करीव ५९ वटा महासन्धि, सन्धिहरू पारित गरेको छ । ILO महासन्धि १६९ को अनुमोदनले आदिवासी र जनजाति समूहमा महिलाको पनि सहभागिता वृद्धि गर्ने कुरामा जोड दिएको छ । सन् १९४८ को मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र प्रतिको प्रतिबद्धता कोसेढुंगाका रूपमा सावित गरेको छ । सन् १९६६ को नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा सन् १९६६ आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले महिला विकासमा दिशानिर्देश गरेका छन् ।

६. राष्ट्रियस्तरको प्रयास²¹

नेपालमा १९७७ सालमा चन्द्रशमशेरले तत्कालीन समयमा रहेको सामाजिक कुप्रथाका रूपमा रहेको सतीप्रथालाई अन्त्य गरी महिलाको हकको लागि आवाज उठाएका थिए । २००४ सालबाट नेपालमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस मनाउन थालियो । २०३४ सालमा सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद

17 लक्ष्मी घिमिरे, महिला विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास, २०६९, सार्वजनिक प्रशासन पत्रिका, अंक १२१, पृष्ठ १५६, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
18 ऐ.ऐ.ऐ. पृष्ठ १५०, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

19 डि.एन पराजुली, अन्तर्राष्ट्रिय संगठन र मानव अधिकार, २०१७ फेब्रुअरी, पृष्ठ १७०, सानराब काठमाडौँ

20 महिला र गरीबी (Women and poverty), महिला र शिक्षा (Women and education), महिला र विकास (Women and development), महिला र सशस्त्र द्वन्द्व (Women and arms conflict), महिला र स्वास्थ्य (Women and Health), महिला र वातावरण (Women and environment), महिला विरुद्ध हिंसा (Violence against Women), महिला र मानव स्रोत (Women and Human Resources), महिला र अर्थतन्त्र (Women and Economy), निर्णय तहमा महिला (Women in Decision level), महिला संस्थागत विकास (Woman and institutional Development), महिला बालिकाका रूपमा (The Girl Child)

21 ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४०९, सोपान मासिक, काठमाडौँ

स्थापना भएको देखिन्छ । २०३७ सालमा स्थानीय मन्त्रालय अन्तर्गत महिला विकास शाखा स्थापना भएको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९ र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा पनि महिला हकहितको बारेमा उल्लेख गरिएको थियो ।

२०५२ सालमा महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको स्थापना भयो । २०५७ सालमा राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन भयो । २०६० सालमा महिलासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यनीति पारित भएको छ । २०६१ सालमा महिला सशक्तीकरण र सवलतासम्बन्धी कार्यनीति तयार भएकोले पनि महिलाका हकहितलाई केही हदसम्म सुनिश्चितता प्रदान गर्न मद्दत पुगेको देखिन्छ । महिला हिंसाविरुद्धको राष्ट्रिय कार्य योजना १३२५ र १८२० को कार्यान्वयनसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यान्वयन कार्ययोजना रहेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ रहेको छ । उल्लिखित प्रयासहरूले महिला विकासको लागि जोड दिएको छ ।

लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना २०६९/०७० देखि २०७३/०७४ छ । राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन २०७४ हाल कार्यान्वयनमा छ । मानव अधिकार चौथो राष्ट्रिय कार्ययोजना २०७०/०७५ पनि महिलाको हकहितमा पनि रहेको छ । सामाजिक सुरक्षा ऐन २०७५, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य ऐन २०७५ छ । यसरी संस्थागत, नीतिगत र कार्ययोजनाले महिलाहरूको अधिकारको सुनिश्चितता प्रधान गरेको पाइन्छ ।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग २^{२२} मा आमाबाबाबुको नामबाट नागरिकता वितरणमा लचिलोपन रहेको थियो । जहाँ आमाको नामबाट पनि नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने हुँदा नागरिकहरूले सजिलो भएको महसूस गरेका थिए । भाग ३ को धारा १३ मा व्यवस्था भएको समानताको हकको व्यवस्थाले सबै नागरिकहरूलाई कानूनको दृष्टिमा समान मानेको छ । तर, प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, किसान, मजदूर वा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टिले पिछ्छडिएको बालकवा वृद्ध अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्थाको साथै समान कामका लागि समान पारिश्रमिक र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था भएकोले महिला मूलप्रवाहीकरणमा सहयोग पुगेको छ ।

उक्त संविधानको धारा १८ मा रहेको रोजगारीको हक तथा महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असाहय नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको हक व्यवस्था गरेको छ । धारा २० मा महिलाको हक अन्तर्गत पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरा छोरीलाई समानहकको व्यवस्थाले महिला अधिकारको सम्मान गरेको छ । यद्यपि सम्पत्तिको समान वितरणको कार्य पूर्ण कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन । सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छ परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब, किसान र मजदूरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको

२२ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ८

संरचनामा सहभागी हुने हकको व्यवस्था गरिएको छ।²³ जुन सीमान्तकृत समुदायको मूलप्रवाहीकरणका लागि अति नै महत्त्वपूर्ण संवैधानिक व्यवस्था मानिन्छ साथै धारा ३३ र ३५ मा राज्यकादायित्व तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूमा राखिएका आरक्षण तथा समानुपातिक सिद्धान्तको व्यवस्थाले राज्य संयन्त्रका धेरै जसो निकायमा लागू गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। भाग ७ को धारा ६३ मा संविधानसभाको निर्वाचनमा समावेशी र समानुपातिक तथा प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ।

यसै गरी संविधानसभामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३२.८ प्रतिशत भएको थियो। भाग १५ को धारा १३१ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्तिगर्दा महिलासहित विविधता कायम गर्नु पर्ने व्यवस्थाले महिला प्रतिनिधित्वको सम्मान गरेको देखिन्छ। धारा १३८ मा भएको समावेशी पुनर् संरचनाको व्यवस्थाले पनि महिलाको समावेशितामा अपेक्षाकृत वृद्धि गरेको छ। धारा १४४ मा नेपाली सेनालाई समावेशी बनाउन मधेशी, आदिवासी जनजाति, दलित महिला पिछडिएका क्षेत्र लगायतलाई प्रवेशमा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा कानूनमा व्यवस्था गर्ने व्यवस्था गरेको छ। महिला आयोगको गठनले महिलामैत्री विकासका बाटाहरूलाई खुल्ला गरेकोछ।

नेपालको संविधानले महिलाको हकको सुनिश्चितताका लागि धेरै व्यवस्था गरेको छ। संविधानको प्रस्तावनामा नै वर्गीय जातीय, क्षेत्रिय,भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिकविभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता,समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्नेमा जोड दिएको छ।

संविधानको भाग २ धारा १२ मा यो संविधानबमोजिम वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिले निजको आमा वा बाबुको नामबाट लैङ्गिक पहिचान सहितको नेपालको नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

उक्त संविधानको भाग ३ को धारा १६ मा भएको व्यवस्थामा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको व्यवस्थाले कसैलाई पनि मृत्यु दण्डको सजायदिने गरी कानून बनाइने छैन। यसैगरी धारा १८ मा सबै नागरिकहरूलाई कानूनको दृष्टिमा समान मानेको र कानूनको समान संरक्षणबाट कसैलाई पनि बन्चित नगरिने कुरा उल्लेख गरेको छ। तर, प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, थारु, मुस्लिम, उत्पीडितवर्ग, पिछडावर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा अल्पसंख्यक,अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भवस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र, र आर्थिक रुपले विपन्न खस आर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्थाको साथै समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा समान पारिश्रमिक र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थाका साथै पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समानहकको व्यवस्थाले महिला मूलप्रवाहीकरणमा सहयोग पुगेको छ।

23 ऐ.ऐ.ऐ. धारा २१

यसै गरी धारा २४ मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूतमा भेदभाव नगरिने कुरा उल्लेख छ। धारा ३३ मा प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक, रोजगारीको छनौट गर्न पाउने हक र रोजगारीको शर्त, अवस्था र बेरोजगार सहायता संघीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ। धारा ३८ मा प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समानवंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुन पाउने हकको व्यवस्था छ। साथै महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने र त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था पनि छ। यसै गरी महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हकहुने र पारिवारिक मामिलामा दम्पतिको समान हकको पनि व्यवस्था छ।

धारा ४० को उपधारा ७ मा दलित समुदायका महिलाहरूलाई संविधानमा प्रदत्त सुविधाहरू समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ। धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकको उल्लेख छ। यसमा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडावर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हकको व्यवस्था गरेको छ। धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकको सन्दर्भमा आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिलालाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हकसम्बन्धी कुरा उल्लेख छ।

राज्यको दायित्व तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूमा राखिएका आरक्षण तथा समानुपातिक सिद्धान्तको व्यवस्था राज्य संयन्त्रका धेरै जसो निकायमा लागू गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। साथै सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिमा^{२४} असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिलालाई सीप, क्षमता र योग्यताको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिदै जीविकोपार्जनका लागि समुचित व्यवस्था गर्ने र जोखिममा परेका, सामाजिक र पारिवारिक बहिष्करणमा परेका तथा हिंसा पीडित महिलालाई पुनर्स्थापना, संरक्षण, सशक्तीकरण गरी स्वावलम्बी बनाउने कुरा उल्लेख गरेको छ। मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग र समावेशी आयोग लगायतका आयोगहरूले पनि महिलाको विकासमा अग्रणी भूमिका खेलेको छ।

सरकारको घोषणा

लोकतन्त्रको आगमनसँगै जनआन्दोलन दुईबाट प्रतिनिधि सभाले राज्यका संयन्त्रहरूमा महिलाको अनिवार्य ३३ प्रतिशत प्रतिनिधित्व सुनिश्चितता गर्ने घोषणा गरेको थियो। भने विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मंसिर ५ को समावेशी राज्यको धारणा राखिए अनुसार नै राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा समावेशीकरण कार्यान्वयन गरिएको छ।

२४ नेपालको संविधान (२०७२) धारा ५१(त्र)

कानूनी व्यवस्था

मुलुकी ऐन, २०२० मा पैत्रिक सम्पत्तिमा अधिकार, सम्बन्ध विच्छेद, गर्भपतन तथा धर्मपुत्रपुत्री राख्न पाउने व्यवस्थाले महिला विकासका विषयमा जोड दिएको देखिन्छ। स्थानीय शासन सञ्चालन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ मा स्थानीय निकायमा गा.वि.स.देखि नगरपालिकासम्मका सबै वडामा अनिवार्य एक जना महिला सदस्य हुनुपर्ने तथा उपभोक्ता समिति गठन र बजेट वितरणमा पनि महिलालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने नीति हालको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा पनि स्थानीयतह देखि नै विकासका क्रियाकलापमा महिला सहभागितालाई जोड दिदै लगेको छ। नेपालको दीर्घकालीन सोच २१००मा^{२५} लैङ्गिक समानता, सबै प्रकारका विभेद, हिंसा र अपराध विरुद्ध शून्य सहनशीलता र समाजिक सांस्कृतिकपूँजीको उपयोग गर्दै न्यायपूर्ण सामाजिक गतिशीलता कायम गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

शिक्षा ऐन, २०२८ तथा नियमावली, २०५९ मा प्राथमिकतहमा एक जना महिला शिक्षिका अनिवार्य तथा बालशिक्षिकाको व्यवस्थाले शिक्षण सेवामा महिलाको सहभागिता बढाएको छ। छात्रवृत्ति नियमावली २०६० मा^{२६} महिलालाई शिक्षामा पहुँच पुर्याउन छात्रावृत्ति दिने व्यवस्था गरेको छ। नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रावृत्ति मध्ये महिलालाई ४५ प्रतिशतको शत प्रतिशत मानी सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने महिलालाई ३३ प्रतिशत आरक्षणका रूपमा सुरक्षित गर्ने व्यवस्था उल्लेख छ।

केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने अध्यादेश, २०६५ मा प्रहरी ऐन, २०५८ र सैनिक ऐन, २०६३ मा संशोधन गरी यी सेवामा खुल्ला प्रतियोगिताका पदहरू मध्ये ४५ प्रतिशत पदहरू छुट्टाई महिला २० प्रतिशत, आदिवासी जनजाति ३२ प्रतिशत, मधेशी २८ प्रतिशत र पिछडिएको क्षेत्र ५ प्रतिशत गरी प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने व्यवस्थाले समावेशी नीति लागू गर्नका लागि आधार तयार भएको छ।

निजामती सेवा ऐन तथा नियमावलीको दोस्रो संशोधन २०६४ साउन २३ ले, २०६४ को दफा ७७ मा^{२७} निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउनका लागि खुल्ला प्रतियोगिताको पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्टाई सोलाई शत प्रतिशत मानी महिला ३३ प्रतिशत, आदिवासी जनजाति २७ प्रतिशत, मधेशी २२ प्रतिशत, दलित नौ प्रतिशत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति पाँच प्रतिशत र पिछडिएको क्षेत्रका लागि चार प्रतिशत उम्मेदवारका बीच प्रतिस्पर्धा गराउने व्यवस्था छ। प्रतिस्पर्धी समुदायका लागि शाखाअधिकृत तहको प्रारम्भिक परीक्षामा सहभागी हुन नपर्ने तथा बढुवा प्रयोजनका लागि एकवर्ष अगाडि नै सहभागी हुन पाउने व्यवस्था छ। साथै, परीक्षणकालको समयावधि र उमेरको हवबन्धीमा पनि लचिलो व्यवस्था गरेको छ। जुन व्यवस्थालाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले पनि कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसले गर्दा राज्यका विभिन्न अङ्गहरूमा महिला सहभागितामा सबै समुदायमा संख्यात्मक बृद्धि गरेको छ। मन्त्रालयहरूमा क्षेत्रगत लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण रणनीति र तर्जुमा गरिएका छन्। संघदेखि स्थानीयतहमा लैङ्गिक सम्पर्क विन्दुहरूको सन्जाल स्थापना गरिएका छन्।

२५ नेपालको दीर्घकालिन सोच २१००, २०७५, पृष्ठ ८, राष्ट्रिय योजना आयोग,

२६ छात्रवृत्ति नियमावली २०६०, नियम १० क

२७ निजामती सेवा ऐन, २०४९, दोस्रो संशोधन, भाग ३, पृष्ठ ३०-३१

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६५ को व्यवस्थाले महिलाहरू बेचबिखन हुनबाट पूर्वसचेतना बढाएको छ ।

घरेलू हिंसा कसूर सजाय ऐन २०६६ र नियमावली २०६७ को व्यवस्थाले हानीकारक अभ्यासहरूसम्बन्धी अनुसन्धान गर्न, पीडकलाई सजाय दिन, पीडितलाई संरक्षण र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्न र घर परिवारबाटै महिला हिंसा अन्त्य गर्नु पर्दछ भन्ने विषयमा सजकता बृद्धि गरेको पाइन्छ ।

लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (आ.व. २०६९/०७०-२०७३/२०७४)^{२८} लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना, २०१० लाई नेपाल सरकारले स्वीकृत गरी २०६६ मंसिर १० गते सार्वजनिक गरी सोही दिनदेखि कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । उक्त ५ वर्षे रणनीतिमा समेत विभिन्न सामाजिक कुरीतीजन्य महिलाविरुद्धको हिंसा नियन्त्रणका लागि ऐनको मस्यौदा तयार गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ, नेपाल सरकारले नेपाली सामाजमा अझ पनि विद्यमान रहेको बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति २०७२ ल्याएको छ । यो सन् २०३० सम्ममा बालविवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्यका साथ लागू गरेको छ । यस राष्ट्रिय रणनीतिले समानताको अधिकार, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, बालबचाउ र विकास, संरक्षण, अर्थपूर्ण सहभागिता र राज्यको दायित्व^{२९} गरी ५ वटा सैद्धान्तिक मान्यतालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । त्यसै गरी समाजमा व्याप्त रहेको हानिकारक प्रथा, परम्परा र अभ्यासहरू मध्ये छाउपडी पनि विद्यमान रहेको छ । छाउपडीले गर्दा महिला हिंसालाई प्रश्रय दिएकोले यो हानिकारक अभ्यासको अन्त्यगरी महिलाको अधिकार सुनिश्चित गर्न छाउपडी प्रथा उन्मुलन निर्देशिका, २०६४ रहेको छ । यसले महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने भेदभावपूर्ण व्यवहार, महिला विरुद्धको हिंसा र निजहरूको स्वास्थ्यमा समेत गम्भीर असर पर्ने हुँदा यस्तो कुप्रथाको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने उद्देश्य निर्देशिकामा रहेको छ साथै मुलुकी अपराध संहिताविधेयक २०७४ ले छाउपडी प्रथालाई फौजदारी अपराधको रुपमा लिएको छ । यसै गरी कुनै पनि व्यक्तिलाई बोक्साबोक्सीको आरोप लगाउने, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार गरी यातना दिने अन्धविश्वासको रुपमा रहेको त्यस्तो कार्यको निर्मूलको लागि बोक्सीको कसूर सजाय ऐन २०७२ पनि रहेको छ । यी ऐन कानूनले महिलामाथि हुने हिंसाको अन्त्य गरी महिलाको विकासमा जोड दिएको छ ।

त्यसै गरी मुलुकी अपराध संहिता ऐन २०७४ मा^{३०} महिलाको अधिकार सम्बन्धमा पीडितले अन्तरिम राहत र क्षतिपूर्तिसहितको न्यायपाउने व्यवस्था, शारीरिक सुरक्षार मर्यादा वैयक्तिक स्वायत्तता, यौनजन्य हिंसाबाट सुरक्षा, प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको सुरक्षा, गर्भसंरक्षण र गर्भपतनमा सन्तुलित अवधारणा लगायतको व्यवस्था गरिएको छ । भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ बमोजिम महिलाले मोहियानी हक पाउने व्यवस्था छ । पुरुष सरह महिलाले पनि पैतृक सम्पत्तिमा समान अंश हक पाउने गरी मुलुकी देवानी संहिता २०७४ ले व्यवस्था गरेको छ । यो हक विवाहित वा एकल महिलाले आफ्नो पति, सासु,

२८ लैङ्गिक हिंसा अन्त्यतथा लैङ्गिक सशक्तीकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजनाको परिच्छेद ५, पृष्ठ ३७, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

२९ बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति २०७२

३० मुलुकी अपराध संहिता ऐन २०७४

ससुराबाट प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था उल्लेख छ। एकल महिला जहिले सुकै अंश लिई भिन्न बस्न पाउने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ। महिलाले जग्गा खरिद विक्री गर्दा मालपोत कार्यालयमा तिर्नु पर्ने राजश्व रकममा २५ प्रतिशत छूट हुने व्यवस्था आर्थिक ऐनमा गरेको छ।

औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७५ मा³¹ महिला उद्यमीको लागि थप सुविधाको व्यवस्था गरेको छ। महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व रहने गरी उद्योग दर्ता गराएमा कानूनबमोजिम लाग्ने उद्योग दर्ता दस्तूरमा ३५ प्रतिशत छूटको व्यवस्थाको साथै दर्ता भएको उद्योगमा प्रयोग गरिने औद्योगिक सम्पत्ति दर्ता गराउदा २० प्रतिशत छूटको व्यवस्था छ।

सहulियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि २०७५³² अनुसार सहulियतपूर्ण कृष उपलब्ध गराउन नेपाल राष्ट्रबैङ्कले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई आग्रह गरेको छ। यस कार्यविधिले महिला उद्यमीले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट विना धितो १५ लाख रुपैयाँसम्म कर्जा पाउने व्यवस्था रहेको छ। यसरी उपलब्ध हुने कर्जामा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले दुई प्रतिशतभन्दा बढी नहुने गरी व्याजदर कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत छ। सरकारले गरेको यो सहulियतपूर्ण व्यवस्थाले महिला उद्यमशीलताको विकास हुनुका साथै महिला उद्यमीहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार हुने देखिन्छ।

महिला अधिकारको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले विभिन्न राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू लागू भइसकेका छन्। सार्क स्तरीय सन्धिमा पनि नेपालले हस्ताक्षर गरी महिला उत्थानमा जोड दिइएको छ। यसकारण पनि महिलाको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिलाको पहिचान बन्न पुगेको छ।

संस्थागत व्यवस्था

महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय केन्द्रीय निकायको रुपमा रहेको छ। त्यसै गरी महिला आयोगलाई महिलासम्बन्धी विषयमा वकालत गर्ने तथा अनुगमन निरीक्षणमा समेत सहभागी भई महिला उत्थानका लागि मन्त्रालय लगायत अन्य निकायसँग समन्वय गरी कार्य गर्ने अधिकार दिइएको छ। साथै प्रत्येक जिल्लामा महिला विकास कार्यालयहरू सञ्चालन भई ग्रामीण क्षेत्रका महिलाको नेतृत्व विकासमा जोड दिदै आएका थिए। हाल मुलुक संघीयतामा गएपछि महिला विकास कार्यालयहरू नभएर प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्रालय रहेको छ। त्यसै गरी स्थानीय निकायमा महिला बालबालिका शाखाको रुपमा रहेको छ। जसले गर्दा दुरदराजका महिलाहरूको नेतृत्व विकासमा टेवा मिलेको छ।

केन्द्रमा सिंहदरबारभित्र र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा शिशु स्याहार केन्द्र रहेको छ भने प्रदेश र स्थानीयतहमा पनि यसको अभ्यासले पूर्णता पाउँदैछ। यो अभ्यासले पनि महिलामाथि हुने भारलाई कमी गरी महिलाहरूलाई अगाडि बढ्नका लागि मद्दत मिलेको छ। प्रत्येक मन्त्रालयमा महिला फोकल प्वाइन्टको रुपमा रहेको शाखाले पनि महिला उत्थानका कार्यहरू गरेका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा पनि महिलाको न्याय र उत्थानका लागि लैङ्गिक महाशाखा र फोकल अफिसरको व्यवस्था

31 औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७५, दफा २५,

32 www.lawcommission.gov.np.

गरेको छ । यसले महिला अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिंदै आएको छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा महिला हिंसा विरुद्धको एकाई गठनसँगै कार्ययोजना समेत रहेको छ ।

दीर्घकालीन व्यवस्था

सहस्राब्दी विकासका (२००५ देखि २०१५ सम्म) आठ वटा लक्ष्यहरू मध्ये तेस्रो लक्ष्य लैङ्गिक समता प्रवर्द्धन तथा महिला सशक्तीकरणले महिलाको विकासलाई सम्बोधन गरेको थियो । हाल कार्यान्वयनमा रहेको दिगो विकास लक्ष्यको (२०१५ देखि २०३०सम्म) यसको ५ नं. लक्ष्यमा लैङ्गिक समानता, सबै महिला र बालबालिकाको सशक्तीकरणमा जोड दिएको छ । उनीहरू माथि हुने सबै प्रकारको हिंसाको अन्त्य गर्ने, राजनीतिक, आर्थिक र सार्वजनिक जीवनका सबै निर्णायक तहमा महिलाहरूको पूर्ण प्रभावकारी नेतृत्व, सहभागिता तथा समान अवसर सुनिश्चित गर्ने^{३३} रहेको छ ।

पन्ध्रौँ योजना (आ.व २०७६/७७-२०८०/८१) मा^{३४} लैङ्गिक समानता र महिलाको सशक्तीकरणका सम्बन्धमा लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र निर्माण गर्ने सोच लिएको छ । त्यसै गरी महिलाको समान र अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत लक्ष्य कायम गर्ने उद्देश्यका साथ राज्यका सबै तह, क्षेत्र र निकायमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने कुरामा जोड दिएको छ । त्यसै गरी विकासका हरेक चरणमा ५० प्रतिशत महिलाको सहभागिता हुने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने रणनीतिमा उल्लेख छ ।

आ.व २०७६/०७७ को बजेटमा महिलाको विकासका लागि राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमलाई विस्तार गर्ने र विपन्न पिछ्छडिएका सबै महिलालाई सीप तथा उद्यमशीलता विकास मार्फत रोजगारीका अवसरमा पहुँच पुर्याई स्वआर्जन मार्फत आत्मनिर्भर बनाउने रहेको छ । यसको लागि रु २९ करोड ५७ लाख बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ । ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका जोखिममा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको आपतकालीन उद्धार गर्न एयर एम्बुलेन्सको व्यवस्थाले धेरै महिलाहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनु पर्ने अवस्थामा कमी आएको छ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था

योजनागत विकासहरूको सन्दर्भलाई हेर्दा, यसको शुरुवात छैठौँ योजना (२०३७-२०४२) अवधि देखि महिला विकासका विषयहरूलाई योजनामा समावेश गर्ने परिपाटीको प्रारम्भ^{३५} भएको पाइएता पनि नवौँ योजना अवधि (२०५४-२०५९) देखि मात्र लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणको नीति अवलम्बन गरिदै^{३६} आएको देखिन्छ । सो नीति कार्यान्वयनमा आएपछि २०५९/२०६० मा पहिलो पटक महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयले विभिन्न मन्त्रालयको लैङ्गिक बजेट विश्लेषण गर्ने परिपाटीको आरम्भ गरेको थियो । “लैङ्गिक समानताप्रति नेपालले गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न

३३ महिला सशक्तीकरण र दिगो विकास लक्ष्य पुस्तक, अनुसूची २, लक्ष्य ५, पृष्ठ २१, ओरेक नेपाल

३४ पन्ध्रौँ योजना आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१ पृष्ठ २०६, राष्ट्रिय योजना आयोग

३५ छैटौँ योजना, (२०३७-२०४२), राष्ट्रिय योजना आयोग

३६ नवौँ योजना, (२०५४-२०५९), राष्ट्रिय योजना आयोग

सरकारी खर्चलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउने सोच अनुरूप उक्त आर्थिक वर्षदेखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रक्रिया शुरु गरिएको³⁷ पाइन्छ। लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई संस्थागत गर्न अर्थमन्त्रालयका बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाका सहसचिवको संयोजकत्व र महिला बालबालिका समाज कल्याण मन्त्रालय हेर्ने उपसचिव सदस्य सचिव रहेको आठ सदस्यीय एक लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको व्यवस्था गरिएको छ। यसले महिलामुखी कार्यक्रमलाई अझ बढी जोड दिई महिलावर्गको समग्र विकासमा योगदान पुग्न जाने देखिन्छ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको घोषणा भएको दुई वर्षसम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको निर्माण, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा र विश्लेषणको आधारको निर्माण, कर्मचारीहरूको दक्षता अभिवृद्धि, कम्प्युटर सफ्टवेयर आदि जस्ता संस्थागत पूर्वधार तयार गर्ने काम गरिएको पाइन्छ। आ.व. २०६४/६५ देखि नेपाल सरकारले बजेटको लैङ्गिक बर्गीकरण गर्ने परिपाटी शुरु भयो र अर्थमन्त्रालयले बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा प्रमुखको संयोजकत्वमा रहेको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको सिफारिशमा निर्धारित बर्गीकरणअनुसार नेपाल सरकारको सम्पूर्ण बजेटलाई प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी, अप्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी र लैङ्गिक दृष्टिकोणले तटस्थ गरी तीन समूहमा बर्गीकरण गरी प्रकाशमा ल्याउने प्रक्रिया प्रारम्भ भएको देखिन्छ। यसका लागि पाँच वटा गुणात्मक सूचकहरू रहेका छन्।³⁸ पहिलो महिलाको क्षमता अभिवृद्धि, महिलाको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सहभागिता, लाभको बाँडफाँडमा महिलाको हिस्सा, महिलाको रोजगारी र आय अभिवृद्धिमा सहयोग एवं महिलाको समयको प्रयोगमा गुणात्मक सुधार र कार्यबोझमा कमी ल्याई प्रयोगमा ल्याइयो। लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई स्थानीयतहसम्म पुर्याउँने उद्देश्यले संघीय मामला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट स्थानीय रणनीति २०७२ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

१५ औँ योजनाको कार्यनीति

नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीयतहसम्म संस्थागत गर्दै लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको विनियोजन अनुपातलाई बृद्धि गरिने³⁹ कुरा उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क समेतलाई आधार लिई प्रदेश तथा स्थानीयतहलाई वित्तीय हस्तान्तरण गरिनेमा⁴⁰ पनि जोड दिएको छ। लैङ्गिक लेखापरीक्षण पद्धतिलाई राज्यका सबै तहमा लागू गरिने, राज्यका सबै निकायमा लैङ्गिक सम्पर्क विन्दु तोकी महिला लक्षित बजेट विनियोजन व्यवस्था अनिवार्य गरिनेमा पनि जोड दिएको पाइन्छ। साथै सार्वजनिक उत्तरदायी कोषको निश्चित रकम महिला सशक्तीकरणमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था पनि गरेको छ। लैङ्गिक सम्पर्क विन्दु तथा अन्य सम्बद्ध व्यक्तिहरूको लागि लैङ्गिक आचारसंहिता बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ।⁴¹

37 आर्थिक वर्ष २०६२/०६३, बजेट वक्तव्य, बुदा नं. १३९, अर्थमन्त्रालय

38 लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन २०६९, परिच्छेद १, पृष्ठ २,

39 पन्ध्रौँ योजना आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१, राष्ट्रिय योजना आयोग

40 www.lawcommission.gov.np

41 पन्ध्रौँ योजना आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१, राष्ट्रिय योजना आयोग

राज्यका सबै तह र क्षेत्रले लैङ्गिक समानतासम्बन्धी क्षेत्रगत नीति, कानून तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र लैङ्गिक समानतासम्बन्धी नीति तर्जुमा, विद्यमान कानून तथा कार्यक्रममा पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयन गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

लैङ्गिक संकेतका आधारमा आ.व. २०७६/०७७ को विकास कार्यक्रमको विनियोजित बजेटबाट प्रत्यक्ष लाभ पुग्नेमा ३८.१७ प्रतिशत र अप्रत्यक्ष लाभ पुग्नेमा ३५.५६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । ७२ वटा कार्यक्रमहरू तथा आयोजनालाई लैङ्गिक उत्तरदायी देखिएका छन् । दिगो विकास लक्ष्य तथा सूचकका आधारमा लक्ष्य ५ मा रहेको लैङ्गिक समानताको लागि ०.०५ प्रतिशत बजेट विनियोजन भएको भएको छ । कूल ३२६ वटा योजना मध्ये चार वटा आयोजना मात्र लैङ्गिक समानता उन्मुख देखिन्छन् । योजनाको अन्त्यसम्ममा लैङ्गिक विकास सुचकांक ०.९६३ पुगेको हुनेछ । यो बहुनिकायगत तथा बहुआयामिक भएको हुँदा यसको सम्पर्क मन्त्रालय महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेको छ । लैङ्गिक विषयलाई व्यवस्थित ढंगले कार्यान्वयन गरी क्रमशः सबै तहमा र क्षेत्रमा संस्थागत गर्न संघीय मन्त्रालय र निकायहरूमा लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिहरूको क्षेत्रगत कार्यशर्त स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ । लैङ्गिक सम्पर्क व्यक्तिसँग छलफल, अन्तर्क्रिया र अभिमुखीकरणको माध्यमबाट तत्कालीनकायका लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अन्य व्यवस्था

महिलामाथि हुने हिंसा निवारणका लागि स्थानीय स्तरमा कानूनी सशक्तीकरण, मेलमिलाप मध्यस्थता, चेलीबेटी विरुद्ध माइती नेपाल, परिवार नियोजन कार्यक्रम, महिलाको लागि सुनौलो हजार दिन, लघु उद्यमशीलता, लघुउद्यम विकास कार्यक्रम, मातृशिशु कल्याण कार्यक्रम, प्रसूति सेवा सुविधा, सामाजिक सुरक्षाभत्ता, सवारी साधन भाडामा ५० प्रतिशतछूट सुविधा, ज्येष्ठ नागरिक महिलालाई औषधि उपचारमा ५० प्रतिशत छूट सुविधा लगायतका सुविधाहरू पनि रहेको छ । उल्लिखित महिलाको विकासका नीतिगत, संस्थागत र योजनागत प्रयास भएतापनि विकासमा महिलाको सहभागिता सन्तोषजनक देखिदैन । नेपालमा विकासमा महिलाले गति लिन नसक्नुमा विविध समस्या र कारणहरू रहेका छन् ।

७. नेपालमा महिला विकासका समस्या र कारणहरू⁴²

नेपालमा महिला विकासमा माथि उल्लिखित कानूनी र नीतिगत, कार्यक्रमगत र संस्थागत व्यवस्था भएता पनि पितृसत्तात्मक सोच, घरेलु हिंसा तथा सामाजिक र सांस्कृतिक शोषणहरूले पनि समाजमा त्यत्तिकै जरा गाढेको नै छ । ती बाहेक अन्य उल्लिखित कारणहरू समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

❖ सामाजिक समस्या

महिलालाई लक्षित गरी सारभूत रूपमा सम्बोधन गर्न नसक्नु, पितृसत्तात्मक सोच समाजमा यथावत

42 लक्ष्मी धिमरे, महिला विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास, २०६९, सार्वजनिक प्रशासन पत्रिका, अंक १२१, पृष्ठ १४८, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

रहिरहनु, शैक्षिक अवस्थामा महिलाको कमजोर अवस्था हुनु, कानूनअसमान र विभेदपूर्ण हुनु, नीति निर्माणमा महिलाको सहभागिता कम हुनु, घरेलु हिंसा, बालशोषण, समाजका हानिकारक अभ्यासहरू समाजमा कायमै रहनु आदि सामाजिक विविध समस्याको कारण विकासमा महिलाको सहभागिता न्यून हुन गएको छ ।

❖ आर्थिक समस्या

महिलालाई सम्पत्तिको हकसम्बन्धी अधिकार संविधानमा नै तोकिए पनि कार्यान्वयनमा पूर्णता नपाएको अवस्था छ । स्रोत साधनमा महिलाको पहुँच कम हुनु, पारिश्रमिकमा विभेद हुनु, महिलाको पारिवारिक योगदानलाई उत्पादकत्वसँग गणना नगर्नु, अनुत्पादित योगदानको तथ्याङ्क र मूल्य नहुनु, गरीबी र लुकेको बेरोजगारी तुलनात्मक रूपमा महिलामा बढी हुनु, आयको स्तर न्यून हुनु, कृषि पेशा आधुनिकीकरण र व्यावसायिक नहुनु, प्रत्यक्ष आम्दानी हुने रोजगारीमा महिलाको प्रतिनिधित्व न्यून हुनु पनि महिला पछाडि पर्नुको कारण रहेको छ ।

❖ राजनीतिक समस्या

राजनीतिक समस्या महिला हकहितका विषयहरूले अर्थपूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुनु, समाजका सभ्रान्तवर्गका महिलाहरूले अवसर पाउनु, टाठा बाठाहरूको बोलवाला र हाली मुहाली रहनु, लक्षित वर्गहरूको नगण्य मात्रामा प्रतिनिधित्व रहे पनि अर्थपूर्ण सहभागिता नरहनु, उनीहरूको आवाजको उचित सम्बोधन नहुनु, समाजमा स्वार्थपूर्ण राजनीति र पुरातनवादी सोचाईले जरा गाड्नु, राजनीतिक प्रतिबद्धताको कमी हुनु, राजनीतिक निर्णयमा महिलाको न्यून सहभागिता हुनु र सारभूत समानता र प्रतिनिधित्वको कमी हुनु राजनीतिक समस्याको रूपमा रहेको हुँदा विकासमा पुरुष सँगसँगै अगाडि बढ्नका लागि बाधक बनेको छ ।

सांस्कृतिक कारण

पुरानो संस्कार, संस्कृति र मान्यताले समाजमा जरा गाडेर बस्नु, सामाजिक विभेद, परम्परावादी सोच र न्यूनचेतनाको स्तरले विकासमा आएको नवीनतम अभ्यासहरूलाई व्यवहारमा रुपान्तरण गर्न नसक्नु आफैमा महिलालाई अगाडि बढाउनका लागि बाधक बन्नु पनि हो ।

अन्य कारणहरू

महिलाको विकासको लागि व्यवस्था भएका सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय, सहकार्य नहुनु, सरकारी कर्मचारी र जनप्रतिनिधिमा लैङ्गिक सचेतनाको अभाव, सम्बन्धित निकायहरूमा उत्तरदायित्वको कमी हुनु, एकिकृत कार्यक्रमको कमी हुनु जसले गर्दा काममा दोहोरोपना हुनु, निकाय पिच्छे कार्यक्रममा विभेद हुनु पनि विकासका बाधकको रूपमा रहेका छन् ।

यसरी महिला विकासमा असर पार्ने माथिका कारणहरूको अन्त्य गर्नका लागि आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शासकीय तथा प्राविधिक आयामहरूको पक्षबाट महिलाको हरेक पक्षमा सहभागिता आवश्यक देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासमा महिला विकासको लागि बेइजिङ्ग सम्मेलनमा रहेका चुनौतीपूर्ण क्षेत्रलाई आबद्ध गरेर हेर्नुपर्दा निम्न समस्याहरू देखिन्छन् :

महिला र गरीबी

गरीबी न्यूनीकरण प्रयासमा समन्वय सहकार्यको कमी हुनु, तुलनात्मक रूपमा महिलाको गरीबी बढी रहेको छ ।

महिला र शिक्षा

शैक्षिक क्षेत्रमा तुलनात्मक रूपमा महिलाको पहुँच कम हुनु ।

महिला र विकास

विकासका नवीनतम अवधारणासँगै महिलालाई अगाडि बढाउन नसक्नु, रुढीबादी संस्कार र अर्थपूर्ण सहभागिताको रुपमानहुनु ।

महिला र सशस्त्र द्वन्द्व

सशस्त्र द्वन्द्वका कारण पनि महिलाहरूलाई अलयाइएको छ । सशस्त्र समस्याप्रति संवेदनशीलताको अभाव देखिनुले पनि महिलाको विकासमा समस्या उत्पन्न भएको छ ।

महिला र स्वास्थ्य

दूरदराजका ग्रामीण भेगमा स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या रहनु, प्राथमिक स्वास्थ्य उपचार समेत नपाएर अकालमा महिलाको ज्यान गएको प्रशस्तै उदाहरणहरू भेटिन्छ । स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी र अपेक्षित रूपमा पुग्न नसक्नु ।

महिला र वातावरण

वातावरणीय आयामको नकारात्मक असरबाट प्रत्यक्षरूपमा पीडित हुने समुदाय पनि महिलानै रहेको देखिन्छ । एकिकृत वातावरण नीतिनहुँदा र आवश्यक ज्ञान र सीपको कमीले गर्दा यसको असर पनि महिला माथि परेको छ ।

महिला विरुद्ध हिंसा

महिला अधिकारको सुनिश्चित गर्न संवैधानिक, नीतिगत, संस्थागत व्यवस्था भएता पनि चेलीबेटी बेचबिखन, घरेलु हिंसा, यौन दुर्व्यवहारले महिलामाथि अन्याय, अत्याचारले महिलाको विकासमा बाधा पुर्याएको छ ।

महिला र मानव अधिकार

महिलाको सम्मानीत र मर्यादित जीवन विषयको लागि उच्च नेतृत्वले न्यून प्राथमिकतामा राख्ने गरेको छ । विभेदपूर्ण कानून, सामाजिक प्रथा, परम्परा र राजनीतिक प्रतिबद्धता साथै दूरदर्शिताको कमी छ ।

महिला र अर्थतन्त्र

उत्पादनशील क्षेत्रमा महिलाको सहभागिताकम गराइनु, महिलाको कामको उचित मूल्याङ्कन गरी आर्थिक रूपमा हेरिएको छैन ।

निर्णय तहमा महिला

पारिवारिक सहयोगको कमी, अशिक्षा, पितृसत्तात्मकमूल्य, मान्यताका कारण र राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण महिलाहरू सहभागितामा निर्णय तहमा नगण्य हुनु ।

महिला र संस्थागत विकास

सिमित स्रोत साधनबाट कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था, निर्णयाक तहमा महिलाको सहभागिता नगण्य हुनु, नेतृत्व तहमा भएका महिलाहरू पनि आफ्नै स्वार्थमा केन्द्रित हुनु ।

महिला बालबालिकाका रूपमा

महिला बालबालिकाहरू बलात्कारको शिकार बन्नु, महिला बालबालिकालाई घरको कामकाजमा लगाउनु, बालिकाप्रति गरिने विभेद बालबालिकाको हकमा भएका कानूनको उचित कार्यान्वयन नहुनु ।

स्रोत: ढुण्डीप्रसाद निरौला, शासन संचालनका नवीन मान्यताहरू, २०६८, पृष्ठ ४११, सोपान मासिक

८. महिला विकासका चुनौतीहरू^{४३}

लैङ्गिक समानतालाई सन्तुलित विकासको सूचक मानिन्छ । यसै गरी लैङ्गिक समता एउटा प्रक्रिया हो । लैङ्गिक समानता र शसक्तिकरणका लागि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा थुप्रै प्रयासहरू गरिएता पनि सोचे अनुरूप फल प्राप्त हुन सकेन । नेपालमा रहेको भौगोलिक विविधता, सामाजिक र सास्कृतिक विविधतामा लैङ्गिक समानताका लागि थुप्रै चुनौतीहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रमा निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

अवधारणात्मक चुनौतीहरू

अझै पनि नेपाली समाज पितृसत्तात्मक अवधारणाबाट निर्देशित छ । समाजको हरेक अग्रणी भूमिका र प्राथमिकतामा पुरुषहरू नै रहेका हुन्छन् । महिलाको घरेलु श्रम र हेरचाहको कार्यलाई मूल्य कायम गरी राष्ट्रिय आर्थिक आयमा महिलाको योगदान गणना गर्नु, कतिपय कानूनहरू समेत लैङ्गिक रूपमा विभेदपूर्ण रहेका कानूनहरूको पनि उचित रूपमा कार्यान्वयन नहुनु र महिलामाथि हुने सबै किसिमका विभेद र शोषणको अन्त्य गर्नु पनि लैङ्गिक समानता कायम गर्न चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

संस्थागत चुनौती

हालभएका संस्थाले मात्र लैङ्गिक सवालहरूलाई सम्बोधन गर्ने अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिरहेका छैनन् । यसरी संस्थागत संरचनाको अभाव देखिन्छ । लैङ्गिक विकासका लागि गरिने लगानीलाई केवल खर्चका रूपमा मात्र हेरिने हुँदा उचित प्रतिफल आउन सकिरहेको छैन । लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई व्यापक रूपमा उठाउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

४३ सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री, २०२९, पृष्ठ ७३६, सारथी अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र,

विश्वव्यापीकरणले ल्याएका चुनौतीहरू

खुल्ला र आर्थिक उदारीकरणको माध्यमबाट हाल विश्वनै एक गाउँमा परिणत भएको छ। यसले ल्याएका अवसरहरू र जोखिमलाई सामाना गर्नु नै चुनौतीपूर्ण रहेको छ भने यसका नकारात्मक असरहरूले लैङ्गिक प्रश्नहरूलाई प्रभाव पारेको छ।

अन्य चुनौतीहरू

महिला विकासलाई सम्बोधन गर्ने विषयमा व्यवस्थापकीय समस्या, सामाजिक समस्या र सांस्कृतिक प्रथा, परम्पराहरू चुनौतीका रूपमा रहेका देखिन्छन्। संघ, प्रदेश र स्थानीयतहबीच लैङ्गिक समानतासम्बन्धी नीति, योजना र कार्यक्रममा सामाजस्यता कायम गर्नु, महिला विकास र सशक्तीकरणका लागि भएका कार्यक्रमहरूले अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिरहेका छैन। अझ महिला महिलाबीच पनि सम्पन्नता र विपन्नताबीच ठूलो खाडल रहेको छ। यसले महिलाको विकास र सशक्तीकरणमा चुनौती थपेको छ।

९. महिला विकासका दृष्टिकोणहरू^{४४}

महिलाको विकास हुन नसक्नुको समस्याहरूको समाधान र चुनौती न्यूनीकरण गर्ने उपायका रूपमा महिला विकासका दृष्टिकोणहरूलाई लिन सकिन्छ:

- **लोककल्याणकारी दृष्टिकोण:** महिलाका समस्याहरूलाई समाधान गर्न र महिलालाई विकासको मुलधारमा समाहित गर्न महिलाभत्ता, महिला छात्रवृत्ति, महिलामैत्री कार्यक्रम, सामाजिक सुरक्षा, महिलालाई विशेष सुविधा, सहूलियत र बीमा सुविधा व्यापकबनाई दुरदराजसम्म उपलब्ध गराएमा महिलाको विकासमा सहयोग पुग्दछ भन्नेमा जोड दिन्छ।
- **सहभागितामूलक दृष्टिकोण:** विकासका हरेक क्रियाकलापमा र नीतिनिर्माणमा महिलाको सहभागिताविना मूलप्रवाहीकरण हुन नसक्ने हुँदा सहभागितामूलक पद्धतिमा जोड दिनु पर्दछ।
- **आयमूलक दृष्टिकोण:** आय आर्जन र आयमूलक कार्यक्रमहरूमा बृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ। सेवा र सीपमूलक क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू बढाउदै लैजानु पर्दछ।
- **सुधारात्मक दृष्टिकोण:** महिला उद्यमशीलता र महिला लघुवित्त कार्यक्रम, नीतिमा महिलामैत्री बनाउन सकेमा घरायसी कार्यमा अलमलिएका महिलाहरूको जीवन स्तरमा सुधार आउने थियो।
- **सशक्तीकरणको दृष्टिकोण:** पहुँच, पहिचान, प्रतिनिधित्व, तालिम शिक्षा र अवसरहरूले महिलाको विकासमा मद्दत पुग्ने थियो।
- **पुनर्वितरणात्मक दृष्टिकोण:** महिला विकास कार्यक्रममा राष्ट्रिय बजेटबाट थप लगानी गर्न सकेमा महिलाहरूको विकासमा सहयोग पुग्नेछ।

४४ लक्ष्मी घिमिरे, महिलाविकासका दृष्टिकोण, २०६९, सार्वजनिक प्रशासन पत्रिका, अंक १२१, पृष्ठ १५० सामान्य प्रशासन मन्त्रालय,

- **हस्तक्षेपकारी दृष्टिकोण:** आरक्षण र सकारात्मक विभेदका कार्यक्रमहरू लक्षित वर्गमा ग्रामीण तहसम्म पुर्याउनु पर्दछ ।
- **समावेशीकरण दृष्टिकोण:** सकारात्मक विभेद र कोटा निर्धारण कार्यक्रमलाई सन्तुलित विकासको औजारको रूपमा लिनु पर्दछ ।
- **महिलावादी दृष्टिकोण:** सशक्तीकरण र शक्ति हस्तान्तरणका कार्यक्रमहरूबाट नेतृत्व विकास गर्नु पर्दछ ।
- **दिगो विकासको दृष्टिकोण:** आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय पहुँच बृद्धि गरी महिला विकास गर्नु पर्दछ । उल्लिखित अवधारणालाई अवलम्बन गर्नुको साथै देहाय बमोजिम महिलाहरूलाई विकासमा सहभागी गराउन सकिन्छ ।

१०. महिला विकासमा रहेका समस्या र चुनौती न्यूनीकरणका उपाय^{४५}

महिलालाई मूलप्रवाहीकरण गर्न राष्ट्रिय लैङ्गिक रणनीति लागू गर्ने, शैक्षिक अवसर नीतितथा निर्णय प्रक्रिया र साधन स्रोतको उपयोगमा पहुँच र सहभागिता बृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

लैङ्गिक भेदभाव हटाउने खालका विशेष कार्यक्रमहरू समानताको हक प्रवर्द्धन गर्ने, भेदभावपूर्ण कानूनको खारेजी गर्नुको साथै महिलामैत्री कानून निर्माण गर्न जोड दिएमा केही हदसम्म समस्या र चुनौतीहरू न्यूनीकरणमा टेवा मिल्छ । पितृसत्तात्मक सोचमा परिवर्तन गर्ने खालका जनचेतना मूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । महिला सशक्तीकरणका माध्यमहरू अवलम्बन गर्ने जस्तै अवसरको वितरणमा समानता, क्षमता विकास, सहभागिता प्रवर्द्धन, शिक्षा तालिम र नेतृत्व विकासमा पहुँच अभिवृद्धि पनि महिलाको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ । संस्थागत सुधार गर्न महिला विकासमा संलग्न संस्थाहरूको सुदृढीकरण गर्न क्रियाशील बनाउने जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, समन्वय कायम गर्ने, सरकारी गैरसरकारी र सामुदायिक निकायहरूबीच सहकार्य गर्नु जरूरी छ । कार्यस्थल, विद्यालय, लगायतका ठाउँहरूमा लैङ्गिकमैत्री वातावरण बनाउने जस्तै ट्वाइलेट तथा बाथरुम निर्माण, पाठ्यक्रम निर्माण, संगठनात्मक व्यवहार र कार्य संस्कृतिमा सुधार गर्दै लैजानु पर्दछ । आयोजना तर्जुमामा लैङ्गिक विश्लेषण, लैङ्गिक लेखापरीक्षण र लैङ्गिक प्रभाव मूल्याङ्कन पद्धतिलाई सुनिश्चित गर्नु पर्ने देखिन्छ । सामाजिक संरक्षण र सामुदायिक अग्रसरतालाई प्रोत्साहन गर्ने, आकस्मिक कोषको व्यवस्थाको लागि कार्य योजना तयार गर्ने, विद्यमान कार्य योजनाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, लैङ्गिक हिंसा सम्बोधन गर्नका लागि निरोधात्मक, संरक्षणात्मक उपचारात्मक प्रयासहरू बीच समन्वय गरेमा केही हदसम्म समस्याहरू समाधान भई चुनौतीहरूको न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

सांस्कृतिक परिवर्तन, कानूनी पूर्वाधार र अवसरहरूको वितरणलाई सँग सँगै लैजानु पर्दछ । समाजमा रहेका विद्यमान कुप्रथा, कुस्कार, सामाजिक कुरीतिजन्य हिंसा नियन्त्रण गर्न सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, रोजगारी सामर्थ्यमा बृद्धि गर्न बजारमुखी उद्यमशीलता, सीपमूलक तालिम कार्यक्रम, सहभागिता

४५ ऐ.ऐ.पृष्ठ १५५-१५६

अभिवृद्धि, लघु कृषि एवम् उत्पादन तथा बजार प्रवर्द्धन गरी स्रोत र साधनमा पहुँच एवं प्रभाव बढाउनु आवश्यक छ । एकल महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम प्रवर्द्धन मार्फत मलाहरूको क्षमता विकास गर्ने, स्वरोजगारका लागि निम्ती प्रोत्साहन गर्ने, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने, महिलाहरूको भूमिकालाई सक्षम र सशक्त पार्ने, दिगो शान्ति विकासमा जोड दिने तथा सचेतना अभिवृद्धिका कार्यहरू विस्तार गर्दै लैजानु पर्ने देखिन्छ । संविधान र कानूनबमोजिमका संरचनाहरू तय गर्ने साथै कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता र क्षमता बढाउनु पनि हो । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेका प्रतिबद्धता, महासन्धि, सन्धिहरूको कार्यान्वयनको स्थितिको प्रभावकारी अनुगमन र नियमित प्रतिवेदनको प्रगति पेश गर्न जोड दिनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

विकासका संवाहकका रूपमा महिलाहरू रहेका छन् । समाजको आर्थिक र सामाजिक रुपान्तरणका वाहकको रूपमा पुरुष र महिलाको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । राज्यले विकासलाई बहुआयामिक र समावेशी बनाई समतामूलक बनाउने उद्देश्य लिएको छ । यी उद्देश्यहरू केही हदसम्म उपलब्धि मूलक देखिन्छन् । संवैधानिक र कानूनी रूपमा भएको व्यवस्थाबारे आमरूपमा सचेतना अभिवृद्धि गर्नु पर्दछ । संवैधानिक, कानूनी, राजनीतिक र संस्थागत व्यवस्थाको प्रभावकारिताले राज्यको निजामती सेवामा टाठाबाठा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व सन्तोषजनक रहे पनि वास्तविक विकासको मूलधारबाट पछाडि परेका महिलाको प्रतिशत निकै बढी रहेको छ । महिलाहरू सामाजिक र आर्थिक विकासको मूलधारमा पछाडि परेका छन् । व्यवहारिक रूपमा सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि हुन सकेको देखिदैन । महिला अधिकारका विषयमा बनेका संयन्त्रहरूलाई स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु पर्ने देखिन्छ । सबै पक्षबाट अधिकार र कर्तव्यको पूर्ण पालना गर्नुपर्ने आवश्यक छ । भएका नीतिहरूको अक्षरसः पालना गर्नुपर्ने देखिन्छ । महिलाको आर्थिक हैसियत शिक्षा, चेतना र आत्म सुरक्षालाई बलियो बनाउ नप्रदेश तथा स्थानीय सरकारले प्रभावकारी कार्यक्रमल्याउनु पर्दछ । प्रदेश, स्थानीयतह, संघ संस्था र सरोकारवाला बीच समन्वय र सहकार्यलाई अगाडि बढाउँदै लैजानु पर्ने हुन्छ । लैङ्गिक समानता, सबै प्रकारका विभेद, हिंसा र अपराध विरुद्ध शून्य सहनशीलता र सामाजिक सांस्कृतिक पूँजीको उपयोग गर्दै न्यायपूर्ण सामाजिक गतिशीलता कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ । लैङ्गिक विभेदको पर्खाल हटाई, विभेदको खाडल कम गर्ने, लैङ्गिक समावेशिता लागि समावेशी सोच, समावेशी मूल्याङ्कन र समावेशी संस्कृतिको विकास गर्नु जरूरी छ ।

Broader View on the UDHR: A Living Document Forever

Dr. Aswasthama Bhakta Kharel

Abstract

Human Rights are the inborn rights that are universal moral principles and norms required for all round development of an individual. Being a social creature, human beings need to be behaved on the basis of humanitarian norms, values and principles that are democratic and promoting the universal peace, freedom and justice. Human rights were developed formally through a historic documentation named the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) by United Nations General Assembly on 10th December, 1948 aiming to make the rights secured for all and get it promoted worldwide. Most of the economically and socially developed countries in the world are ensuring adequate human rights to their citizens by incorporating the rights in their Constitutions. But developing and under-developed countries, despite having few organizations working actively for the protection and promotion of human rights, are not being able to provide equal rights to all their citizens and are facing the issues regarding the provision and promotion of these rights. Such challenges in human rights should be resolved by taking proper roles from state as well as international level. Whereas, rights come along with duties and responsibilities that need to be fulfilled by all of the human beings.

An Overview

Rights are those conditions of social life without which no man can seek in general to be himself at his best.¹ Rights are the moral as well as legal entitlement to have or do something that are socially correct and honorable. Rights are commonly applied to four distinct types of legal entitlements: claims, liberties, powers and immunities.² Whereas the rights and freedoms that belong to every person in the world from birth until death are considered as the human rights. These rights cannot be taken away from any person, however sometimes can be restricted in certain

1 H. Laski (1993). *Democracy in Crisis*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. p.267.

2 W. Hohfeld (1923). *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning*. New Haven, Connecticut: Yale University Press. p.23-24.

circumstances. Human rights are universal rights based on the shared values of dignity, respect, equality, fairness and independence.

Human rights are the rights inherent to all human beings, regardless of race, sex, nationality, ethnicity, language, religion, or any other status. Everyone is entitled to these rights without discrimination.³ Human rights create an amicable environment for the overall growth of a personality of an individual as these rights are the privileges or claims that human beings receive from their nation as inborn rights. Human rights are inter-related, inter-dependent as well as indivisible. Universal Human rights are often expressed and guaranteed by law, in the forms of treaties, customary international law, general principles and other sources of international law. International human rights law lays down obligations of governments to act in certain ways or to refrain from certain acts in order to promote and protect human rights and fundamental freedoms of individuals or groups.⁴ Hence, basic rights and liberties inherent to all human beings to live a dignified and secured life are human rights.

Fundamental rights are those rights of citizens of any nation which are guaranteed and protected by the Constitution of that state. These rights are recognized by the supreme court as requiring a high degree of protection from government encroachment. Fundamental rights differ from one country to another with their Constitutions but human rights are universal being applicable everywhere as inborn privileges. Human rights are guaranteed by both national and international laws and protocols. All fundamental rights may not be human rights but all human rights are fundamental rights, as human rights have innate quality but fundamental rights are fixed by Constitution of the country.

After the globalization of concept of human rights through the resolution of Universal Declaration of Human Rights passed by United Nations General Assembly, different international organizations working for preservation and promotion of Human Rights got opened like Amnesty International, Human Rights Watch, and International Federation for Human Rights, Human Rights Foundation and many more. Along with international organizations, the national level organizations also started to get opened in respective countries ensuring the rights of deprived communities and groups of people of those countries thus trying to maintain equal rights for everyone.

United Nations and the UDHR

Greek philosophy and the various world religions describe the origins of human rights. But human rights emerged as an explicit category in the age of Enlightenment (18th

3 UN (nd). *Human Rights*. Retrieved From <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/human-rights/> on 1/5/2020.

4 UNOHCHR (2020). *What are Human Rights*. Retrieved From <https://ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx> on 3/5/2020.

century). Before that, during 6th century, the Achaemenid Persian Empire of ancient Iran established unprecedented principles of human rights. The next generation of human rights documents included Magna Carta Libertatum of 1215, the Golden Bull of Hungary of 1222, the Danish Erik Klipping's Handfaestning of 1282, the Joyeuse Entrée of 1356, the Union of Utrecht of 1579 and the English Bill of Rights of 1689. In the Middle-Aged Centuries, the concept of liberty became gradually separated from status and came to be seen not as a privilege but as a right of all human beings. Whereas in the Enlightenment Period the ideas of Hugo Grotius, Samuel Von Pufendorf, John Locke, Jean Jacques Rousseau regarding human rights attracted the whole Europe. Locke developed a comprehensive concept of natural rights consisting "life, liberty and estate property" and argued that such fundamental rights could not be surrendered in the social contract. Rousseau elaborated the concept under which the sovereign derived his powers and the citizens their rights from a social contract.

The American Declaration of Independence of 4th July, 1776⁵ based on equality of all human beings referred to certain inalienable rights, such as the rights to life, liberty and pursuit of happiness which were also reflected in the English Bill of Rights. The French Constitution of 1793 also reflected the emerging international theory of universal rights. The 18th and 19th centuries classic rights related the freedom of the individuals. Social rights like assigning responsibilities to the government in the field of employment, welfare, public health and education were expressly included in several Constitutions drafted in Europe, Mexican Constitution of 1917, The Constitution of the Soviet Union of 1918 and The German Constitution of 1919. Treaty of Berlin of 1878 accorded special legal status to some religious groups serving as model for the minorities system that was subsequently established within the League of Nations. Various labour conventions were drawn up by the International Labour Organization (ILO) founded in 1919.

The atrocities of Second World War put an end to the traditional view of state having full liberty to decide the treatment of their own citizens. The signing of the Charter of the United Nations (UN) on 26th June, 1945⁶ brought human rights within the sphere of international law. UN was established after Second World War with the aim of preventing future wars and promoting international peace and understanding, succeeding the ineffective League of Nations. Its establishment was formally initiated by the then president of the USA, Franklin D. Roosevelt and the then Prime Minister of Britain, Winston Churchill by making an agreement called the Atlantic Charter

5 The Office of the Historian (2020). *The Declaration of Independence, 1776*. Retrieved from <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> on 7/4/2020.

6 UN (nd). *Charter of the United Nations*. Retrieved From <https://www.un.org/en/Charter-united-nations/index.html> on 14/4/2020.

supported by 51 countries⁷ thus making United Nations Organization come into formal existence from 24th October, 1945. At present, the organization functions as umbrella organization to 193 countries of the world including Nepal.⁸ The objectives of UN include maintaining international peace and security, protecting human rights, delivering humanitarian aid, promoting sustainable development and upholding International Law.

The United Nations Commission on Human Rights (UNCHR) was a functional Commission under United Nations acting as a subsidiary body of the UN Economic and Social Council established in 1946 which later got replaced by UN Human Rights Council in 2006. It was UN's international forum concerned with the promotion and protection of human rights. Mrs. Eleanor Roosevelt, wife of Franklin D. Roosevelt conceptualized the globalization of human rights and put her tireless effort to submit a draft of the UDHR by UNHCR to the UN General Assembly. The Assembly adopted the Declaration at its third session on 10th December, 1948 as Resolution 217 in Paris, France. Of the then 58 members of the United Nations, 48 members voted in favor, eight abstained, none voted against whereas two members didn't participate in voting and hence, the resolution was passed as the 'Universal Declaration of Human Rights'. So, 10th December is also celebrated as 'International Human Rights Day' every year. Drafted by representatives with different legal and cultural backgrounds from all regions of the world, The Declaration was proclaimed as a common standard of achievements for all people and all nations setting fundamental human rights to be universally protected. The UDHR is divided into 30 articles aiming at making human rights secured for all and getting it promoted worldwide for which it has been translated into over 500 languages.⁹ The UDHR became a milestone document in the history of human rights and interactions.¹⁰

Inspiration of the UDHR in the World

UDHR has provided the foundation for series of other international agreements globally as well as regionally. As the UDHR acclaims "a common standard of achievement for all peoples and all nations", it helped every person worldwide to recognize that they enjoy rights which no government should take away. The translations and conscious efforts to spread the UDHR's message popularized its principles globally. While human rights abuses did not end when the Universal

7 UN Depository Library (29th August 2019). *Founding Member States*. Retrieved From <https://research.un.org/en/unmembers/founders> on 9/4/2020.

8 UN (2020). *Member States*. Retrieved From <https://www.un.org/en/member-states/index.html> on 11/4/2020.

9 UN (2020). *Universal Declarations of Human Rights*. Retrieved From www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/ on 2/4/2020.

10 Derek Hitchman (2013). THE UDHR. Retrieved from <http://usahumanrights.com/resource-library/the-UDHR-universal-declaration-of-human-rights> on 3/5/2020.

Declaration was adopted, the Declaration helped countless to gain greater freedom and security. It helped to prevent violations, obtain justice for wrong and strengthen national and international human rights laws and safeguards.¹¹

The UDHR became a moral backbone and the source of inspiration of a whole new branch of international laws. The UDHR has acquired over time legal character by absorption into that process by which the act and opinions of states are transmuted into binding customary international law.¹² The UDHR has provided enormous efforts and initiatives to resolve every issues of fundamental importance. After the UDHR was drafted, many countries included the clauses of Declaration in their Constitutions ensuring the provision of human rights to every citizen. The UDHR has thus laid the aspirational groundwork for bringing human rights principles into practice.

Importance of the UDHR

The UDHR being applied to “all peoples, in all nations” of the world is not legally binding but the protection of the rights and freedoms set out in the Declaration has been incorporated into many national Constitutions and domestic legal frameworks. It is continuously serving as a foundation for national and international laws and standards.¹³ The embracement of the UDHR by nations has signalized governments’ interest in protecting human rights confirming the core human values being cross-cultural.

- The adherence to the Declaration in true spirit will bring peace and security.
- The Declaration with its non-binding nature has received universal recognition without any exception and accepted by the whole international community.
- The regular reference to the Declaration and the development of the provisions later crystallized into Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Covenant on Civil and Political rights, and the adoption of independent texts on various aspects of human rights. All these texts conferred the status on the declaration as a part of customary international law.
- The Declaration became an extension of the Charter of the United Nations. On Several Occasions, the various organs of the UN including the Security Council and the General Assembly quoted its provisions in a number of

11 Antonio Guterres (10th December 2017). Message on Human Rights Day. Retrieved from <https://unicdha-ka.org/2017/12/10/un-secretary-general-antonio-guterres-message-on-human-rights-day-10-december-2017/> seen date 25/4/2020.

12 P. Danchin (2005). *Universal Declaration of Human Rights: An Introduction*. Center for the Study of Human Rights/Columbia Center for New Media Technology & Learning. New York: Columbia University Press.

13 Amnesty International (2020). *Universal Declarations of Human Rights*. Retrieved From www.amnesty.org/en/what-we-do/universal-declaration-of-human-rights/ on 22/3/2020.

resolutions and documents.¹⁴

During the initial period of 20th Century, the deteriorating condition of world peace by wars, conflicts and disputes among the nations and within the nations resulted inhuman activities throughout the world. Millions of people died and many got injured, lost their families, properties and everything in the two major world wars as well as other various warfare because of which the necessity of a common universal ground for peaceful co-existence to every people was felt. Thus, United Nations for this purpose adopted the Universal Declaration of Human Rights which has been a cornerstone for protection and promotion of human rights over the globe. The UDHR combines both liberal and socialist aspirations thus culminating two movements in human history: liberalism and socialism¹⁵.

The UDHR is essential as it has become the most important document of what should be considered the standard for basic equality and human dignity. The UDHR ensures every people to have their basic needs get fulfilled, protects the vulnerable groups from abuse, allows people to stand up to societal corruption, encourages freedom of speech and expression and supports the provision of equal work opportunities to all. It also stands for freedom to practice any religion, right to get access to proper education, freedom to nationality as well as property and many more. The UDHR has brought appreciable control over many disputes, conflicts and inhuman activities maintaining uniformity over the distribution of human rights throughout the globe thus grooming the world to be a peaceful place to live.

The UDHR as a Common Standard of Human Rights Issues

¹⁴ *Universal Declaration of Human Rights (THE UDHR): Historical Perspective* (nd). Retrieved from <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/> on 11/4/2020.

¹⁵ L.Fernando (2013). *Human Rights Day: Importance of the THE UDHR*. Colombo: Colombo Telegraph.

The UDHR has been backed up by a large number of international conventions since 1950s. More than hundreds of the countries have ratified several major treaties¹⁶ conducted under the principles of the UDHR. The UDHR, together with the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966) along with its optional Protocol and International Covenant on Civil and Political Rights (1966) along with its two optional protocols (on the complaints procedures and on the death penalty) formed the “International Bill of Human Rights”.¹⁷ Other major treaties followed after the UDHR under its principles were:

- The International Convention on the Elimination of Racial Discrimination (1965).
- The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (1979).
- The Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984).
- The Convention on the Rights of the Child (1989).

Country ratifying an international agreement assumes a legal obligation of promoting peace, stability, freedom and minimally decent life for all human beings as the UDHR reflects. The UDHR is a fundamental constitutive document of the United Nations. Within its thirty articles, the declaration has encompassed political, cultural, social and economic rights.

The UDHR served to guide the development of all human rights conventions that followed, including those on racial discrimination, women’s rights, the rights of persons with disabilities, and the rights of children. In addition, there have been several major international conferences that resulted in the creation of important plans of action, which serve as international guidelines for states to follow¹⁸. The inherent flexibility of the UDHR offered ample room for new strategies to preserve and promote human rights thus serving as a springboard for the development of numerous legislative initiatives in international human rights law such as following international agreements:

- Prosecution of indicted war criminals by the International criminal court, functioning as of 2002.
- The “responsibility to protect” as approved by the General Assembly in 2005, which places a moral obligation on countries to help states wracked by widespread disturbances or civil wars.

16 *Human Rights Treaties* (2019). Retrieved from <https://internationalallaw.uslegal.com/international-human-rights/human-rights-treaties/> on 25/4/2020.

17 UN (2003). *International Bill of Human Rights*. Geneva.

18 S. IlgU Ozler (2018). *The Universal Declaration of Human Rights at Seventy: Progress and Challenges*. EIA. Retrieved from <https://www.ethicsandinternationalaffairs.org/2018/the-udhr-at-seventy-progress-and-challenges/> seen date 18/4/2020.

- An August 2006 agreement on a draft convention on the rights of the disabled.
- Adoption of a Universal Declaration of Indigenous Rights by the UN in September, 2007.
- Reducing or eliminating death penalty in much of Europe and elsewhere.
- Giving attention on effects to human rights caused by operations of the transnational corporations.

The clauses of the UDHR being universal and inalienable, interdependent and indivisible, equal and non-discriminatory and having both rights and obligation has been set as a common standard of human rights issues.

Incorporation of the UDHR in the Fundamental Rights in Nepal

Universal Declaration of Human Rights being an influential document provided the foundation for International Human Rights Law. The human rights principles outlined in the UDHR got enshrined in the Constitutions of many nations, mainly the active members of UN- including Nepal. Nepal became the member of the United Nations in December 14th, 1955 but Nepal had included the basic human rights as fundamental rights of its citizens from the very first written Constitution of Nepal that was Government of Nepal Act, 1948.¹⁹ Articles 4 and 5, Part 2nd of The Government of Nepal Act, 1948 subjected to the guarantee of basic human rights to its citizens such as freedom of personal liberty, freedom of speech, freedom of press, freedom of assembly and organization, freedom of religion, complete equality before the law, affordable and speedy justice, universal free compulsory elementary education, universal and equal suffrage for all adults, security of private property as defined by prevailing laws as well as included duties of every citizen to promote public welfare and to contribute to public funds. The Constitution was to come into force from April 13, 1948 but it couldn't get implemented.

The Nepal Interim Government Act, 1951 in its Directive Principles of State Policy, Part 2nd included the human rights in different articles similar to that of Constitution of 1948 adding up the rights to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement and in other cases of undeserved want (Article 7), right to decent standard of life (Article 9), right against discrimination (Article 15), human trafficking, beggary (Article 20) and child labour (Article 21). The Constitution of Kingdom of Nepal, 1959 in its 3rd part along with previous provisions of human rights added the right against punishment for an act not punishable by law (Article 3) and right to Constitutional remedies (Article 9). Fundamental duties and rights in Part 3 of the Constitution of Nepal, 1962 added fundamental duties of the citizen (Article 9), right against exile (Article 12) and right against exploitation like slavery

¹⁹ Nepal Law Commission (2020). Retrieved from <http://www.lawCommission.gov.np/en/> on 27/4/2020.

and forced labour (Article 13).

Standing on the base of Universal Declaration of Human Rights, the Constitution of Kingdom of Nepal, 1990 expressed full commitment towards human rights in its preamble adding right against preventive detention (Article 15), right to information (Article 16) and right to Privacy (Article 22) under Part 3 of the Constitution. The Constitution also aimed to establish an independent and competent system of justice with a view to transform the concept of the rule of law into reality. As a result, the Human Rights Commission Act, 1997 got enacted on 8th January, 1997 in order to establish an independent and autonomous National Human Rights Commission (NHRC) for the effective enforcement as well as protection and promotion of the human rights as conferred by the Constitution and other prevailing laws. Nepal's democratic transition since 2006 marked by the Comprehensive Peace Accord (CPA) embraced the value of human rights at its core.

The Interim Constitution of Nepal, 2007 continued the commitment towards preservation and promotion of human rights as the previous Constitutions improvising the right to publication and broadcasting (Article 15) and adding up the right relating environment and health (Article 16), right relating to social security (Article 18), rights of women (Article 20), right to social justice (right of participation on the basis of proportional inclusion) (Article 21) and rights to labour (Article 30). National Human Rights Commission got recognized as a Constitutional body of the nation whereas Human Rights Commission Act, 2012 came into effect and repealed the Previous Human Rights Commission Act of 1997.

Adopting Universal Declaration of Human Rights, the Constitution of Nepal, 2015 recognizes civil, political, socio-economic and cultural rights as fundamental rights of all Nepali citizens. It provides the legal and structural basis for human rights and guarantees the fundamental rights. The Constitution of Nepal, 2015 in its 3rd part under Fundamental Rights and Duties provides 31 fundamental rights incorporating most of the civil, political, economic, social and cultural rights enshrined in the UDHR including the right to Constitutional remedies.

The Article 47 includes the implementation of fundamental rights and Article 48 includes the duties of citizens. Articles 133 and 144 empower the Supreme Court and the High Court to exercise extra-ordinary jurisdiction for the enforcement of the fundamental rights respectively. Human rights institutions are important bedrocks in human rights protection systems, understanding which, the Constitution of Nepal, 2015 has strengthened National Human Rights Commission making it a Constitutional body thus including the provision of its functions, duties and powers under Article 249, Part 25 of the Constitution. Hence, constitutive and legal documents of Nepal

have embraced the UDHR for protection and promotion of human rights in the nation.

Critique on the Relevancy of the UDHR

Universal Declaration of Human Rights has turned 71 years old and is stated by United Nations to be very much relevant even now despite having various challenges (Gilmour, 2018). It has become the procreator of modern international human rights law, providing safeguards and sometimes lifelines for thousands of people from all walks of life when national laws fail them (Klug, 2018). The UDHR has parented 16 UN human rights treaties that are legally binding, including the twin UN covenants plus a host of regional treaties in Africa, the America and Europe. The UDHR has been referred to in international and regional human rights instruments, numerous national Constitutions and international and domestic jurisprudence²⁰. The UDHR has seen to be relevant in regard of various treaties, conventions, laws and agreements that took place on the base of the UDHR's principles whereas the relevancy of it becomes questionable subjecting to genocides, wars, conflicts and various inhuman activities that have taken place even after the enactment of the Universal Declaration of Human Rights.

The UDHR has received universal recognition and has been accepted by almost of the whole international community. It became an extension of the Charter of the United Nations. In many resolutions and documents, the various organs of UN have quoted the provisions of the UDHR. The World Conference on Human Rights held at Vienna in 1993 made the references to the UDHR and paid its tribute to it. The International Court of Justice and the municipal courts in number of cases have made significant references to the UDHR in their decisions, led for wide judicial recognition. 84 states paid the tributes to the UDHR in the Teheran Conference of Human Rights in 1978. Various international Commissions of inquiry grounded on the principles of the UDHR have been created in order to document the violations and crimes committed in different countries.

The UDHR marked an important shift by daring to say that all human beings are free and equal, regardless of colour, creed or religion.²¹ Many countries introduced and added various human rights in their Constitutional and fundamental documents abiding the clauses of the UDHR. The Declaration has been a strong base for the promotion of human rights worldwide along with the termination of wars, violence and any kind of inhuman activities. Millennium Development Goals (MDG) launched by UN attributed under principles of the UDHR established measurable, universally agreed objectives for tackling extreme poverty and hunger, preventing deadly diseases and expanding primary education to all children which have succeeded,

²⁰ N. Jayawickrama (1995/96). *The Judicial Application of Human Rights Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

²¹ Amnesty International (2020). *Universal Declarations of Human Rights*. Retrieved From www.amnesty.org/en/what-we-do/universal-declaration-of-human-rights/on 22/3/2020.

that is now promoted by Sustainable Development Goals (SDG). The UDHR being formally and universally reaffirmed by 171 states at Vienna Convention in 1993 makes it a grand declaration giving power to the ideals it delineates and allows the states, human rights organizations and individuals to apply normative as well as legal pressure on violators even in absence of institutional enforcement mechanisms the UDHR has shaped stated behavior.²² The UDHR has thus provided a template for national law-making forging a continuum between the international protection of human rights and their protection under public law in particular countries reflecting the relevancy of the UDHR in global level.

Despite the numerous achievements through the UDHR, a large number of people are still living in the condition of extreme poverty, discrimination, deprivation, exclusion, fear, oppression, powerlessness subordination, displacement, violence and insecurity in many parts of the world. Also, the UDHR suffers from “birth defects” as it was formulated and accepted by only 56 states that is one third of today’s UN member states because of which few countries regard it as an insufficient method of establishing the universality of human rights. It has also been suggested that human rights norms should not be seen as frozen and fixed principles whose content and cultural relevance is unquestionable as they are the product of civilization and not nature, because historical rights are changeable and therefore susceptible to transformation and growth²³ which thus questions about the UDHR being the final truth of human rights.

The UDHR has been alleged of promoting individualism: overemphasizing rights, ignoring the duties and prioritizing individual rights over collective rights. The dominant conceptualization of human rights addresses only harms done by governments to individuals and leaves largely unaddressed the abuses committed by non-state actors and private parties. Thus, widespread abuses at home or by market forces and other non-state actors are beyond the reach of international human rights law²⁴. Cultural distinctiveness has aroused discussion about universality in the UDHR whereas its controversy swirls around the rights of persons belonging to ethnic groups and national minorities. The UDHR has not explained about provisions for internally displaced persons whereas problems are still seen in setting large-scale civil conflicts resulting in genocides or massive warfare thus doubting the relevancy of the UDHR.

22 S. IlgU Ozler (2018). *The Universal Declaration of Human Rights at Seventy: Progress and Challenges*. EIA. Retrieved from <https://www.ethicsandinternationalaffairs.org/2018/the-udhr-at-seventy-progress-and-challenges/> seen date 18/4/2020.

23 N. Bobbio (1996). *The Age of Rights*. Polity Press. p.32-45.

24 A. Clapham (2006). *Human Rights Obligations of Non-State Actors*. Oxford: Oxford University Press.

Challenges in the Promotion and Protection of rights enshrined in the UDHR

C	Effective monitoring and implementation
H	State participation
A	Accountable to non-state actors
L	Poverty and global inequities
L	Discrimination
L	Armed conflicts and violence
E	Impunity
N	Democracy deficits
N	Institutional efficiency
G	Knowledge gap
G	Capacity gap
E	Commitment gap
E	security gap
S	Lack of resources

Along with various achievements and opportunities, there are many challenges that the UDHR has been facing. Since the adoption of the UDHR, immense progress in human rights protection has happened but effective implementations of civil and political as well as social and economic rights remains a serious challenge throughout the world. Implementation of international human rights norms being paramount core challenge, the full integration of the rights of women in the international human rights mechanisms of protection and promotion also seems to be challenging. Effective monitoring and support mechanism is another challenge in the UDHR as states are final arbiters of any human rights provision to their citizens.

Despite improvement in accountability mechanism of the UDHR, the reality of selective states participation challenges the universality of it. Another challenge for the UDHR is on making private economic actors (non-state actors) accountable for the violation of human

rights in the present context of economic globalization. The challenges in the issues of protection of human rights and intellectual, institutional and normative forms of the UDHR²⁵ are poverty and global inequities, discrimination, armed conflicts and violence, impunity, democracy deficits, weak institutions and others, whereas the challenges of human rights implementation are knowledge gap, capacity gap, commitment gap and the security gap.²⁶ Human rights education to all for the realization of rights enshrined in the Declaration is another challenge to perform.

The resurgence of anti-human rights ideologies like “human rights being complicit with economic neoliberalism and being a mask for certain major powers’ imperialism”

25 Misha Ketchell (2019). *The Universal Declaration of Human Rights at 70: the challenges that await the UN*. Retrieved from <https://theconversation.com/the-universal-declaration-of-human-rights-at-70-the-challenges-that-await-the-un-115032?fbclid=IwAR2bO2U6NniFny4FcipCuoV-13C5M-o7iBDg0n99bk0s3YKeDEwwimjxc> on 24/3/2020.

26 Kofi Annan (2005). *Human Rights Challenges*. Retrieved from <https://www.unitedforhumanrights.in/voices-for-human-rights/human-rights-challenges.html> on 18/4/2020.

has brought the intellectual challenge about the aspects of human rights. Challenges in institutional efficiency under the UDHR shows the limit of effectiveness due to lack of resources. Along with protection and promotion of human rights, the UDHR has the major responsibility to aware each and every one about their duties towards their nation and the world, regarding the issues like environmental preservation, global peace and others.

Conclusion

Human rights denote a broad spectrum of rights ranging from the right to life to the right to cultural identity involving all elementary preconditions for a dignified human existence. Human rights hold civil rights, political rights, economic and social rights, cultural rights, fundamental and basic rights, freedoms, civil liberties and individual and collective rights. The UDHR is the highly influential and widely accepted document throughout the world in the history of human rights. Different conventions, treaties and international agreements have been drawn on the light of principles of the UDHR.

Many nations have drafted human rights as fundamental rights in their Constitutions standing on the ground of the UDHR. The Declaration has played a very crucial role to protect and promote human rights maintaining uniformity in the distribution of the human rights to everyone. But lately its relevancy is doubted as poverty, discrimination, deprivation, exclusion, fear and oppression in people are not decreasing as hoped. Minority groups are still suppressed and their rights have not been properly secured. Other different human rights issues like wars, conflicts and violence are still prevalent among and within many nations.

Despite all these, the UDHR has been dedicatedly serving as an essential tool to advance the rights of people everywhere enduring the test of time. “Universal human rights” is like a delicate flower which will wither and eventually perish if not properly taken care of, due to which we all should continue to raise our voices in the face of injustice and act to ensure that every person is able to exercise their rights strengthening the essence of the UDHR. We should make the possible changes in the provision of rights as well as duties and improvise the clauses of the UDHR with the conscience of all nations if the changing time demands for that, thus, uplifting every single being of the world maintaining global humanity, peace and prosperity. The rights and responsibilities of people documented in different declarations should be practically applied for everyone in every nook and cranny of the world.

The Delivery of Civil Legal Aid in Nepal: An Assessment of the System and Recommendations on the Way Forward

Neetu Pokharel
Akhila Kolisetty

Abstract

Legal aid is crucial in order to protect and implement human rights and Constitutional rights and is essential to ensure that poor and marginalized individuals have access to a fair trial, equal access to court and legal services. Free legal aid can help prevent violence and discrimination against marginalized groups. In Nepal, the Constitution (2015) has enshrined access to legal aid as a fundamental right. The Legal Aid Act (1997) needs to be amended in line with the Constitutional provision. Before amending the Legal Aid Act, the government has introduced a Legal Aid Policy in January 2020. The Constitutional provision on legal aid, the Legal Aid Policy and the Legal Aid Act together open up an opportunity to scale up and strengthen legal aid services and its mechanisms in Nepal. However, in practice, the current system of civil legal aid services suffers from a number of gaps and is insufficient to meet the needs of the populace, particularly the legal needs of marginalized groups. Despite the government's existing laws, policies and structures in providing legal aid services, marginalized groups such as women, people with disabilities, children, sexual minorities, Dalits and others have been facing various difficulties and hurdles in accessing free and quality legal aid. The problems are linked to a range of issues, including resources, process, capacity, institutional arrangement, sensitivity, and outreach. This paper aims to explore the challenges of the legal aid system in Nepal with a specific reference to the civil legal aid. The paper further will explore the need to strengthen the legal aid system in Nepal and provide recommendations to develop a vision for how legal aid can be made more accessible to the poorest and most marginalized in the country.

Introduction

Civil legal aid is crucial in order to ensure that people's human and Constitutional rights are protected and implemented, and that poor and marginalized individuals have access to a fair trial and equal access to the courts. Free legal aid can be crucial to

preventing violence and discrimination against marginalized groups such as women, and ethnic, caste or religious minorities. It can help to reduce poverty, ensure people are able to access government entitlements, and hold government actors accountable for the delivery of public services. In certain contexts, cost-benefit analysis has also shown that providing legal aid “allows for early intervention and prevents the escalation of conflict and costly appeals.”¹ By reducing the costs of litigation and helping to pull people out of poverty, legal aid can be shown to actually save the government money in the long-run.²

Recognizing how crucial civil legal aid is, the Constitution of Nepal has enshrined access to legal aid as a fundamental right. Now, in January 2020, the government of Nepal introduced the Legal Aid Policy, before amending the legal aid law/act 2054. The Constitutional provision on legal aid, the existing Legal Aid Act, and now the Legal Aid Policy together open up an opportunity to re-examine the system of legal aid delivery in Nepal and develop a vision for how legal aid can be made more accessible to the poorest and most marginalized in the country. The Legal Aid Policy, which was long awaited by legal service providers, represents significant progress in addressing marginalized peoples’ access to free legal aid in comparison with the Legal Aid Act (1997). The positive aspects of the Legal Aid Policy are that it covers legal aid services in both civil and criminal cases for marginalized and poor people, including women, Dalit, people with disabilities, sexual minorities, indigenous people, Madeshi people, and Tharu people, among others. The policy also incorporates the need for structural reform for the provision of legal aid services across the country. For instance, it provisions that a legal aid council will be formed at the federal level and legal aid committees will be formed in the provincial and district levels. It also envisions to integrate the services of the Local Judicial Committee (LJC). LJC is the local justice institution established in all local constituencies as per the provisions of the 2015 Constitution, which is mandated to deliver justice primarily in civil cases. However, there are a number of gaps that the new Legal Aid Policy does not address. These gaps are related to the structure, definition of legal aid providers, role of civil society organizations and NGOs providing legal aid, resources, sustainability and so on. Amending the Legal Aid Law (1997) will help to address those gaps and implement the Legal Aid Policy effectively.

In practice, the current system of civil legal services suffers from a number of gaps and is insufficient to meet the needs of the populace. The main providers of civil legal services are the District Legal Aid Committees (DLACs) and civil society organizations, with additional support from the court stipendiary lawyer system and

1 The Bach Commission on Access to Justice, *The Crisis in the Justice System in England & Wales, Interim Report* (2016), p. 9.

2 *Ibid.*

the bar association. DLACs are the only government-funded civil legal aid providers, and while a range of CSOs exist at the grassroots level, they can be unstable due to heavy dependence on donor funding. However, the DLACs are not operational in all districts, and even where they do exist, provide legal aid that is largely limited to cases before courts and in the district headquarters. As a result, most people living in rural and remote regions of the country effectively lack access to legal aid. Legal awareness is also low, resulting in few poor people knowing how and where to access free legal aid.

Based on the research through desk review, and interviews in Makwanpur and Kaski districts, this paper provides a brief overview of the right to legal aid in Nepal, the current system of civil legal aid and challenges, models for legal aid delivery, and recommendations on the way forward for reform on legal aid system in Nepal. The paper will focus on legal aid reform issues at the practical level, with reference to information gathered through field research before the introduction of the Legal Aid Policy in January 2020. The issues and information presented in this paper are still relevant since the Legal Aid Policy has not been implemented at all, and is currently limited to the government's file. The COVID-19 pandemic and ongoing lockdown in Nepal has further deepened the vulnerability of marginalized people and increased their legal aid and justice needs. We argue that strengthening the legal aid system is all the more crucial given the current situation of Nepal. The paper put less focus on the analysis of Nepal's new Legal Aid Policy, but rather, emphasizes the need for implementation and systemic reform.

The Right to Legal Aid in Nepal

Legal aid is the provision of legal advice and representation to indigent and marginalized people who cannot afford such services. It is a mechanism to enable people to access justice, allowing individuals to resolve disputes and access a remedy when their rights have been violated. Access to legal aid is not necessarily an end in itself, but a means to an end; it enables implementation of people's Constitutional and fundamental human rights. Publicly funded legal services is thus a necessity if human and Constitutional rights are to be realized in practice, rather than remaining empty words on paper.

Nepal is party to international treaties and Conventions that support the idea of legal aid as a fundamental right.³ While access to legal representation in criminal cases is strongly developed as a right, the basis for a right to civil legal services is less explicit, but still has strong support under international human rights law. The Universal Declaration of Human Rights states, in Art. 8, that “everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating

³ Nepal has ratified the ICCPR, ICERD, and CEDAW, and is thus bound by these human rights instruments.

the fundamental rights granted him by the Constitution or by law.”⁴ Art. 14 of the ICCPR provides that “[a]ll persons shall be equal before the courts and tribunals,” and “in the determination of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal established by law.” The Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination provides, in Art. 6, that states parties “shall assure to everyone within their jurisdiction effective protection and remedies, through the competent national tribunals and other State institutions, against any acts of racial discrimination...” Free legal services for those who cannot afford it is necessary for an individual to have a fair hearing and to be able to properly access a remedy for a rights violation; without legal assistance, it can be impossible for an indigent or vulnerable person to successfully obtain a remedy.

Indeed, various international bodies have emphasized the importance of access to legal services in protecting a range of human rights. For example, in General Recommendation No. 29, the Committee on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (CERD) recommended that States parties adopt measures including taking “the necessary steps to secure equal access to the justice system for all members of descent-based communities, including by providing legal aid...”⁵ In General Recommendation No. 31, the CERD Committee recommended steps to prevent racial discrimination, asking States parties to “promote, in the areas where such persons live, institutions such as free legal help and advice centers, legal information centers and centers for conciliation and mediation.”⁶ The Committee on the Elimination of Discrimination against Women, in its 2011 Concluding Observations on Nepal, urged the country to “ensure women’s access to justice and make legal aid available and accessible to all women affected by the conflict,”⁷ to “ensure women’s effective access to courts for the crime of rape and other sexual offences,”⁸ and finally, to “facilitate access to justice for victims of sexual harassment.”⁹ Similarly, the Committee in its 2018 Concluding Observation recommends that the State party on women’s access to justice: (a) reinforce targeted outreach activities to disseminate information on the legal framework and the available mechanisms for gaining access to justice and legal aid schemes and promote a culture and a social environment in which justice-

4 Universal Declaration of Human Rights, Art. 8.

5 CERD General Recommendation No. 29, Art. 1, Par. 1.

6 CERD General Recommendation No. 31 on the prevention of racial discrimination in the administration and functioning of the criminal justice system, 7 August 2005, Sec. II, Par. 8.

7 Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Nepal, Forty-Ninth Session, 11-29 July 2011, CEDAW/C/NPL/CO/4-5, 36(d)

8 Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Nepal, Forty-Ninth Session, 11-29 July 2011, CEDAW/C/NPL/CO/4-5, 19(d)

9 Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Nepal, Forty-Ninth Session, 11-29 July 2011, CEDAW/C/NPL/CO/4-5, 29(d)

seeking by women is viewed as both legitimate and acceptable, rather than as a cause for additional discrimination or stigmatization; (b) provide targeted financial support and legal aid in commonly spoken languages for women facing intersecting and multiple forms of discrimination, such as Dalit women, indigenous women, including Madhesi and Tharu women, women belonging to religious minority groups, women with disabilities, women living in remote areas, lesbian, bisexual and transgender women, intersex persons and displaced and migrant women.¹⁰

Recognizing the necessity of legal services for the poor, Nepal has recognized civil legal aid as a fundamental right for almost thirty years. Nepal's 1990 Constitution, Art. 26(14) provided that "[t]he State shall, in order to secure justice for all, pursue a policy of providing free legal aid to indigent persons for their legal representation in keeping with the principle of the Rule of Law." Similarly, Nepal's 2007 Interim Constitution, Art. 24 (10) provided that "any incapable party shall have the right to free legal aid, as provided in law." Finally, the new Nepalese Constitution has enshrined legal aid as a fundamental right. In Nepal's 2015 Constitution, Art. 20(10) provides that "an indigent person shall have the right to free legal aid as provided for by law." Thus, civil legal aid is a longstanding right in Nepal, though it has not been effectively implemented in practice. Furthermore, under the current Legal Aid Act (1997), legal aid means provision of "legal aid to the indigent person under this Act" and "also includes counseling and other legal services such as correspondence pleadings, preparation of legal documents and proceedings in the courts or offices on behalf of indigent person."¹¹ The Legal Aid Act governs the provision of legal aid through the Central and District Legal Aid Committees, which will be detailed further in the next section. With the promulgation of the new Constitution, the state will need to amend or pass a new Legal Aid Act and Legal Aid Policy to ensure access to free legal aid as a fundamental right.

The Landscape of Access to Justice in Nepal

Despite Nepal's obligations under its Constitution and international human rights law, the majority of the Nepalese population lacks meaningful access to legal services or the formal justice system due to poverty, isolation, and marginalization. Interestingly, Nepal has about 18,361 lawyers including senior advocates, advocates, and pleaders.¹² This is a large number of lawyers and theoretically should suffice in ensuring access to justice for people. Yet, most of these lawyers do not provide legal aid free of cost, and are clustered in the district headquarters.

10 Committee on the Elimination of Discrimination against Women Concluding observations on the sixth periodic report of Nepal 2018, page 3.

11 Legal Aid Act (1997), Sec. 2(a).

12 Nepal Bar Council "Information Sheet" (2020),

<https://nepalbarcouncil.org.np/%E0%A4%85%E0%A4%A7%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4%E0%A4%BE>

Approximately 75% of Nepal's population lives in rural areas,¹³ and it can take hours or even days to reach the closest court or legal services provider, which are often located at the district headquarters.¹⁴ Thus, the necessary travel involves a sacrifice of time and working hours, and can be unaffordable for the rural poor. In addition to geography, communities lack awareness about their rights and the availability of legal services to vindicate them; may not be able to afford a lawyer even if they can reach one; and face language barriers, complex bureaucratic procedures, long delays of cases before courts and administrative bodies, and lack of cultural familiarity and comfort with the court system – which can seem an alien institution for many. Lawyers that do exist may not be well-trained, may be new to the profession, or may lack the understanding needed to work with survivors of severe trauma such as gender-based violence. Adding to this, certain marginalized groups, such as women, Dalit or Madhesi communities, face additional barriers, discrimination, and deeply-entrenched caste-based structures and patriarchal values both at the community level and in the formal justice system. And even when a judgment is reached, the implementation might be poor or delayed.¹⁵

As a result, most communities first try to resolve their disputes locally, often through Informal Justice Mechanisms (IJMs). These can include traditional and internationally-supported dispute resolution mechanisms.¹⁶ In many communities, traditional dispute resolution mechanisms – forms of IJMs “that have their roots in the histories and cultures of the Nepali people” – have existed for centuries and continue to exist.¹⁷ These vary across religious, caste, and ethnic communities, including, for example, the *anjuman* in the Muslim community; *tamudhi* in the Gurung community; or *maiJan dewam* in the Madhesi community.¹⁸ These mechanisms often apply customary laws, which are enforced through punishments such as social censure, expulsion, or fines, though not formally recognized by law.¹⁹ These mechanisms usually resolve disputes related to matters such as land, property, or family through mediations or decision-making presided over by community elders or local political leaders who, historically, have been male.²⁰

13 Government of Nepal, Central Bureau of Statistics, Population Monograph of Nepal, Vol. II (Social Demography), (2014), p. 2, <http://cbs.gov.np/image/data/Population/Population%20Monograph%20of%20Nepal%202014/Population%20Monograph%20V02.pdf>.

14 Saferworld, Snapshots of informal justice provision in Kaski, Panchthar and Dhanusha Districts, Nepal (2011), p. 1.

15 DFID, DanidaHUGOU and UN Resident and Humanitarian Coordination Office, Access to Security, Justice & Rule of Law in Nepal: An Assessment Report, http://un.org.np/sites/default/files/2012-10-5-Access%20to%20Security_Justice_RoL_Nepal.pdf (2011), p. 66.

16 Saferworld, *supra* note 13, at iv.

17 Katrina Aitken, Saferworld, Justice should be blind, but is the international community's support to informal justice mechanisms in Nepal given blindly? <http://issat.dcaf.ch/Learn/Resource-Library/Policy-and-Research-Papers/Justice-should-be-blind-but-is-the-international-community-s-support-to-informal-justice-mechanisms-in-Nepal-given-blindly> (2010), p. 3.

18 Saferworld, *supra* note 13, at iv-v. See also DFID, et al, *supra* note 10, at 69.

19 Tazreena Sajjad, Transitional Justice in South Asia: A Study of Afghanistan and Nepal, Routledge (2013), p. 64-66.

20 *Id.* at 65-66.

There are certain benefits to traditional justice mechanisms: they are quick to provide a resolution; physically and linguistically accessible; affordable; culturally familiar; easier to understand procedurally; and allow for the resolution of disputes amicably, thus maintaining social harmony.²¹ As a result, they are often the first source that many Nepalis turn to.²² Yet, they can produce results biased towards the rich, or more powerful ethnic, caste, or political groups. Rather than subverting social norms and power differentials in the community, traditional justice mechanisms often replicate them within the dispute resolution process. Consequently, these mechanisms may also result in punishments that violate human rights norms and dignity, particularly in the case of gender-based or domestic violence. Complainants can be coerced or intimidated into an agreement, such as being provided compensation to prevent a victim from reporting to the police.²³ Because their goal is social cohesion, they emphasize reconciliation, which can lead to victims continuing to be victimized.²⁴ As a result, donors have begun to support NGO-led informal justice mechanisms and community paralegals that attempt to operate differently and empower marginalized groups based on human rights norms and principles.²⁵

Despite this complicated patchwork of formal and informal justice mechanisms in Nepal, they are operating in parallel without proper coordination,²⁶ and ultimately, people still lack access to effective legal aid and justice. Promoting access to free legal aid will be key to ensuring that individuals get a fair hearing and can access a real remedy when their rights have been violated. At the same time, recognizing that most of the population lives in rural areas and prefers to resolve disputes locally at first should shape legal aid law and policy in the country through an effective integration of community paralegals/justice mechanisms with the free legal aid system. This will create a more effective, tailored legal aid system that reaches people where they are, and takes into account Nepal's context.

Civil Legal Aid Providers in Nepal

In Nepal, free legal aid is provided by a combination of governmental and non-governmental institutions. Currently, there are two primary sources of civil legal aid supported by the Government of Nepal: the stipendiary lawyer in courts (*Baitanik Wakil*) and the Central and District Legal Aid committees. Outside this, civil society organizations and the bar association provide legal aid, largely supported by foreign donors. Finally, pro bono lawyers take on cases at times.

21 DFID, et al, *supra* note 10, at 54. See also Saferworld, USAID, and CWIN, *Justice Mechanisms and Conflict Dynamics in Nepal* (2016), p. i.

22 Saferworld, *supra* note 20, at i.

23 DFID, et al, *supra* note 10, at 70.

24 Saferworld, *supra* note 20, at 24.

25 Aitken, *supra* note 12, at 6.

26 Saferworld, *supra* note 13, at 1.

a. Stipendiary Court Lawyer (*Baitanik Wakil*)

The first source of legal aid is a stipendiary (court) lawyer, known as the *Baitanik Wakil*, dating back to 1958. The stipendiary lawyer system was established by and is governed by the rules/regulations of the different courts, for instance, through the Supreme Court Rules 1992, Appellate Court Rules, 1991, and the District Court Rules, 1995. These lawyers are appointed by the court and currently exist in the Supreme Court and each of the 16 appellate and 75 district courts. Most courts have one lawyer, while the Supreme Court has two. The court pays the *Baitanik Wakil* lawyer a monthly salary, which in 2013 was increased from only NRs 7,000 per month to NRs 24,900 at the district and high court levels. The Supreme Court has two *Baitanik Wakils* who are each paid NRs 27,610 per month, generally on the scale of other government employees, including prosecutors.²⁷ These lawyers have a short term and are appointed only for a short period of time, previously limited to one year, but which has recently been extended to two years.²⁸ The *Baitanik Wakil* is based in court and counsels clients there.

The court has the right to appoint the lawyer to any case at any time, and normally appoints the *Baitanik* to represent individuals who appear in court without a lawyer in criminal cases. The lawyers may represent any party in need, either the plaintiff or defendant. The majority of their cases, however, are criminal cases, with common cases including rape, use or distribution of drugs, murder, trafficking, or vehicle accidents. Among civil cases, family law and property law matters tend to be common. Some of the *Baitanik Wakils* make regular jail visits to counsel detainees who do not have access to a lawyer. Some make visits twice a month, while others visit the jail as frequently as once a week. From the experience of a District Court *Baitanik Wakil* in Makwanpur, he dealt with approximately 13–20 cases per month, or 150–240 cases per year, and was not able to provide representation to all those who sought services. A High Court *Baitanik Wakil* provided representation in 7–8 cases per month in court, though he regularly counseled clients through frequent jail visits. In Pokhara, a *Baitanik Wakil* provided representation in more than 150 cases in court over a year, providing counseling to many more in jail. In general, it seems that *Baitanik Wakils* are unable to meet the need; the demand outstrips the supply, making the legal aid provided by NGOs particularly crucial.

Provision of resources for *Baitanik Wakils* is a major problem with disparities in practice. The District Court lawyer in Makwanpur, for instance, had almost no resources, lacking a budget for stationary, paper, photocopies of documents, communications, a computer or printer, or legal resources (e.g. court precedents or

²⁷ International Legal Foundation, Nepal's Criminal Legal Aid System: An Overview of Delivery Systems and Recommendations for Reform, P. 12.

²⁸ Nepal Bar Association, *supra* note 9.

amended laws). He was unable to even get copies of key documents, such as a charge sheet. As a result, he often asked clients to pay for costs of typing and stationary in order for him to represent them.

b. District Legal Aid Committees

The Central and District Legal Aid Committees were established by the Legal Aid Act (1997). The Central Legal Aid Committee is responsible for the management of the system, supervision of District Legal Aid Committees (DLACs), and making funding arrangements for the DLACs. It is composed of five members: the Minister of Law and Justice, Chairperson of the Nepal Bar Council, President of the Nepal Bar Association, a legal expert nominated by the Central Committee and the Secretary of the Bar Association.²⁹

The DLAC also has a five-member committee responsible for managing the system and developing lists of panel lawyers at the district level. The DLAC includes a Government Attorney, President of the District's Bar Unit, Secretary of the District's Bar Unit, and two lawyers from the district nominated by the committee.³⁰ In some districts, the DLAC does not meet regularly and lacks accountability. In general, DLACs can provide legal aid to indigent people in two ways: through a panel of lawyers from the Nepal Bar Association who are remunerated on a case by case basis,³¹ or through a staff lawyer who is hired to provide legal aid to the poor on a full-time basis and is paid by the Ministry of Law. A secretary can also be appointed to help coordinate legal services and assign cases to panel lawyers.³² This is supported by a Legal Aid Fund.³³ In 2011-2012, the Government of Nepal had reportedly allocated NRs 8.5 million for the provision of legal aid.³⁴

The DLACs are not operational in all 75 districts.³⁵ In several districts, the paid staff lawyer model is used, and in others, the panel system is in place. In Pokhara, for example, the DLAC staff lawyer was selected by the bar association over 15 years ago and still retains that position. In Makwanpur, the DLAC switched from the panel lawyer model to the staff lawyer model only two years ago. Thus, there is variation on a district-by-district basis. For both paid staff lawyers and panel lawyers, the remuneration is low.³⁶ In some districts, the DLAC lawyer tends to be located at the high court, though the majority of their work (up to 95% in some cases) is usually at the district court level. In Makwanpur district, the DLAC lawyer noted that most

²⁹ Legal Aid Act (1997), Art. 6(1).

³⁰ Legal Aid Act (1997), Art. 7(1).

³¹ Legal Aid Act (1997), Art. 5, 7.

³² Legal Aid Act (1997), Art. 10.

³³ Legal Aid Act (1997), Art. 8.

³⁴ Nepal Bar Association, *supra* note 9, at 7.

³⁵ *Id.* at 5.

³⁶ *Id.*

cases come to her through referrals from paralegals or CSOs, and very few clients apply directly, illustrating the prevalent lack of awareness among litigants about free legal aid services. Clients must be making an income of under NRs. 40,000 per year in order to access the DLAC, and they must obtain a recommendation letter from the VDC verifying their income and present this to the DLAC to get free legal aid. However, there is a new amendment to provide free legal aid to *any* victims of domestic violence regardless of income.

The DLAC lawyers either take on solely or a majority of civil cases. Common cases include divorce, alimony, and partition of property, particularly in cases of domestic violence or polygamy. In addition, the DLACs at times support victims in filing FIRs with the police in criminal cases or applying for citizenship and legal identity documents. The number of cases varies, but from the experience of one DLAC lawyer, she had a caseload of 60-70 cases per year in court, but provided counseling and legal advice for a larger number of clients. On average, each DLAC handles approximately 25 cases per year, meaning 800-1000 people annually are able to access free legal aid through the DLACs in Nepal.³⁷ Though DLACs vary, it appears that some do not have to turn away clients and are actually able to meet the full demand, meaning that not many clients are aware of or able to access their services.

The staff lawyer often has a one-room office, either independent or in some cases, shared with the Bar Association. In the latter cases, the DLAC attorney have insufficient privacy to conduct interviews and meetings with clients, many of whom are victims of trauma and gender-based violence. In some cases, the Bar Association is supporting the DLAC lawyer by providing him or her with an office space. With respect to resources, one lawyer in Makwanpur noted that the Ministry of Law has provided her with furniture and some legal documents when she first began two years ago, but since then, has not received any updated legal materials with amendments. Lawyers receive a salary from the Ministry of Law, but often do not receive additional funding or resources for travel, stationary or other necessary expenses, which limits their ability to conduct investigations or provide effective legal representation to clients.

c. Nepal Bar Association

The Nepal Bar Association was established in 1956, and operates through Bar Units in the Supreme Court, Appellate Courts, and most District Courts.³⁸ There are currently 84 units across the country.³⁹ The Nepal Bar Association plays a role through membership in the Central and District Legal Aid Committees, and its

³⁷ *Id.* at 8.

³⁸ *Id.* at 1.

³⁹ *Id.* at 5.

members are eligible to be appointed as panel lawyers who provide free legal aid pursuant to the Legal Aid Act.

Historically, the Bar Association has acted much like civil society in providing legal aid to the poor in Nepal, largely utilizing donor funding, given that it does not have its own secure or sustainable funding source. For fiscal year 2011-2012, the Bar Association had a budget of NRs. 15 million.⁴⁰ In particular, the Bar Association has been supported by the Norwegian Bar Association to launch the Access to Justice project, which operated until at least 2014.⁴¹ As part of this project, the Bar Association has operated 29 women lawyers centers (WLCs) to provide legal aid, dispute resolution, mobile legal clinics, and legal awareness to indigent people, particularly women, female prisoners, Dalits and marginalized ethnic groups. The project has also tried to provide financial help to these groups for expenses such as court fees and transportation costs, and has trained community paralegals.⁴² In 2010, the Access to Justice project's central office provided legal aid in 36 cases over the course of the year (12 civil, 17 criminals, and 7 writ petitions). Across the 29 WLCs, the lawyers provided representation in 28 cases (17 civil and 11 criminal) in the year 2010.⁴³

Some of the Bar Units employ innovative methods of financing. In Pokhara, the Bar Association has a "Legal Aid Subcommittee" which collects membership dues and uses this funding to hold legal literacy campaigns. However, private practice lawyers very infrequently provide pro bono legal services, as this is not yet a common practice in Nepal. In general, the Bar Association faces the same funding limitations and challenges as do CSOs, given that the projects can be project-based, short term, and unsustainable, and are highly dependent on foreign aid to operate.⁴⁴

Civil Society Organizations

A range of civil society organizations provide free legal aid and community justice services to clients throughout Nepal. On the criminal defense side, the International Legal Foundation (ILF) provides free legal aid to indigent criminal defendants, and has 17 staff lawyers in five offices across Nepal. The organization represents its clients before judicial and quasi-judicial proceedings. To date, it has represented over 2,500 clients in Nepal.⁴⁵ Advocacy Forum seeks to promote the rule of law, and also provides representation to indigent accused people.

On the civil side, Legal Aid and Consultancy Center (LACC) provides legal aid

⁴⁰ *Id.* at 7.

⁴¹ *Id.* at 5.

⁴² *Id.* at 6.

⁴³ *Id.* at 8.

⁴⁴ DFID, et al, *supra* note 10, at 47.

⁴⁵ International Legal Foundation (ILF), "ILF Nepal," <http://theilf.org/our-programs/ilf-nepal/>.

services to women and children, particularly victims of domestic and gender-based violence. In two districts, they have trained community paralegals to support poor individuals in accessing legal identity documents. Forum for Protection of People's Rights, Nepal (PPR) provides free legal aid to victims, particularly in trafficking and gender-based violence cases, and also supports mediation efforts. In one district, Makwanpur, the organization provided support in approximately 17 trafficking cases and 50 civil cases over the course of three years. The THRD Alliance works to promote the voice and human rights of people in the Terai, and provides legal aid for victims of human rights violations (e.g. excessive use of force, illegal detention, torture).⁴⁶

Finally, some organizations provide a mix of criminal defense and civil legal aid services. The Center for Legal Research and Resource Development (CeLLRD) provides legal support mainly to victims in civil cases, sexual/gender-based violence cases, and children who are victims of sexual exploitation, but also provides support to criminal defendants.⁴⁷ They support victims in drafting FIRs, and provide mediation support in a range of cases. Where possible, they support the very poor through funding for transportation costs, court fees, and other costs incurred in the court process. In Makwanpur district, they support 12-15 cases per month, or approximately 150 cases per year. The Centre for Victims of Torture (CVICT) mainly provides legal support to victims of torture and other serious human rights violations, such as sexual assault and witchcraft. They also help pay bail fees for defendants who cannot afford it, and sometimes coordinate to support ILF's clients who are in need.⁴⁸

Furthermore, there are a range of mediation services funded by international donors to enable people to resolve disputes such as those relating to land, property, or family law. For example, the Asia Foundation supports Community Mediation Centres (CMCs) in a number of VDCs.⁴⁹

In all, legal aid provided by private CSOs is viewed as relatively high quality and effective. Since CSOs often cover a small, targeted area and have long-standing experience working with marginalized groups, they are often more sensitive to the needs of victims of trauma and have the training and experience needed to address such cases. Furthermore, many CSOs utilize local committees, networks, women's groups, human rights defenders, and community paralegals to reach out to communities at the grassroots level, provide them with advice and information on their rights, and connect them to legal and other necessary services. Thus, they often have a wider reach throughout more rural and remote areas, in comparison with

46 THRD Alliance, Programs, <http://thrda.org/programs/>.

47 CeLLRD, "Ongoing Programs/Projects," <http://celrdd.org/ongoing-programs-projects/>.

48 CVICT, "Ongoing Program," <http://www.cvict.org.np/index.php?page=program&id=2>.

49 Saferworld, *supra* note 13, at 7-8.

government legal aid services. As we will explore further in the following section, however, many NGOs find their work to be limited due to project-based funding, which is often time-limited and donor-driven, lacking sustainability.⁵⁰

Gaps, Challenges and Limitations in Civil Legal Services

a. Insufficient legal aid lawyers to meet needs

Each district of Nepal has one to a maximum of three government-funded positions, which normally includes one lawyer in the DLAC (providing mostly civil legal aid); one *Baitanik Wakil* in the district court; and one in the high court (providing mostly criminal legal aid). Both *Baitanik* lawyers focus heavily on criminal cases, meaning that only the DLAC lawyer – along with CSO lawyers and paralegals, where available – exist for litigants in civil cases. If each lawyer is able to provide representation to up to 100 litigants per year, this is still far less than the demand for civil legal services in a district. The situation is exacerbated in a number of districts, where there is no DLAC lawyer or the DLAC is not active, leading to a severe dearth of legal assistance.

Furthermore, the free legal services are largely confined to the court and the district headquarters. DLAC lawyers do not spend much time, if any, outside the district headquarters, which means that litigants must generally travel to the city and to their offices in order to secure their legal representation. This can make access to legal aid incredibly difficult, if not impossible, for indigent litigants living in rural or remote communities; even those who may be aware of their right to free legal aid might find the costs and time of traveling to the district headquarters to access those legal services prohibitive. Traveling to the district headquarters can require traveling for hours (or even days), an overnight stay of 2-3 days for each visit, and similar costs in terms of time and money for witnesses.

Ultimately, one lawyer in a district dedicated to civil legal aid is simply not sufficient to meet the legal needs of all indigent people in that city, let alone the entire district. Serious and real barriers are most likely preventing the poorest and most indigent people in a district from being able to afford the attendant costs necessary to access the help of a legal aid lawyer. As a result, it is likely that free legal aid is not being accessed by the intended audience – the most marginalized and indigent individuals.

d. Additional barriers to accessing civil legal aid services

As per the Legal Aid Act, to access free legal aid, a client must first obtain a recommendation letter from the VDC that certifies that his or her income is under NRs. 40,000. As a positive reform, the Legal Aid Policy (2020) has removed this

⁵⁰ DFID, et al, *supra* note 10, at 47.

income ceiling as a criterion to accessing legal aid. However, it has added additional burdens for indigent clients and created further procedural hurdles. The Legal Aid Policy has categorized the criteria of providing free legal aid service at three levels. First, clients need to provide a recommendation letter from the concerned local government authorities or they must provide their identity card required by law. Secondly, the government can provide free legal aid to certain group of people on the basis of their application only, i.e. senior citizens, children, domestic violence affected persons, victims of conflict or victims of caste-based discrimination. Thirdly, it provisions to provide free legal aid to 14 other groups of people who represent marginalized populations based on their economic, social and educational status. To access free legal aid, these 14 groups of people must submit an application letter detailing their inability or status, the legal aid committee must identify their status, and then the government can provide legal aid services on the basis of its identification. These latest criteria might slow down and complicate the process of accessing legal aid. If the cases of violence and discrimination affected people are not considered seriously, it might further worsen the burdens to these groups and create added hurdles limiting their access to justice.

In addition, some DLAC lawyers are based in the High Court, despite the fact that most of their clients have ongoing cases in the District Court. This creates yet another barrier to accessing civil legal aid which is easily surmountable by simply locating his or her office at the District Court level, to ensure that legal aid is easily available to those who need it the most.

e. Limited scope of free legal aid in civil cases

As noted, the *Baitanik Wakil* and DLAC for the most part provides counseling and legal aid that is limited to court. The Legal Aid Act defines legal aid as including “counseling and other legal services such as correspondence pleadings, preparation of legal documents and proceedings in the courts or offices on behalf of indigent person.”⁵¹ It also defines courts as “court or offices where the party in litigation requiring legal aid is in proceedings and the term also includes authority or office empowered in litigation or other proceeding.”⁵² This definition does not have enough specificity and is too vague to be helpful.

The DLAC is not able to resolve cases through mediations or settlement agreements. However, there are numerous types of disputes – whether in land and property rights, employment law, consumer rights, or family law – that could be settled more quickly and efficiently through application of mediation and alternate dispute resolution methods. Furthermore, legal aid should include advocacy before administrative bodies

⁵¹ Legal Aid Act (1997), Art. 2(a).

⁵² Legal Aid Act (1997), Art. 2(d).

(such as the VDC or new local units), quasi-judicial bodies, and local institutions such as the police. It is unclear whether the definition of legal aid includes these bodies or not. The attorneys should also be able to provide legal aid in cases that do not reach or go to court.

Finally, this definition does not include other activities that might be crucial to supporting the demand side and ensuring access to justice – particularly legal awareness and public education. Legal awareness is crucial in civil legal aid because people are less likely to be aware of their rights in the first place, and may never seek legal assistance (in comparison to criminal cases, where an individual is brought into contact with the criminal justice system and the state is able to assess his or her need for legal aid).⁵³ Lawyers should also be able to provide free legal awareness to clients, and public awareness should be part of the definition of civil legal aid.

f. Lack of awareness of law and rights

Building on the previous point, there is inconsistent awareness of legal rights and the possibility of resolving certain disputes via legal aid. Both DLACs and civil society legal aid providers seem to focus heavily on family law issues, particularly in working with survivors of domestic or gender-based violence and on cases involving polygamy. In these cases, the lawyer will often support victims in filing FIR with the police. The lawyer will also support the victim in her family law case, frequently involving issues of partition of property or divorce. In some cases, lawyers reported supporting clients to access proof of legal identity or citizenship as well. However, there seems to be a disproportionate focus on a few limited areas of law. Rarely do cases involving other potentially common daily legal issues such as housing rights and conditions; land disputes; consumer rights/defective goods; corruption; money, debt or contract disputes; employment law/discrimination; health care or medical services; education; corruption; accessing government benefits and entitlements; torts or personal injury come to the attention of the DLAC lawyers.

This skewing of cases in the direction of family law/domestic and gender-based violence and to a lesser extent, legal identity, indicates that indigent people in Nepal are much more likely to be aware of their rights in cases of domestic violence, gender-based violence, family law, and access to legal identity, but far less aware of and able to identify a range of other common issues and disputes as “legal” issues for which they could use the assistance of an attorney. Even though disputes involving debt or money, for example, might be common, people may not consider visiting an attorney in order to resolve this dispute because they lack awareness that these are legal disputes and that they can access legal aid to resolve them.

⁵³ Roger Smith, *Legal Aid: Models of Organization*, European Forum on Access to Justice Conference (2002), p. 11.

Furthermore, few individuals apply directly for legal services through the DLAC, and instead, most cases come from referrals from CSOs or community justice facilitators/paralegals. This points to low awareness of the fact that free civil legal services are available for indigent litigants and that there is a right to free legal aid. Most poor, marginalized clients – particularly women, Dalits, disabled people and those living far from district headquarters – simply are not aware of free legal aid and how to access it.⁵⁴ Increased awareness of rights and the availability of civil legal services could substantially strengthen the demand side.

g. Lack of resources compromises quality and cost of “free” legal aid

While *Baitanik Wakils* provide their services for free, some lack even basic resources – such as stationary, paper, or computers on which to type up court pleadings. *Baitanik Wakils* are not provided any funding to cover the cost of expenses such as making photocopies, printing, communication, or transportation costs that are necessary in the course of representing clients. As a result, they either have to pay for these expenses out of pocket or pass them on to their clients. For example, the district court *Baitanik Wakil* in Makwanpur district lacked these basic resources, and noted that he could only provide legal aid to clients who could afford additional costs to have their legal documents typed up and printed. This meant that the poorest, and most marginalized, could not access his services.

The DLAC lawyer in Makwanpur noted that there was no specific budget or guidelines on how much stationary she could use, and that she was told that if she uses “too much” stationary the amount may be taken out of her salary. Such inconsistencies, lack of policies, and lack of even the most basic resources disincentivizes attorneys from doing their job thoroughly or taking on more clients if they will end up bearing the expenses. Furthermore, it prevents them from doing their job well, as conducting interviews; finding witnesses; gathering police reports; or seeking out evidence all require resources. Because of the costs involved, many lawyers do only a rudimentary investigation, thus compromising the quality of their representation. In addition, many DLAC and *Baitanik Wakil* lawyers lack updated legal precedents and amended laws, once again affecting the quality of their legal representation and arguments in court.

In addition to typing and communication fees, clients still normally have to pay court fees to register his or her case, given that there is no exemption for the indigent and the legal aid lawyers do not cover filing fees themselves. They also have to pay for transportation, food, and overnight housing costs for themselves and any

⁵⁴ Tularam Pandey, “Free Legal Aid Service Eludes Poor and Needy,” THE KATHMANDU POST (Nov. 13, 2014), <http://kathmandupost.ekantipur.com/printedition/news/2014-11-13/free-legal-aid-service-eludes-poor-and-needy.html>. See also DFID, et al, *supra* note 10, at 48.

witnesses who testify in their case. Most poor individuals simply cannot afford such additional expenses, even if the actual provision of legal aid is free of cost. Thus, lack of resources prevents indigent clients from being able to access free legal aid.

h. No standards and guidelines for selection, training, and performance

There are currently no clear standards or guidelines for the selection or recruitment of DLAC lawyers (or *Baitanik Wakils*) to provide civil legal services. There are no guidelines on how many years of experience an advocate hired to work with DLAC should have in providing civil legal services; training or experience in working with indigent or marginalized communities, particularly survivors of trauma and violence; skills in counseling, mediation, negotiation, trial work; or evidence collection; knowledge of multiple languages; or knowledge of the law. Similarly, there are no such guidelines for lawyers from the Bar Association who might be retained on a contract basis to represent clients.

In addition, there are no training or performance standards to guide the training of DLAC staff or contract lawyers after they are hired or appointed. How much training should they receive when they join and each year on specific relevant areas of the law; relevant legal skills; and skills needed to work sensitively with survivors of trauma? There are no guidelines on such continuing legal education. This could lead to lawyers with limited experience taking on cases, and thus not providing proper representation, particularly to vulnerable litigants such as victims of rape, assault or domestic violence. Many lawyers are not provided with the training needed to effectively represent such clients without replicating their trauma, and this can ultimately be detrimental to the well-being of such clients. The lack of training and opportunities for growth, learning, and advancement also reduce the energy, interest, and motivation of DLAC lawyers to represent their clients zealously and effectively.

i. Limited monitoring and supervision

DLAC lawyers (both staff and contract) should theoretically be supervised by the District Legal Aid Committee. However, in many cases, there is very limited monitoring or supervision of their work in practice. In such cases, the lawyers do not have anyone to turn to for questions regarding the law or how best to approach a case or deal with a client; they do not receive any advice or feedback to help them strengthen their work; nor do they report to anyone that could hold them accountable. As for the *Baitanik Wakil*, they are not truly supervised by anyone, but some have stated that they provide a report to the Nepal Supreme Court on the number of cases dealt with per month. Outside this limited monitoring, there seems to be no supervision system in place. Some type of supervision structure is badly needed to ensure accountability, quality, and incentivize continuous learning and improvement.

j. Lack of proper MIS, case management, or data collection

In both DLACs and the *Baitanik Wakil* system, there is a noticeable lack of proper MIS or case management systems to manage cases and collect data. A number of offices do not have computers in order to maintain electronic databases, and even those who do have computers do not have a practice of using the technology to store data on their cases in any systematic fashion. DLAC and *Baitanik Wakil* lawyers rely on the court system to maintain records. At best, they keep on hand case files and information on the number of cases they have represented on paper in their offices. A number of lawyers, however, do not even keep proper case files or records of their cases with them due to lack of resources such as stationery and printing. Such a lack of MIS or case management systems results in a missed opportunity to capture useful information about the types of clients and cases these lawyers are providing services to; ensuring quality control; allowing one to track the most common and least common cases and outcomes; and allowing for identification of systemic issues and barriers that clients face. It might also limit the quality of their representation, if lawyers cannot properly gather and store key evidentiary information.

k. Poor integration and coordination

As we see, Nepal's legal aid system is composed of a patchwork of different actors, but lacks proper coordination and integration. Although they often work in the same court in the same district, the key government legal aid providers – the *Baitanik Wakil* and the DLACs – largely operate independently of each other. They are managed by the Supreme Court and the Central Legal Aid Committee, respectively, two separate institutions that do not work together. At most, they may refer clients to one another. However, they do not normally share resources or information, nor do they usually coordinate the delivery of services together, even when holistic representation might benefit a client or his/her family. Rarely do these government attorneys coordinate with the numerous civil society lawyers and paralegals who might also be representing clients in similar cases. In a number of cases, community paralegals or CSOs do refer clients to the DLAC or *Baitanik Wakil*, but this is largely done in an ad hoc manner with no systematized method or mechanism to coordinate referrals.

Furthermore, donors fund a range of civil society organizations and legal aid provided by lawyers and paralegals in a piecemeal fashion, often without coordinating with one another or the government. This leads to overlapping projects that are not sustainable in the long-run. Rather than working together, sharing resources or information, civil society groups often compete with one another instead given the limited pool of funding available.⁵⁵

⁵⁵ DFID, et al, *supra* note 10, at 48.

There is, ultimately, no central coordinating body that manages, supervises, or monitors the variety of legal aid providers in Nepal, or coordinates referrals among these different entities. This also means that there is no central body that indigent people can approach for help to understand their rights or be referred to the right place. Because of this lack of centralization and the resultant patchwork of service providers, it also becomes difficult to inform poor and marginalized communities – with clear and simple instructions – of where to go to access legal services. Instead, communities have to be aware of the complexities inherent in accessing several different service providers, and then often must clear different and confusing administrative hurdles (e.g. getting a recommendation from the VDC) in order to access one service provider or the other.

l. Lack of sustainability for civil society legal aid providers

Most civil society organizations that provide legal aid are highly dependent on funding from international donors, many of whom provide support on a project-by-project basis and in specific regions of the country. Thus, their work in provision of legal aid often is limited to short-term, donor-driven projects and lacks long-term sustainability and continuity, which is very important when dealing with ongoing cases affecting clients' lives. While they may provide good legal assistance at the local level, they often cannot be guaranteed to stay on as a provider in the community.⁵⁶

In addition, due to lack of resources, NGO lawyers and paralegals often tend to lack sufficient training or supervision in order to ensure that the representation provided to clients is of the highest quality. Community paralegals, who work with the community, are often providing services free of charge – which can be a good thing – but this also makes it difficult to manage, monitor, and supervise their work or ensure their support to communities meets certain standards.

m. Civil society legal aid providers not fully recognized as a key part of the system

Despite providing legal aid – and sometimes providing *more* legal aid when measuring by number of cases in comparison to the government lawyers – civil society legal aid providers are not fully recognized as a key part of the legal aid system. The Legal Aid Act (1997) does recognize the role of CSOs in government's legal aid system. The newly introduced Legal Aid Policy does recognize the role of CSOs but in a limited way, in that their roles are defined as drafting legal documents, providing legal counselling and legal education. Local government institutions and bodies, particularly VDCs and police, frequently refer clients to private civil society organization lawyers or community paralegals for support in resolving disputes and

⁵⁶ DFID, et al, *supra* note 10, at 5, 18.

accessing justice. Despite such frequent referrals, CSOs generally do not receive government funding nor are they fully recognized by the government as legal aid service providers. Even in the new Legal Aid Policy, community paralegal and dispute resolution organizations are not formally recognized.

Lack of Data on Justice Needs of Communities

Due to a lack of information on the most common justice needs of communities, and how communities currently understand and resolve justice problems, it is difficult to understand the breadth of needs in Nepal and to quantify the gap in service delivery. Gathering more data on the justice needs of communities will be vital in determining how best to create a legal aid system that will respond accordingly and meet the needs of communities most effectively. Quantifying the need when it comes to communities' civil legal services will be key in identifying how many legal aid lawyers and/or community paralegals will need to be funded in order to properly meet the needs of indigent and marginalized people in Nepal.

Models for Providing Civil Legal Aid

a. Management of legal aid by a central body or commission

In most cases, governments allocate management of legal aid to a body – such as a board, or commission – that is “closely linked but formally independent of government.”⁵⁷ Such a system allows there to be government support, while preserving independent decision-making on matters linked to the management of legal aid. For instance, in Ontario, legal aid is managed by Legal Aid Ontario. In the U.S., civil legal aid is supported by the Legal Services Corporation, and in South Africa, it is by Legal Aid South Africa (LASA).⁵⁸ There may also be benefits to engaging the legal profession itself in management of legal aid, though many jurisdictions have been moving away from this in recent years.⁵⁹

n. Staff attorney and private attorney models

Two predominant models for providing civil legal aid exist. One is the staff attorney model and the second is the private attorney model. With the staff attorney model, attorneys work full-time to provide civil legal aid to the poor. Within this model, staff attorneys can be employed by civil society organizations that are supported with funding from the government, or directly by the government itself. With the second model, private attorneys agree to take on cases, and are reimbursed by the government. This is known in some contexts as the “judicare” model.⁶⁰

⁵⁷ Smith, *supra* note 52, at 4.

⁵⁸ Legal Aid South Africa, “Legal Aid SA Handbook,” <http://www.legal-aid.co.za/?p=14>.

⁵⁹ Smith, *supra* note 52, at 6.

⁶⁰ David McQuoid-Mason, “South African Legal Aid in Noncriminal Cases,” p. 17, in Public Interest Law Institute, *Making Legal Aid a Reality: A Resource Book for Policy Makers and Civil Society* (2009).

There are certain benefits and challenges with both models. The staff attorney model is beneficial to “combat social exclusion,” because staff attorneys work full time with poor and marginalized communities and thus have a deep understanding, knowledge, and the skill set needed to better understand their experiences and effectively advocate for them. The staff attorney model might also result in higher quality of representation precisely because these attorneys have more relevant experience working with the poor, spend time understanding the community and building relationships with key government actors, and also because they are better set up as part of an organization to have in place systems of monitoring, supervision, and evaluation. On the contrary, private attorneys usually work independently and might not have in place any systems of supervision and monitoring of quality of representation. Private attorneys have limited training and experience in working with the poor and victims of severe violence and trauma, which could be problematic. Staff attorneys, by virtue of working closely with communities full time, can also better identify needs and strategic cases or interventions that have a broader impact beyond individuals.⁶¹ Furthermore, a staff attorney can function more independently in a private CSO, while a staff attorney employed directly by the government might have to face more bureaucracy and have less independence.

On the other hand, the private contracted attorney model might be more efficient and be able to manage a larger volume of cases, though this is no guarantee. Furthermore, from a financial standpoint, the private attorney model could be cheaper because of lower overhead costs. Private attorneys might be willing to take on cases for a lower fee if they are persuaded to view it as providing a service to society.⁶² Geographic reach could be another benefit of the private attorney model, as it might be easier to find and contract private attorneys who already live and work in more rural or remote parts of a country. In some cases, however, civil society organizations might also have a very broad geographic reach.

In the United States, the first staff attorney model is the primary mechanism for delivery of civil legal services. Each year, Congress provides a certain budget to the Legal Services Corporation (LSC), which then provides funding to a range of legal aid non-profit organizations throughout the country. There are certain restrictions on the funding, but as long as these are followed, NGOs have considerable freedom to run their operations.⁶³ Some jurisdictions, however, have a mixed model that combines elements of both.

61 Daniel S. Manning, “Development of a Civil Legal Aid System: Issues for Consideration,” p. 66–67, in Public Interest Law Institute, *Making Legal Aid a Reality: A Resource Book for Policy Makers and Civil Society* (2009).

62 *Id.*

63 *Id.* at 68.

o. Role of community paralegals

In addition to these traditional models, a number of countries have developed models of “primary” and “secondary” civil legal aid, incorporating community paralegals or advocates into the system to effectively promote access to justice. In such contexts, “primary” legal aid includes legal information, awareness, advice, and counseling (provided by paralegals), while “secondary” legal aid normally refers to legal aid in court for civil and criminal matters (provided by lawyers). Again, the system can make use of either staff or contract / private lawyers or paralegals. In many of these contexts, legal aid might be funded by a combination of government and international donor financing.

In Moldova, for instance, primary legal services are provided by a network of community paralegals and CSOs specialized in providing legal assistance, with secondary / “qualified” legal aid provided by public defenders or private contracted lawyers in civil and criminal cases. Community paralegals in Moldova receive specialized training, and the network is supported by the Government. Ukraine’s legal system includes provision of primary legal aid through Community Law Centers (CLCs) and secondary legal aid through model public defender programs. Secondary legal aid, institutionalized in the government, includes free legal aid in criminal, civil and administrative cases for certain populations (e.g. low-income), through 125 regional centers across Ukraine. Primary legal aid is provided by NGOs, mainly including legal information and counseling, through more than 30 CLCs across the country. The CLCs are staffed by community organizers, including community paralegals, and are part of a national network. In Ukraine, the government funds secondary legal aid, while primary legal aid is supported through a combination of donors and governments, including local municipalities.

South Africa also heavily involves paralegals in their model, but does not use the primary/secondary structure. Legal Aid South Africa (LASA) is the independent, state-funded institution responsible for managing the provision of legal aid. The organization has 64 justice centers, and has over 2,000 staff including lawyers and paralegals, who staff every office. In addition to this, Community Advice Offices (CAOs) provide legal awareness, advice and assistance and are mainly staffed by community paralegals. There are approximately 350 CAOs in the country, and they are led by NADCAO, an alliance organization and funded largely by donors. LASA focuses on criminal legal aid, while CAOs focus on civil matters and refer criminal matters to LASA.

There is no one-size-fits all model for provision of civil legal aid, and a variety of structures can work well, so long as it takes into account culture and national

and local context of a country. A legal aid system has to be tailored to the context and to most effectively reach poor people where they are. Ultimately, however, an effective legal aid model is also highly dependent on having sufficient levels of public funding.⁶⁴ The reality is that the more funding available, whether through government, donors, or innovative financial models, the more people will be able to access legal aid.

Recommendations: The Way Forward for Civil Legal Aid in Nepal

a. An integrated institution overseeing both civil and criminal legal aid

A single institution – a commission or board – should be dedicated to overseeing a holistic, coordinated and integrated legal aid system, covering both civil and criminal legal aid. Such an institution should ideally be closely linked to but independent from the government, and would have a central oversight committee and secretariat to oversee the legal aid system. This institution would have several responsibilities:

- A central oversight committee to develop, maintain and monitor standards, trainings, and guidelines for legal aid. This committee should develop the following: requirements and standard qualifications for recruitment/hiring of civil and criminal legal aid lawyers; training standards and guidelines for new and continuing government legal aid lawyers; performance standards for government legal aid lawyers; and a central MIS system and training for all government and affiliated civil society groups.
- The central oversight committee should also propose, receive, maintain and allocate the budget appropriately between government hired lawyers and private/contract civil society legal aid providers.
- Funding would ideally come from a mix of government and international donors, with donors being encouraged to pool their money and support this body. The government should encourage donors to pool their funds and support this central mechanism, knowing that their funds will be going to set up the system and procedures, as well as to fund direct legal aid in communities through CSO partnerships. Funds could also come from a mix of taxes, paid court fees, bail fees, and lawyers' licensing fees.
- A secretariat with administrative staff to serve a central “intake” function. The secretariat should have a dedicated intake number / hotline that is open 24 hours a day and that poor/indigent people can call to be referred to the appropriate legal aid lawyer / organization closest to them. There should be a similar secretariat

⁶⁴ Smith, *supra* note 52, at 3.

in each district to conduct intake and referrals, and serve as a resource for people seeking help.

- This body should also help implement the eligibility screening of clients. It could also be responsible for making assessments on eligibility for free legal aid based on means (income, or marginalization) and merit (type of case). Procedurally, the process should be made as simple as possible with some central body or commission responsibility for eligibility determinations.

p. Ensure that a team of dedicated civil legal aid lawyers is funded in each of the 75 districts of all 7 provinces.

Currently, there is only one government lawyer (at most) dedicated solely to civil legal aid in each district. This needs to be increased to a team of at least three – five lawyers supervised by a District Supervising Attorney, and the team should be active in each of the 75 districts. The supervising attorney must be well trained and have experience in supervision. He or she must provide advice, feedback, and monitor and supervise the work of the attorneys in his or her district.

q. Primary and secondary legal aid, through partnerships with and funding for civil society organizations, accredited as civil legal aid providers

Ultimately, more lawyers are needed to provide free legal aid. Many of the most effective legal aid providers are civil society groups who have the expertise and understanding of issues faced by marginalized communities. The central committee / body coordinating legal aid should develop a set of guidelines by which to select a diverse set of CSOs in each district with whom to develop partnerships. CSOs should be selected for their subject matter expertise (e.g. women's rights, Dalits rights, land rights, migrants' rights) and their geographic reach / spread. Furthermore, two types of CSOs should be selected: CSOs who have legal aid lawyers who can be contracted to take cases and CSOs that have community paralegals who can work at the community level in rural areas and who can serve as the entry point to the legal aid system. After curating a list of eligible organizations and forming these partnerships or accrediting the organizations in some form, the central committee should develop contracts to fund CSOs on an ongoing basis and on a contract basis. In doing so, the committee should ensure distribution of legal services across the country to reach poor and especially vulnerable communities in rural and remote areas of Nepal.

The government should develop a system of primary legal aid, funding a selected range of organizations to provide legal awareness, advice, referrals

and minor dispute resolution/mediation through community paralegals. Then, it should develop a system of secondary legal aid, which can be composed of civil society legal aid lawyers and government funded lawyers to provide legal aid in more serious matters that cannot be resolved outside of court. Primary legal aid providers should be able to connect clients who need further assistance to secondary legal aid providers within their district. Funding must be provided to CSO partner organizations providing both primary and secondary legal aid.

r. Increased resources for expenses

In addition to salaries for government and accredited CSO legal aid providers, a fund needs to be set aside to reimburse reasonable expenses incurred in the representation of clients, such as printing; photocopying; stationary; basic technology (a computer and phone) for the office; updated legal materials; transportation and communication expenses. Such funding is vital to ensure that attorneys are able to provide high quality legal representation to clients.

s. Incentives for legal aid lawyers to resolve more cases

Incentives should be provided for legal aid lawyers to resolve more cases, such as the opportunity for promotion to supervisor or a bonus for the top few lawyers who did exceptional work over the course of a year, taking into account both quantity and quality (outcomes) of cases.

t. Awareness campaigns on how to access legal aid

After the new structure for legal aid is put in place, public awareness campaigns must be launched throughout the country informing people of their right to legal aid; for which matters people can access free legal aid; who is eligible to access free legal aid; and how they can apply for and access free legal aid. The campaigns should be launched through a mix of television and radio public ads, news stories, and informational sheets / posters in the local village unit headquarters, district courts, high courts, bar associations, and prisons/jails. In addition, informational sheets / posters should include the phone number of a hotline that clients can call to find out where and how they can apply for legal assistance. This should enable individuals to become more aware of the availability of legal aid.

u. Case management system

As noted above, the central committee / institution should develop guidelines for a case management / MIS system to be used by all government legal aid lawyers as well as by pro bono and CSO lawyers to the extent possible. Government legal aid lawyers and partner CSOs should receive training on how to document

cases accurately and how to utilize the case management system, as well as the value and importance of data.

v. Incentives for pro bono work by private lawyers and law students

The government should consider requiring individuals who seek to be licensed as advocates after law school to certify that they have completed a certain number of pro bono hours (for example, a reasonable number such as 50 hours) providing legal representation to indigent or vulnerable clients. In some contexts, pro bono work is required; in South Africa, Cape Law Society requires its members to contribute a certain number of pro bono hours each year.⁶⁵ Other incentives could include annual awards or other forms of recognition (e.g. publishing a profile in a newspaper or magazine) given to private lawyers who perform the most pro bono hours in a year's time.

Clinical programs in law schools should be supported and encouraged to train young attorneys in effective legal representation while also expanding access to justice to the poor. If legal rules allow students to practice in court under the proper supervision of a licensed lawyer, students can also be encouraged (or required as a condition to graduate) to complete an internship with a legal services organization, either public or private. The legal aid institution could employ law students as interns throughout the year and throughout the country.

w. Alternative legal mechanisms to increase access to justice

In some jurisdictions, contingency fees are allowed. These arrangements allow a lawyer to take a fee from a client only if she/he wins the case. If the client wins, the lawyer will get a percentage fee from the settlement or compensation awarded to the client. If the client loses, he or she will owe no fee to the lawyer.⁶⁶

Some jurisdictions also have “fee shifting” statutes or arrangements for certain types of cases in which the loser has to pay the winner's legal fees and cost of litigation. This has been used, for example, in the United States to encourage litigation in civil rights cases, and in England as well.

Finally, another innovation has been the use of ‘prepaid’ legal service insurance schemes, which provide legal coverage for low and middle income families in South Africa. After paying a monthly premium, families can be covered in cases of legal expenses, subject to certain limitations.⁶⁷

Such legal and social innovations in civil procedure could open the door to better access to civil legal aid for poor litigants in Nepal and provide alternatives to

⁶⁵ McQuoid-Mason, *supra* note 59, at 20.

⁶⁶ *Id.* at 16.

⁶⁷ *Id.* at 17.

government funded legal aid alone. In a country like Nepal, where civil legal aid might always be a lower priority compared to pressing issues such as health care and education, and where the government is also highly reliant on foreign aid, such innovations could prove hugely fruitful and make a real impact.

Conclusion

The Nepalese government has an obligation to implement its Constitutional obligation to provide legal aid as a fundamental right to its citizens, including in civil cases. However, the current model of legal aid service delivery depends too heavily on an institution – the District Legal Aid Committees – that are not fully functional nor effective throughout the country. These committees currently provide very limited legal aid, insufficient to meet the needs of most of the populace who face geographic, linguistic and cultural barriers in accessing civil legal aid, and who lack legal awareness of their rights.

To strengthen its civil legal aid system, Nepal must develop an integrated and holistic independent institution to manage legal services delivery. It needs to develop and implement consistent means and merits test; manage intake centrally; provide legal aid hotlines for easy access; institute standards to govern the selection, training and professional conduct of lawyers and paralegals; and institute a systematized case management / MIS system and train lawyers and paralegals to use it effectively. This legal aid institution should work closely with a range of civil society organizations to contract with them, both with lawyers and paralegals, in a systematic manner ensuring broad geographic reach and subject matter expertise. Furthermore, expenses incurred by lawyers in provision of legal aid should be covered. The government should work closely with donors to pool their funds and direct them towards this legal aid institution. Incentives for lawyers to work pro bono and alternate legal mechanisms (e.g. insurance schemes and contingency fees) will go a long way to expanding access to justice in civil legal aid. Finally, the government should increase its financing for legal aid and work for the sustainability of legal aid services, including quick, fair, and quality legal services for marginalized people who need free legal aid. This would help to substantially reform the legal aid system in Nepal⁶⁸.

⁶⁸ We would like to thank to our colleague Som Niroula for assisting us on this research.

The Sexual Orientation and Gender Identity: Rights protected by the laws and role of Judiciary in Nepal

Prem Bahadur Thapa

Abstract

All human beings are born free and equal in dignity and rights. Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex (LGBTI) people constitute a vulnerable group and continue to be victims of human rights violations including deprivation of right to identity and dignity. Sexual and gender minorities' rights are part of human rights and gender justice is integral to social justice. LGBTI people have the same human rights as all individuals, including the right to non-discrimination in the enjoyment of these rights. Sexual and Gender Minorities' Community is one of the minority communities of Nepal. Most of the sexual and gender minorities suffer in their own families, society and workplaces. Rights of Sexual and gender minorities are protected by the Constitution, laws and in the Human rights Instruments. Judiciary also played important role to protect their rights. Despite of protection by the Constitution, precedent set by Supreme Court and International Human rights instruments people from the LGBTI community are still matter of discrimination within house, family, society and state at large due to their different sexual orientation and gender identity. The Supreme Court of Nepal seems to be very proactive in the issues regarding sexual and gender minorities.

1. Background

Sex is biological difference between male and female which is fixed and unchangeable whereas gender is socially created roles that corresponding sex is assigned to perform. This means the male with genitalia male are considers men and female genital a women. This notion that on the basis of sex only two genders exist is part of social thinking which is not correct because this notion of gender excludes third possibility of gender i.e. third gender. Thus this binary concept of gender is exclusionist.¹

¹ SHAUN KIRVEN ET.AL., PROTECTION MANUAL FOR LGBTI DEFENDERS 7 (Protection International, 1st ed., 2009).

Human beings who do not fit in this binary definition of gender are discriminated against because of moral, cultural and religious beliefs and practices. Transgender (TG) does not recognize the existence of two natural sexes between which transition is made nor is there an obligatory necessary relationship between anatomy, gender identity, gender expression and sexuality. Thus there is growing acceptance of Tran's genders as third possibility or third gender².

It expects men and women to only be sexually attracted to the opposite sex. However history from societies around the world shows that many people are not man and women and many man and women are non-heterosexual; being third genders and being also either bisexual or homosexual. There are probably hundreds of thousands of sexual and gender minority people in Nepal across every social class, caste, religion, background and profession.³

All human beings are born free and equal in dignity and rights. All human rights are universal, Interdependent, indivisible and interrelated. Sexual orientation and gender identity are integral to every person's dignity and humanity and must not be the basis for discrimination or abuse.⁴ Sexual and gender minorities people are subject to persistent human rights violations because of their actual or perceived sexual orientation and gender identity. Nevertheless, human rights violations targeted toward persons because of their actual or perceived sexual orientation or gender identity constitute a global and entrenched pattern of serious concern. They include extra-judicial killings, torture and ill-treatment, sexual assault and rape, invasions of privacy, arbitrary detention, denial of employment and education opportunities, and serious discrimination in relation to the enjoyment of other human rights. These violations are often compounded by experiences of other forms of violence, hatred, discrimination and exclusion, such as those based on race, age, religion, disability, or economic, social or other status.⁵

Rights of Sexual and gender minorities are protected in Human rights Instrument and even countries has recognized their rights in Constitution and decisions of courts protecting their right on non-discrimination and equality ground yet these people are struggling for tolerance, recognition and rights because their very existence is still rejected or denied and they suffer from social exclusion because of the state and society's prejudiced attitude towards them.

Most sexual and gender minorities suffer in their families, society and workplaces. Family members do not accept their physical, sexual and other identities and see

² Ibid. 7

³ Sujan Panta, (Advocate), LGBTI Rights in Nepal, Thesis of LLM Submitted to Tribhuvan University (Unpublished)

⁴ SONIA ONUFER CORREA VITIT MUNTARBHORN, INTRODUCTION TO THE YOGYAKARTA PRINCIPLES 6 available at http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.pdf

⁵ Ibid.

them as undermining their family's reputation. As a result they are economically discriminated against by parents by not giving any share of ancestor property they are entitled and pushing them to leave home. Their different behavior and their identities mean they are often not accepted in education institutions and for employment. They are excluded from cultural and religious practices. In fact many sexual and gender minorities have to hide their true identities and many end up marrying conventionally when they may have no sexual attraction towards their marriage partners. As a result they face great psychological stresses and many difficulties in their day-to-day lives⁶. As one of the Nepal's most marginalized communities, Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender, Intersex (LGBTI) individuals face a multitude of discriminations that seriously undermine their quality of life and compromise their ability to pursue opportunities for empowerment. Family exclusion, education and employment discrimination, increased risk of HIV/Aids infection, and inadequate legal protection isolate the SGM community from mainstream Nepalese society, and expose these individuals to severe human rights violations.

2. Meaning and Definition of LGBTI

Homosexuality is something a person is born with and does not involve issues of choice. Some people, by virtue of their nature, are attracted to the same sex, whilst others are attracted towards both sexes. Similarly some people feel, identify and express other than men and women. Such people often have non-conventional behaviors, style, movements, and sexual desires. Sexual and gender minority people do not fit into the standard categories and often act outside the social norms. This complex biological and psychological phenomenon is quite complex and difficult to understand by outsiders. Whatever, these behaviors' and preferences poses no threat to others and society should accept people's sexual preference as a matter of individual choice and their rights should be respected.

The female homosexuals (lesbians), male homosexuals (gays), bisexuals, intra sexual as well as the people of the third gender are considered as minority people on the basis of sexual orientation and gender identity. Such people introduce themselves or also known as homosexuals and third gender or trans gender people. Those people as third gender and homosexuals internationally in general parlance. They have been categorized under the five different groups. Those are known as lesbian, gay, bisexual, trans-gender and inter sexual (LGBTI). Such identities of human beings are not hypothetical but a scientifically proved fact.

In short LGBTI means⁷

⁶ Supra Note 3

⁷ Ibid.

Lesbian - a woman who is attracted to women emotionally/ sexually/romantically.

Gay - a man who is attracted to another men emotionally/ sexually/physically. It is also used often to describe homosexual female too.

Bisexual - a person who is attracted romantically/ emotionally/ sexually to both men and women

Transgender- - someone who is anatomically born in a certain sex, but is more comfortable with the gender/sexual identity of a different gender, and chooses to go in for a sex reassignment surgery or hormonal treatment./Collective term that describes individuals whose sexual identity and/or sexual expression partly or always differs from the norm of the sex that they have been assigned at birth. This term includes transsexual, transvestites and inter-gender people. (Hijra, Kinnar, Meti in Nepal)

Intersexual- Those who cannot be categorizes in traditional notion of male & female (Sexual organ not clear or having both sex organs).

The World Health Organization (WHO) has acknowledged the fact of the existence and birth of such types of people⁸. By confirming the existence of such types of people, the report has also emphasized that it is a natural phenomenon instead of mental disorder. Despite the facts that the aforesaid persons are born naturally, the existing society mistrusts their existence in the name of unnatural phenomenon.

Sexual orientation is understood to refer to each person's capacity for profound emotional, affection and sexual attraction to, and intimate and sexual relations with, individuals of a different gender or the same gender or more than one gender⁹. Gender identity is understood to refer to each person's deeply felt internal and individual experience of gender, which may or may not correspond with the sex assigned at birth, including the personal sense of the body (which may involve, if freely chosen, modification of bodily appearance or function by medical, surgical or other means) and other expressions of gender, including dress, speech and mannerisms.¹⁰

The third gender may represent the state of being neither, have the ability to cross or swap genders or another category all in all independent of male and female. However, the concept of the third gender is perceived in many ways. The third gender in contemporary societies is viewed from different angle.¹¹ There is significant lack

8 On 17 May 1990, the General Assembly of the World Health Organization (WHO) removed homosexuality from their list of mental disorders. This action served to end more than a century of medical homophobia (available at <http://ilga.org/ilga/en/article/546> So 17 may has been celebrating as an International Day Against Homophobia.

9 MICHAEL BOCHENEK & KYLA KNIGHT, E establishing a Third Category in Nepal: Process and Prognosis available at http://www.law.emory.edu/fileadmin/journals/eilr/26/26.1/Bochenek_Knight.pdf

10 Ibid

11 HUMAN RIGHTS VIOLATIONS AGAINST TRANSGENDER COMMUNITY, A STUDY OF KOTHI & HIJRA SEX WORKERS IN INDIA 15 (People's Union of Civil Liberties, Karnataka, 2nd ed., 2005).

of understanding of Trans Gender people as human being whose lives encompass a complexity which goes beyond the normative correlation between biological sex on one hand and gender identity and sexual orientation on other hand. A person who is biologically male is expected to be mescaline and be attracted to women. However a transgender or third gender person also called as Metis in Nepal could be biologically male and possesses the gender identity as women.¹²

Transgender and homosexual communities have been existed in almost all parts of the world, with their own local identities, custom and rituals. They have been variously known as *Baklas* in Philippines, *Berdaches* among American Indian Tribes, and *Xaniths* in Oman, *Serrers* in Africa and *Hijras*, *Jogappas*, *Jogtas*, Shiva Shakti in south Asia, Even *Kothisand Hijras* are used to identify third gender in India, In Nepal word Metis is used to denote Transgender from male to female.¹³

The transgender expression of gender identity are often hidden or stigmatized by the wider society. Resisting this stigma has been part of the long struggle for survival of the third gender community to live alongside the society at large. Historically transgender community in the most cultures of the world have attempted to appropriate (with varying degrees of success) rituals folklore and legends in order to obtain a sense of self validation and carve out a niche for themselves in the traditional social structure. It is for this reason that their destinies have been inextricably interwoven with the social arrangements and power structures of traditional society. Of course, it remain open question as to what extent do they appropriate existing rituals and to what extent are they unable to escape from the circumscribe roles assigned to them.¹⁴ In various cultures, Transgender were seen as having the special power due to their assumed third sex dimension and were allowed to take part in semi-religious ceremony. Often they were tolerated and allowed to live in the role of the other sex to pursue their occupations (including that of sex work), Live in *Hamams* (bath house run by *Hijras*), cross dress and display other forms of transgender behavior. Nevertheless, they were segregated and excluded from many occupations and community practices and even trade as slaves¹⁵.

3. LGBTI in International Human Right law

United Nation Charter 1945 provisioned reaffirming human dignity & human importance as the first international legal instrument reaffirming faith in the dignity and worth of the human person in its preamble Article 1 (3) states that the promotion and encouragement of respect for human rights and for fundamental freedoms for all

¹² Ibid p.23

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid

without distinction as to sex. The purpose of UN Article 1 (3) to achieve international co-operation in solving international problems of an economic, social, cultural, or humanitarian character, and in promoting and encouraging respect for human rights and for fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language, or religion.¹⁶

No UN Convention explicitly mentions sexual orientation as grounds for discrimination, or identifies LGBTI individuals as a particular social group with rights. Only by appealing to the UN conventions more broadly have sexual and gender minorities been able to use international conventions as protection for individual rights¹⁷. The case for extending the same rights to lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBTI) persons as those enjoyed by everyone else is neither radical nor complicated. It rests on two fundamental principles that underpin international human rights law: equality and non-discrimination. The opening words of the Universal Declaration of Human Rights are unequivocal: All human beings are born free and equal in dignity and rights.¹⁸ Concerns about these and related violations have been expressed repeatedly by United Nations human rights mechanisms since the early 1990s. These mechanisms include the treaty bodies established to monitor States' compliance with international human rights treaties, and the special reporters and other Independent experts appointed by the former Commission on Human Rights and its successor the Human Rights Council to investigate and report on pressing human rights challenges. In 2011, the Human Rights Council adopted a resolution expressing "grave concern" at violence and discrimination against individuals based on their sexual orientation and gender identity. The need for action to end these violations is increasingly widely recognized, if not universally accepted.¹⁹

After decades during which the words "sexual orientation" and "gender identity" were rarely uttered in formal, intergovernmental meetings at the United Nations, a debate is unfolding at the Human Rights Council in Geneva on the rights of lesbian, gay, bisexual and transgender people. The discussions at the Council have focused political attention on discriminatory laws and practices at the national level and on the obligations of States under international human rights law to address these through legislative and other measures.²⁰

In June 2011, the Council adopted resolution 17/19 the first United Nations resolution on human rights, sexual orientation and gender identity. The resolution was approved

16 THE CHARTER OF UNITED NATIONS available at <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter1.shtml>

17 Supra Note 3

18 BORN FREE AND EQUAL, UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF HIGH COMMISSIONER NY & GENEVA 5 (UN Publications, 2005).

19 Ibid

20 Ibid.

by a narrow margin but, significantly, received support from Council members from all regions. Its adoption paved the way for the first official United Nations report on the same subject, prepared by the Office of the High Commissioner for Human Rights.²¹

The legal obligations of States to safeguard the human rights of LGBTI and intersex people are well established in international human rights law on the basis of the Universal Declaration of Human Rights and subsequently agreed international human rights treaties.

Universal Declaration of Human Rights Article 2 reads everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this Declaration, without distinction of any kind, such as race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth, or other status²². The following Articles of the UDHR are directly and indirectly related to the protection of LGBTI individuals.

Article 3 everyone has the right to life, liberty and the security of person.²³

Article 5 no one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.²⁴

Article 7 all are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this Declaration and against any incitement to such discrimination. Article 12 states that no one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, or to attacks upon his honor and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks. Furthermore, Article 19 everyone has the right to freedom of thought and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas.²⁵

Article 2 of International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) prohibits discrimination or unequal treatment on the ground of such as race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status. Article 2 (1) Each State Party to the present Covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present Covenant, without distinction of any kind, such as race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social

21 Ibid

22 Article 2 Universal Declaration of Human Rights, 1948

23 Ibid Article 3

24 Ibid Article 5

25 Ibid Article 7

origin, property, birth or other status.²⁶ The provision of Article 26 of the ICCPR does not allow for the discrimination on the ground of sexual orientation. Article 26 reads as all persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all person's equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth, or other status."²⁷

Similarly, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights Article 2(2) reads as the States Parties to the present Covenant undertake to guarantee that the rights enunciated in the present Covenant will be exercised without discrimination of any kind as to race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.²⁸

Similarly, International Covenant on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination Article 1(1) reads as in this Convention, the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, color, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life."²⁹

ILO Convention 1958, the treaty of the International Labor Organization does not itself prohibit discrimination on the basis of sexual orientation, but permits state parties to add additional grounds. Article 1 (1) For the purpose of this Convention the term discrimination includes (a) any distinction, exclusion or preference made on the basis of race, colour, sex, religion, political opinion, national extraction or social origin, which has the effect of nullifying or impairing equality of opportunity or treatment in employment or occupation.³⁰

Article 5 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), 1979 discards the idea of superiority and inferiority on the basis of sex. This treaty can be relevant in cases of discrimination against lesbian, bisexual or transgender women. Recently CEDAW committee has started including LBT woman in its reporter and committee.

26 INTERNATIONAL COVENANT ON CIVIL AND POLITICAL RIGHTS available at <http://www2.ohchr.org/english/law/ccpr.htm>
27 Article 26 of ICCPR

28 INTERNATIONAL COVENANT ON ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS available at <http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm>

29 INTERNATIONAL COVENANT ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF RACIAL DISCRIMINATION available at <http://www.ohchr.org/english/law/cerd.htm>.

30 DISCRIMINATION (EMPLOYMENT AND OCCUPATION) CONVENTION 1958, available at http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C111.

Article 5 States Parties shall take all appropriate measures:

- (a) To modify the social and cultural patterns of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either of the sexes or on stereotyped roles for men and women;³¹

Article 2 of Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989 prohibits discrimination and requires governments to ensure protection against discrimination. This treaty can be relevant in addressing sexual orientation discrimination of lesbian, gay or bisexual children and/or parents.³²

Since April 1993 the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) has recognized in several advisory opinions that gays and lesbians qualify as members of a “particular social group” for the purposes of the 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees. In its publication “Protecting Refugees,” the UNHCR states: “Homosexuals may be eligible for refugee status on the basis of persecution because of their membership of a particular social group. It is the policy of the UNHCR that persons facing attack, inhuman treatment, or serious discrimination because of their homosexuality, and whose governments are unable or unwilling to protect them, should be recognized as refugees.”³³

All people, irrespective of sex, sexual orientation or gender identity, are entitled to enjoy the protections provided for by international human rights law, including in respect of rights to life, security of person and privacy, the right to be free from torture, arbitrary arrest and detention, the right to be free from discrimination and the right to freedom of expression, association and peaceful assembly.³⁴

The protection of people on the basis of sexual orientation and gender identity does not require the creation of new rights or special rights for LGBT people. Rather, it requires enforcement of the universally applicable guarantee of nondiscrimination in the enjoyment of all rights.³⁵

4. Yogyakarta Principles of 2006 and Rights of SOGI People³⁶

The Yogyakarta Principles of 2006 are human rights standards related to the expression of sexual orientation and gender identity. Most particular to the Sexual and Gender Minority (SGM) community, the Yogyakarta Principles are human rights

31 CONVENTION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF DISCRIMINATION AGAINST WOMEN available at <http://www.ohchr.org/english/law/cedaw.htm>

32 CONVENTION ON THE RIGHTS OF THE CHILD available at <http://www.ohchr.org/english/law/crc.htm>

33 PROTECTING REFUGEES AND THE ROLE OF UNHCR available at <http://www.unhcr.org/509a836e9.html>.

34 Supra Note 17, p 8

35 Ibid

36 Supra Note 3, p 29

standards related to the expression of sexual orientation and gender identity. Adopted on November 2006 in Yogyakarta, Indonesia by a conference of human rights authority's, these principals cover a range of human rights standards including the right to due process and access to justice, rights to privacy and non-discrimination, freedom of expression and assembly, rights to employment, health, education, immigration, and refugee status, freedom of public participation, and the right to cultural participation.

On 26 March 2007, a group of human rights experts launched the Yogyakarta Principles on the Application of Human Rights Law in Relation to Sexual Orientation and Gender Identity (the Yogyakarta Principles). The Principles are intended as a coherent and comprehensive identification of the obligation of States to respect, protect and fulfill the human rights of all persons regardless of their sexual orientation or gender identity. Since their launch the Principles have attracted considerable attention on the part of States, United Nations actors and civil society.³⁷

The significance of this principal can be seen in its preamble. The preamble of Yogyakarta Principles reads as recalling that all human beings are born free and equal in dignity and rights, and that everyone is entitled to the enjoyment of human rights without distinction of any kind, such as race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status. Disturbed that violence, harassment, discrimination, exclusion, stigmatization and prejudice are directed against persons in all regions of the world because of their sexual orientation or gender identity, that these experiences are compounded by discrimination on grounds including gender, race, age, religion, disability, health and economic status, and that such violence, harassment, discrimination, exclusion, stigmatization and prejudice undermine the integrity and dignity of those subjected to these abuses, may weaken their sense of self-worth³⁸ and belonging to their community, and lead many to conceal or suppress their identity and to live lives of fear and invisibility; Aware that historically people have experienced these human rights violations because they are or are perceived to be lesbian, gay or bisexual, because of their consensual sexual conduct with persons of the same gender or because they are or are perceived to be transsexual, transgender or intersex or belong to social groups identified in particular societies by sexual orientation or gender identity.

5. Constitutional, Legal Provisions and Policies

a) The Constitution of Nepal, 2015

In recent times recognizing LGBTI people's right Constitutionally is speeding up.

³⁷ MICHAEL O' FLAHERTY AND JOHN FISHER, *SEXUAL ORIENTATION, GENDER IDENTITY AND INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW: CONTEXTUALISING THE YOGYAKARTA PRINCIPLES* (Human Rights Law Review, Oxford University Press 2008).

³⁸ THE YOGYAKARTA PRINCIPLES available at <http://www.yogyakartaprinciples.org/principles>

In the subject wise concept note and preliminary draft of the Fundamental Rights and Directive Principles committee of the then constituent assembly I of Nepal had recommended writing sexual orientation and gender identity as basis of equality in some provisions of the Constitution³⁹. Most of the development of Constitutional assembly I were adopted and took ownership as well by the Constitutional assembly II.

From the View point of human rights and Constitutional rights, there are several rights to exercise in the Constitution of Nepal, 2015 Nepal in article 16 to 48 under the fundamental rights and duties⁴⁰ such as right to equality, right to life, right to freedom, and so on.

Article 12 of the Constitution guarantees citizenship on the basis of gender identity. It reads “the person who is entitled to the citizenship of Nepal by descent may obtain the citizenship certificate of Nepal from name of his/her mother or father along with gender identity⁴¹”. In the subject wise concept note and preliminary draft of the Fundamental Rights and Directive Principles committee of the then constituent assembly I, in the reasons of proposed provision or interpretative comments on proposed provision regarding “Citizenship based on Descent and with Gender Identity, it was explicitly mentioned that such provisions is provisions to provide citizenship to female, male or third gender⁴². This was adopted and incorporated in the Constitution. Based on this provision and the reason behind it is to provide citizenship to the third gender i.e. individuals from sexual and gender minority based on their own identity.

Despite of the fact that Ministry of Home Affairs has issued circular and amended Citizenship regulation to provide citizenships as others in Gender column LGBTI communities are getting difficulties getting citizenship as others in gender column. Despite Supreme Court mandamus order to issue citizenship as others newly introduced bill made it mandatory to change sex to obtain citizenship has been worrying for LGBTI community. This has been one of the major setbacks in the golden LGBTI movement here in Nepal. And the new citizenship amendment bill that is under consideration of lower house has added necessary investigation and medical proof of gender identity to obtain citizenship has made it terrible for LGBTI community to receive citizenship as others. And in recent times there has been rare case of issuance of citizenship mentioned in other gender columns. This recommendation is partially implemented.⁴³

39 Constitutional Assembly, Fundamental Rights and Directive Principles Committee, Subject wise Concept Note and Preliminary draft at p 7 ,20

40 See the Fundamental Rights and Duties of the Constitution of Nepal,2015

41 See Article 12 of The Constitution of Nepal,2015

42 Supra Note 40

43 ASSESSMENT OF THE STRENGTHS AND GAPS ON THE CONSTITUTIONAL PROVISIONS, LAWS, AND POLICIES RELATED TO THE HUMAN RIGHTS OF SEXUAL AND GENDER MINORITIES IN NEPAL, prepared by Women Act Basundhara, Kathmandu,

Article 18 of the Constitution has the provision of right to equality under which all citizens shall be equal before law and shall not be discriminated on the basis of origin, religion, race, caste, tribe, sex, physical conditions, disability, health condition, matrimonial status, pregnancy, economic condition, language or geographical region, or ideology or any other such grounds as a fundamental right⁴⁴. Instead of such equality provisions the proviso of Article 18 (3) reads as provided that nothing shall be deemed to bar the making of special provisions by law for the protection, empowerment or advancement of the women lagging behind socially and culturally, Dalits, Adibasi, Madhesi, Tharus, Muslims, oppressed class, backward communities, minorities, marginalized groups, peasants, laborers, youths, children, senior citizens, sexual minorities, persons with disability, pregnant, incapacitated and the helpless persons, and of the citizens who belong to backward regions and financially deprived citizens including the Khas Arya⁴⁵. Based on this provision of positive discrimination in the Constitution state can enact the special laws for the protection, empowerment or advancement of sexual and gender minorities in Nepal.

Despite the Constitutional guarantee, de facto equality is a challenge. The 17 laws that has been recently enacted to implement Fundamental rights on Safe Motherhood and Reproductive Health Rights in Section 29 has guaranteed non equality on the basis of sexual orientation and gender identity which means the recent laws enacted has failed to incorporate LGBTI issues. Further same sex marriage has not been recognized. Right to education has been not that easy for LGBTI children as children and education policy fail to address LGBTI children issues. In spite of the assurance given to this community by law and Constitution to end all sort of discrimination, and ensure their rights and equality yet lot of discrimination still prevail in our society in the matter of marriage equality, property rights and child adoption, surrogacy for this community. State has not yet been able to maintain even a simple statistics of this community. So recommendations to enact LGBTI friendly laws have been partially implemented. Although mentioned as social justice by the state, due to the lack of proper action, the social justice system like employment is still out of reach of LGBTI people. Not been contest in election as election acts fail to identify this community as minorities and other government employs law fail to address reservation and quotas issue for this community. No Mechanism specific to easy access to administration and access to justice has been made as recommended by Spain. There has been series of murder cases against transgender in recent years. Rape case is not covered by the rape law and transgender women (Ajita Bhujel was murdered after rape but only murder case was initiated). Overall these recommendations are partially implemented

Nepal and Blue Diamond Society Dhumbarahi Height, Kathmandu, Nepal, January 2020 at p. 18

44 See Article 18 of the Constitution of Nepal, 2015

45 Ibid

and needs full commitment from Nepal government so that LGBTI community can enjoys their rights in fullest⁴⁶.

Similarly Article 42 (1) reads as socially backward women, Dalits, Adibasi, Janajati, Adibasi Janajati, Madhesi, Tharu, minority groups, persons with disability, marginalized groups, Muslim, backward classes, gender and sexually minority groups, youths, peasants, laborers, the oppressed and the citizens of backward regions, and economically poor Khas Arya shall have the right to employment in state structures on the basis of the principle of inclusion⁴⁷. To implement this fundamental right no any special act has been enacted yet.

Right to education has been not that easy for LGBTI children as children and education policy fail to address LGBTI children issues. In spite of the assurance given to this community by law and Constitution to end all sort of discrimination, and ensure their rights and equality yet lot of discrimination still prevail in our society in the matter of marriage equality, property rights and child adoption, surrogacy for this community. State has not yet been able to maintain even a simple statistics of this community. So recommendations to enact LGBTI friendly laws have been partially implemented.⁴⁸

b) Laws, Acts and Regulation⁴⁹

This is very unfortunate despite these entire positive frames including Supreme Court decisions, Constitutional guarantees and its own commitment in committee meetings and UPR, recently enacted Laws except Safe Motherhood and Reproductive Health Right Act that in its Section 29 adds Sexual Orientation and Gender Identity as ground of non-discrimination. All other major acts such as Election Act, Local Governance Act, and Civil and Criminal Code failed to address any Sexual and Gender Minorities issues.

c) Government Policies, Programs and Services⁵⁰

Nepal Health Policy 2076 has adopted universal health coverage and providing health services to most vulnerable and ultra-poor people of Nepal by prioritizing needs of them. However, there is not spell out the LGBTIQ term and are major concerns.

Health Sector Gender Equality and Social Inclusion Strategy 2009 stated that in the case of gender, there exists a different kind of problem in the health sector. But in order to address the health-related issues and concerns, the gender and sexual minorities i.e. LGBTIQA have not mentioned in this strategy. Sexual and reproductive health needs are equally important to the Sexual and Gender Minorities as different research, case

⁴⁶ Supra Note 44

⁴⁷ See Article 42(1) of The Constitution of Nepal

⁴⁸ Supra Note 44 at p 22

⁴⁹ Ibid

⁵⁰ Ibid p 23

studies and documents have proved that the Sexual and Gender Minorities people are most vulnerable and at risk.

Nepal's National HIV Strategic Plan 2016-2021 has mentioned key populations remain the focus of the National HIV Strategic Plan. In Nepal, these populations include female sex workers, transgender sex workers, male sex workers, clients of sex workers, transgender people, gay men and other men who have sex with men, people who inject drugs, incarcerated people, mobile, migrant and displaced populations, young people and uniformed services. In addition, all pregnant women are the focus of the National HIV Strategic Plan for elimination of vertical transmission. Similarly, NHRC's Strategic Action Plan 2015-2020 has included SOGI as one of the issue of priority.

Nepal's Education Board oversees all schools throughout the country and has included sexual and gender diversity as part of the school curriculum on sexual and reproductive health for grades 6, 7 and 8 under the 'Health and Physical Education' subject. The new syllabus includes components on same-sex attraction and transgender issues among other topics related to sexual health and awareness. The School Sector Reform Plan (SSRP), considered the overarching policy document governing the Nepal school education system, does not mention LGBT persons or SOGI issues, although one of its aims is to increase and ensure quality and systematic education to all minority groups coexisting in Nepal.

The draft of Human Right Action Plan for 2020-2025 developed by Prime Minister Office has included protecting rights of sexual and gender minorities as its objective under social justice scheme to be initiated by MOWCS which is a positive action. Because this action plan clearly states MOWCS as a line ministry to address the issues and concerns faced by Sexual and Gender Minorities.

6. Efforts of Judiciary to Protect the Rights of Sexual and Gender Minorities

Powers relating to justice in Nepal shall be exercised by courts and other judicial institutions in accordance with the provisions of this Constitution, other laws and recognized principles of justice.⁵¹ Supreme Court of Nepal is an apex court of the judiciary system of Nepal. Supreme Court of Nepal showed greater willingness to understand the developments in international law and jurisprudence in protecting the rights of LGBTI people and even develop on international law to suit the Nepali context. In the context of South Asia, the larger significance of the Nepal Supreme Court's decision is the articulation of a deeper meaning to the understanding of democracy. Below are some significant cases on LGBTI rights in Nepal.

⁵¹ Article 126, the Constitution of Nepal (2015).

a) *Sunil Babu Panta et.al. vs. the Government of Nepal et. al. Writ No 917, of 2064 B. S*⁵²

The Supreme Court acknowledges the growing ascendance of the notion that homosexuals and third gender people are not mentally ill or sexually perverts. Therefore, their rights should be protected and they should not be discriminated in the enjoyment of rights guaranteed by the Constitution and human rights instruments. The Court holds that it is an appropriate time to think about decriminalizing and destigmatizing the same sex marriage as according to it. The Court takes the view that that no one has the right to question how do two adults perform the sexual intercourse and whether this intercourse is natural or unnatural and that ...the way the right to privacy is secured to two heterosexual individuals in sexual intercourse, it is equally secured to the people of third gender who have different gender identity and sexual orientation. The court further holds that gender identity and sexual orientation of the third gender and homosexuals cannot be ignored by treating the sexual intercourse among them as unnatural.

The court takes the view that selection of sexual partner or fixing of marital relation is a matter falling entirely within the ambit of the right to self-determination of such an individual. It also seems to be in favor of gradual internalization international practices in regard to the enjoyment of the right of an individual in the context of changing global society and practices of respecting the rights of minority. It calls upon the state to create appropriate environment and make legal provisions to enable the LGBTI people enjoy fundamental rights and insert provisions in the New Constitution to be made by the Constituent Assembly, guaranteeing nondiscrimination on the ground of 'gender identity' and the 'sexual orientation' besides 'sex' in line with the Bill of Rights of the Constitution of South Africa. It issues a directive order to the Government of Nepal to form a Committee in order to undertake the study on over all issues in this regard and make the legal provisions after considering recommendation made by the said Committee.⁵³

Thus, the Supreme Court (SC) of Nepal ruled in support of legislation guaranteeing the rights of lesbian, gay, bisexual, transgender, and intersex (LGBTI) individuals, and identifying all Sexual and Gender Minorities (SGMs) as "natural persons" under the law. The court decision declared that "the law shall be considered as discriminatory which does not allow the people to enjoy their fundamental rights and freedoms with their own identity" and ordered the government of Nepal to reform any legislation referring exclusively to men and women and not Third Gender.

⁵² ANAND MOHAN BHATTARAI, DECISION OF THE SUPREME COURT ON THE RIGHTS OF LESBIAN, GAY, BISEXUAL, TRANSGENDER AND INTERSEX (LGBTI) 281(People, NJA law journal, National Judicial academy, vol 2, no,1,2008).

⁵³ Ibid p 282

Furthermore, the decision ordered the issuing of legal documents, including citizenship cards and passports, with an identity category for third gender, and confirmed the right to same-sex marriage under Nepal's legal framework. This affirmation included directions to form a seven-member committee whose task would be to explore the institutions regulating same sex marriage in other countries, and to subsequently recommend appropriate institutions for Nepal. This was a major breakthrough in the process of rights recognition for sexual minorities in Nepal, who have faced significant levels of discrimination and abuse in this conservative Himalayan country.

The SC ruling came following a writ petition submitted by Blue Diamond Society demanding that the rights of LGBTI individuals of Nepal enjoy equal protection and standing before the law. In response, the Court ordered the government of Nepal to ensure that all individuals have the right to live according to their own identity, and to correct those laws that discriminated against the rights of LGBTI individuals.

In summary this case is considered as one of the landmark cases in LGBTI rights. Thus summing up following are major significance of the case

- Identified all sexual and gender minorities (SGMs) as “natural persons” Though, lesbian, gay, bisexual, transsexual and inter-sex or LGBTIs are not male or female in terms of sex, or masculine or feminine in terms of gender, they are natural persons.
- The law shall be considered as discriminatory which does not allow the people to enjoy their fundamental rights and freedoms with their own identity
- SC ordered the government of Nepal to reform any legislation referring exclusively to men and women and not LGBTI
- Directions to form a seven-member committee whose task would be to explore the institutions regulating same sex marriage in other countries, and to subsequently recommend appropriate institutions for Nepal.

b) *Dilu Buduja Vs. the Government of Nepal*⁵⁴

District Administrative Office Mygdi had issued citizenship certificate to *Dilu Buduja* with mentioning “Others” in gender Colum, Based on the citizenship certificate, she applied to Passport Department for receiving Machine Readable Passport (MRP) with incorporating “Others” in gender Colum of MRP with fulfilling all prescribed procedures as mentioned in citizenship certificate. The Passport Department denied to issue the MRP in her name with mentioning Others in gender Colum. So she field a case to the Supreme Court. Supreme Court has directed Nepal Government to issue passport on the basis of gender identity. ***Rajani Shahi Vs. National Women***

⁵⁴ N.K.P.2070 V.8 Decision No. 9048

***Commission et. al*⁵⁵.**

In this case, the Supreme Court has explained the relation between any two consenting adults falls under right to privacy paving way for living together of LGBTI couple.

c) *Sunil Babu Panta et.al. vs. the Government of Nepal et. al*⁵⁶

Article 12 of the Constitution guarantees citizenship on the basis of gender identity, and despite the fact that Ministry of Home Affairs has issued circular and amended Citizenship Regulation to provide citizenships as others in Gender column LGBTI communities are getting difficulties getting citizenship as “others” in gender column. So human rights activists Sunil Babu Pant and other had filed a case to the Supreme Court with requesting mandamus to provide citizenship certificate to LGBTI individuals in line with the circular of Ministry of Home Affairs against the Ministry of Home and all 77 District Administrative Offices. In 2017, Supreme Court issued a Mandamus ordered in the name of Nepal government to issue citizenship as others in Gender category without any technical obstacles.

7. Efforts of National Human Rights Commission of Nepal on LGBTI Rights

The National Human Rights Commission of Nepal (NHRC) is a National Institution of Human Rights (NHRI) an independent and autonomous body that complies with the Paris Principles of independence and autonomy of NHRIs in Nepal. It was established in 2000 as a statutory body and elevated to a Constitutional body. Since inception, NHRC has been accredited with A-status by the International Coordinating Committee of NHRIs (ICC). Article 249 of the Constitution of Nepal, 2015 vests primary responsibility on the Commission to protect and promote the human rights of the people. In order to perform this responsibility, the Commission can conduct inquiries and investigations on its own or upon a petition or complaint is filed on the violation of human rights and abetment thereon, and carelessness and negligence in the prevention of violations of the human rights by any person, organization or authority concerned.⁵⁷ The NHRC has initiated investigations and monitoring on the LGBTI related cases. Several correspondences have been made to the Nepal Government, Nepal Police and local administration to address LGBTI's rights violation issues. Various programs related to promotion and capacity development in LGBTI's human rights issues have been conducted in coordination with civil society organizations.⁵⁸

NHRC Nepal assigned a Focal Point/Person for lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex (LGBTI) issues within the Gender Equality and Social Inclusion Division.

⁵⁵ N.K.P.2070 V. 1 Decision No. 8945

⁵⁶ N.K.P.2074 V. 9 Decision No. 9875

⁵⁷ Article 249, the Constitution of Nepal, 2015

⁵⁸ Report on Human Rights Situation of Sexual Orientation, Gender Identity and HIV Survivors, NHRC, 2013 p 6

The Focal Point is responsible for complaint handling, investigation, monitoring, reporting, lobbying and advocacy on human rights issues of LGBTI people. In addition, collective rights division is another responsible unit for advocacy and campaigning on the emerging issues of LGBTI people. In addition, collective rights division is another responsible unit for advocacy and campaigning on the emerging issues of LGBTI people⁵⁹. Complaints handling is a core function of NHRC Nepal to ensure the protection of human rights. The Commission has received very few complaints about the human rights violation of the LGBTI people. These complaints are related to various human rights issues including discrimination, torture, inhuman and degrading treatment and illegal detention. NHRC has conducted thorough investigation on such cases with due priority. In this regard, it has issued order to the Nepal Police to investigate and prosecute the security personnel involved in torture, inhuman and degrading treatment.⁶⁰ Human rights monitoring is incredibly effective tool for the protection of human rights. The NHRC has been monitoring various issues of human rights throughout the country. The issue of rights of LGBTI people is one of the major issues of the human rights surfaced through the monitoring conducted by the NHRC.⁶¹ NHRC has been advocating at local, national and regional level for advocacy on various issues of human rights. LGBTI rights have been taken as one of the issues of human rights for advocacy and lobbying. Several interaction programs were organized with different stakeholders on the issues. Such programs have helped to identify the protection issues and increase sensitization at different levels.⁶²

Recently in the leadership of one of the members of the NHRC Nepal, it has conducted nationwide monitoring on LGBTI rights in Nepal. Several provincial, district level and federal consultation meetings were held in the participation of LGBTI community. NHRC had conducted filed study as well to collect the primary information related to LGBTI community. The NHRC is going to recommend to the government with a comprehensive report exploring the real status of LGBTI community in Nepal.

8. Some Challenges of LGBTI Movement in Nepal⁶³

There is no doubt that all Nepal citizens have equal standing in the eyes of the Constitutional provisions of Nepal and rights enshrined by these provisions. It is the obligation of the state to treat all people equally as well as to guarantee all fundamental rights of the people. Nepal has been the party of various international conventions and treaties after signing and ratifying them and according to section

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid

⁶² Ibid

⁶³ Supra Note 3

9 of Nepal Treaties Act, 2047 (1991 AD), the provisions of international treaties and conventions, to which Nepal is a party, should be adopted as national law. Thus there are fundamental rights guaranteed by the Constitution on one hand and the international human rights standards on the other hand, therefore, as a party to such conventions, Nepal is responsible to fulfill the obligations set by such conventions.

Despite of protection in Constitution, precedent set by supreme court and International Human rights instruments people from LGBTI community are still matter of discrimination within house, family, society and state at large due to their different sexual orientation and gender identity. As the gender identities from long time are mainly focuses on male and female gender, the third genders has been ignored and even forgets as the citizen of the country. These people are minority people in terms of sexual orientation and gender identity because they are minority in numbers in one hand and in other hand they have been socially, politically and in terms of access marginalized.

As one of the Nepal's most marginalized communities, LGBTI individuals face a multitude of discriminations that seriously undermine their quality of life and compromise their ability to pursue opportunities for empowerment. Family exclusion, education and employment discrimination, increased risk of HIV/Aids infection, and inadequate legal protection isolate the SGM community from mainstream Nepalese society, and expose these individuals to severe human rights violations.

Despite such positive protection by Constitution and courts still LGBTI people of Nepal suffering from violence, harassment, discrimination, exclusion, which is a gross human right violation of theirs. Thus eradication of all form of discrimination is essential to full enjoyment of the fundamental rights; Discrimination hampers the growth and prosperity of society and family. Their rights to identity and to live freely without discrimination looks good on papers and plans but still beyond reach for LGBTI community. An ideal society requires an environment where each human individual can exercise his or her freedoms without fear and want. Sexual and gender minorities' rights are part of human rights and gender justice is integral to social justice. Definitely, Sexual and gender minorities is inevitable complement of human society and it cannot be imagined of a society without the existence of them.

Sexual and gender minorities' people or LGBTI people have been boycotted with the family and the society as a whole because of their sexual orientation and gender identity status. Even the state has ignored them in many regards and not issuing third gender citizenships is one of the notable state isolation in case of third gender people.. The state has not taken any initiative to solve their issues and problem. Despite of the fact that Ministry of home affairs has issued circular and amended

Citizenship regulation to provide citizenships as others in Gender column LGBTI communities are getting difficulties getting citizenship as others in gender column. This has been one of the major setbacks in the golden LGBTI movement here in Nepal. The writ challenging easy access to citizenship for LGBTI as others in gender column is under consideration in Supreme Court of Nepal.

Most sexual and gender minorities suffer in their families, society and workplaces. Family members do not accept their physical, sexual and other identities and see them as undermining their family's reputation. As a result they are economically discriminated against by parents by not giving any share of ancestor property they are entitled and pushing them to leave home. Their different behavior and their identities mean they are often not accepted in education institutions and for employment. They are excluded from cultural and religious practices. In fact, many sexual and gender minorities have to disguise their true identities and many end up marrying conventionally when they may have no sexual attraction towards their marriage partners. As a result they face great psychological stresses and many difficulties in their day-to-day lives.

9. Conclusion

Rights of Sexual and gender minorities are protected in Human rights Instrument and even countries has recognized their rights in Constitution and decisions of courts protecting their right on nondiscrimination and equality ground yet these people are struggling for tolerance, recognition and rights because their very existence is still rejected or denied and they suffer from social exclusion because of the state and society's prejudiced attitude towards them. Nepal seems to be very proactive in the issues regarding sexual and gender minorities. But still LGBTI community is facing many problems to enjoy rights enshrined in Constitution and other international conventions and precedent set by Supreme Court of Nepal, Discrimination with in family sphere, society and state at large forced to marry with opposite sex and majority of them are not having as comfortable lives (No same sex marriage law). Nepal is an excellent model for activism and advocacy for LGBTI rights. Ongoing activism which aims at creating an inclusive Nepali state by including the categories of sexual orientation and gender identity in the law and nation development. The legal and political environment has improved since 2064 as a result of the Supreme Court decision and hostility towards MSM and transgender people has decreased.

Humanitarian Action during COVID-19 pandemic in Nepal: Beholding from the Human Rights Perspectives

Anish Kumar Poudel

Abstract

The COVID-19 pandemic has caused the humanitarian crisis all over the world since the first case appeared in China at the end of 2019 A.D. Since January 2020 even in Nepal the pandemic has the undesirable impact on human life. To cope with the crisis, humanitarian action is the major and foremost necessity. The analysis of the collected information to find out the actual scenario of the effectiveness of the humanitarian action in Nepal- is the prime purpose. This paper examines the overall humanitarian action of the Government of Nepal basing on the various articles, news and reports. The humanitarian action initiated by Nepal is appreciative but further it has to work for effective and result-oriented humanitarian response, relief and recovery. For this, the entire humanitarian actors-national and international-should hold hands together to tackle the crisis properly. The identified lapses need to be corrected. The government of Nepal should implement the right based approach, humanitarian principle in coordination and collaboration with multi stakeholders during humanitarian action.

Introduction

The world is confronting the challenges brought by the pandemic COVID-19- an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-Cov-2)¹. The human beings are fighting for existence. The Pandemic that started from Wuhan, China at the end of 2019 gradually spread out to other countries of the world. The Human life is facing one of the greatest health hazards in human history. No medicine has been invented to cope with the disease. People are enduring hardship for subsistence. The only measure that has been adopted is social distancing to minimize or restrict the occurrence of the disease. Most of the countries have adopted the strategy of lock down, restricting travel to control

¹ Wikipedia, *Coronavirus Disease 2019*. (2020). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Coronavirus_disease_2019 (accessed on May 21)

the transfer of the disease from one person to another. The first case of contracted Corona Virus was seen on 31st December, 2019 in Wuhan of Hubei Province, China. On March 11, 2020 World Health Organization declared the disease as pandemic.

The COVID-19 pandemic has brought the human life in crisis. The human life is in harsh situation, struggling for existence and searching for the human identity and dignity. Humanitarian crisis has occurred in the world. A humanitarian crisis (or “humanitarian disaster”) is defined as a singular event or a series of events that are threatening in terms of health, safety or wellbeing of a community or large group of people.² The COVID-19 pandemic threatens the world’s capacity of healthiness and even it destroyed the life of the people. More than five million people have been inflicted by COVID-19 as of May 29, 2020. The human civilization is struggling for life. More than 215 nations have been inflicted by this pandemic.³

Humanitarian Action

Humanitarian Action-saving lives, alleviating suffering and maintaining human dignity during and in the aftermath of crises, comprises assistance, protection and advocacy in response to humanitarian needs resulting from natural hazards, armed conflict or other causes, or emergency response preparedness. It aims to save lives and reduce suffering in the short term, and in such a way as to preserve people’s dignity and open the way to recovery and durable solutions to displacement. Humanitarian action is based on the premise that human suffering should be prevented and alleviated wherever it happens.

Three main priorities of humanitarian action are essential at the time of crisis: the need for humanitarians to protect and preserve the dignity of people affected by conflict and disaster; a call to find innovative and sustainable ways of meeting people needs; and a demand from the global to ‘localize’ humanitarian response by strengthening local, national and regional capacities to prevent, manage and respond to crisis. The need for giving priority to the most vulnerable people as well as empowering affected populations and local actors, has run in parallel with the need to focus on the primary role of governments as duty bearers, together with demands for adapting the humanitarian system to meet national and regional requirements. The initiation must be of a paradigm shift to strengthen disaster risk reduction, moving humanitarian action from response to prevention and anticipation, from crisis management to risk management. Additionally, the emphasize should be on the importance of collaboration and building stronger partnerships, respecting humanitarian principles,

2 Humanitarian Coalition (2020). Retrieved from <https://www.humanitariancoalition.ca/info-portal/factsheets/what-is-a-humanitarian-crisis> (accessed on May 21, 2020)

3 World Health Organization. *Corona Virus Situation Report-117*, Retrieved from https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200529-COVID-19-sitrep-130.pdf?sfvrsn=bf7e7f0c_4 (accessed on May 30, 2020)

ensuring greater protection of people in need, and developing durable solutions for protracted displacement.⁴

The humanitarian action ‘sets out to alleviate human suffering, to protect life and health and to restore and ensure respect for human beings and their fundamental human rights’.⁵

The humanitarian program cycle to cope with disaster starts from the ‘preparedness’ to prevent and tackle the crisis. Preparedness measures are taken prior to any crisis. It makes the response timelier, more appropriate to the context and, in some cases more effective. The preparedness is the anticipation of the emergency and critical situation likely to happen. It makes the response more effective, timely and efficient in advance. The preparedness should be performed continuously.

The humanitarian response should base on the need assessment and analysis of the risk and necessity in crisis. The strategic response plan should be formulated according to the need at the time of crisis. Resource necessary for the response should be mobilized as per the need. The resource mobilization should relieve the most affected in the crisis. The implementation of the response strategy should be monitored for effective response.⁶

At the time of disaster most of the people are hardly hit by the crisis in their social and economic life. The laborers and other vulnerable people even suffer from hand to mouth problem. Most of them lose their jobs. In this situation of gradual degradation of economic activity and loss of employment the responsible government has to adopt the palliative as well as preventive remedial measures. The relief should be to meet the needs of the affected people. The psycho social counseling is one of the essential ways of relief to make people boost their confidence and morale. Next and the most important phase are of ‘recovery’ to heal all the soars and difficulties brought by the crisis in long run. The socio-economic revival will recover.

In the event of pandemics and national disasters the foremost job is establishing mechanisms to monitor the impact of the disaster as well as providing advice to ensure a non-repressive, participatory and successful response.⁷

4 European Parliament, Policy Department, *Towards More Effective Humanitarian Action: How the EU can contribute* Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549048/EXPO_STU\(2015\)549048_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549048/EXPO_STU(2015)549048_EN.pdf) (accessed on 23 May).

5 Darcy. J.(2004), Human Rights and Humanitarian Action: A review of the issues, *Humanitarian Policy Group*, London, 5. Retrieved from <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/2311.pdf> (accessed on May 23)

6 Inter-Agency Standing Committee (2015), *The implementation of the Humanitarian Program Cycle*. Retrieved from https://interagencystandingcommittee.org/system/files/hpc_reference_module_2015_final_.pdf (accessed on May 21).

7 United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *The UN Human Rights Office in Humanitarian Action*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/WHS/Leaflet.pdf> (accessed on May 21).

Theoretical Framework: Humanitarian Action and Human Rights

The State has the primary responsibility to assist and protect all people affected by an emergency within its boundaries, including leading and coordinating the humanitarian response. First, international human rights law applies at all times, as human rights are fundamental to every human being. International human rights law lays down obligations which States are bound to respect. A limited set of rights may be restricted or suspended publicly by a State during a serious public emergency but certain human rights such as the prohibition of torture are non-derogable, meaning they cannot be limited or suspended in any way, at any time, for any reason, even during an armed conflict or other crisis. At the core of international human rights law is the International Bill of Human Rights, which consists of three elements: the Universal Declaration of Human Rights; the International Covenant on Civil and Political Rights with its two Optional Protocols; and the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights with its Optional Protocol. Through ratification, States undertake to put into place domestic measures and legislation compatible with their treaty obligations and duties. Where domestic legal proceedings fail to address human rights violations, mechanisms and procedures for individual complaints or communications are available at the regional and international levels to help ensure that international human rights standards are indeed respected, implemented, and enforced at the local level.

The Humanitarian Principles should be followed during the time of Humanitarian action. *Humanity*: Human suffering must be addressed wherever it is found. The purpose of humanitarian action is to protect life and health and ensure respect for human beings. *Neutrality*: Humanitarian action must be autonomous from the political, economic, military or other objectives that any actor may hold in relation to areas where humanitarian action is being implemented. *Impartiality*: Humanitarian actors must not take sides in hostilities or engage in controversies of a political, racial, religious or ideological nature. *Independence*: Humanitarian action must be carried out on the basis of need alone, giving priority to the most urgent cases of distress and making no distinctions on the basis of nationality, race, gender, religious belief, class or political opinions.⁸

Human Rights are rights and freedoms that belong to all individuals everywhere simply because they are human beings. The inherent dignity of all individuals must be respected and protected. Human rights include civil and political rights, such as the right to life liberty and security, freedom from torture and freedom of assembly and association. Human rights also include social, cultural and economic rights such

⁸ Inter-Agency Standing Committee, *Introduction to Humanitarian Action*. (2015). Retrieved from https://interagencystandingcommittee.org/system/files/rc_guide_31_october_2015_webversion_final.pdf (accessed on May 23)

as the rights to an adequate standard of living, to work, to health and to education. The primary responsibility for implementing human rights belongs to the national authorities.

The humanitarian action is strengthened by the right based approach. The people in crisis are unable to speak out their necessities or the human rights violations before the authoritative agencies. Moreover, the authoritative agencies use, misuse and abuse their powers during humanitarian action. As a result, for better response to the crisis and for respecting the dignity of all human in suffering it is necessary to conduct the humanitarian assistance/action wearing the lens of human rights.

As a consequence of the aforementioned essentiality the right based approach relieves the affected people from crisis. Their living becomes more comfortable both physically and mentally. Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR) has stressed the importance of right based approach in humanitarian settings. But the most important issue is the practical interconnection, interaction, interrelation and inter linkage between the concepts, principles and elements of 'human rights' as well as 'humanitarian action'.

There must be the secured participation of the affected population in all the stages of humanitarian action: preparedness, response and recovery. The empowerment of the capacity to make the affected and vulnerable community claim their violated right is the motto of right based approach to humanitarian action. Further the duty-bearers should be made more accountable in their responses to the humanitarian crisis.

The humanitarian principles go in tandem with the principles of human rights. International human rights and humanitarian standards and norms offer a basis for principled, norm-based and constructive engagement in humanitarian action, based on an accepted framework, and positively impact on the humanitarian community's effectiveness and credibility. Critically, a human rights-based approach- which takes into account the specific needs of vulnerable groups and individuals- aims at empowering people to claim their rights and strengthen the capacities and accountability of duty-bearers to meet their legal obligations.⁹

International human rights law (IHRL) comprises a set of rules, established by treaty or customary law, which outlines the obligations and duties of states to respect, to protect and to fulfil human rights. It enables individuals and groups to claim certain behaviour or benefits from government. These formal legal undertakings are based on recognition that individuals have such inherent rights.¹⁰

⁹ OHCHR and UNHCR IASC Principles, *The protection of Human Rights in Humanitarian Crisis* (2013). Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfid/537f08744.pdf> (accessed on May 24, 2020.)

¹⁰ James Darcy. (1997). *Human rights and international legal standards: what do relief workers need to know?* London: Overseas Development Institute. <http://www.odi.org.uk/publications/1567-human-rights-international-legal-standards-relief->

A rights-based approach redefines recipients of assistance, both women and men, as active subjects and rights-holders with entitlements (and obligations) rather than as passive victims and recipients of charity. It is designed to highlight recipients' voices, identifying their needs and priorities. It is also designed to produce a relationship of responsibility and accountability between humanitarian agencies and the people they serve, or between these same individuals and their government.¹¹

Humanity-respect and protection of human dignity-should be the prime concern in humanitarian action which helps people to live with self-respect and self-esteem. This will make people feel their self-worth and will be able to fight out of the crisis even in the psychological terms. The humanity derives the shared ethics of universality and equality. Impartiality-Humanitarian aid should be delivered on the basis of need and need alone despite other influential basis that is in terms of race, gender, region, sex etc.-has a direct counterpart in human rights doctrine, the principal of non-discrimination.

Perhaps more than any other part of humanitarian doctrine, it is the principle of neutrality that lies at the heart of debates about rights-based approaches to humanitarianism. Neutrality is not engaging in matters of political controversy, or taking sides in a given conflict. This mostly applies in the situation of armed conflict.

The principle of independence is related to this: a humanitarian agency whose agenda is perceived to be linked to (and perhaps funded by) foreign governments who are conducting an armed campaign or other coercive strategies, is unlikely to be seen as either independent or neutral. Human rights agencies, too, stress their independence and impartiality (or nondiscrimination). The humanitarian action should be independent of any political ideology, economic interest or religion. It does not support or oppose any government or political system, nor does it support or oppose any of the views of the victims. It is concerned solely with the impartial protection of human rights.¹²

There is often a greater expectation in the case of disasters than in armed conflicts that domestic authorities will take the primary role in international humanitarian aid efforts and will not only facilitate access, but also coordinate it and monitor its effectiveness. In terms of regulatory concerns, many of the same issues are faced in both disaster and conflict environments. These include regulatory barriers, such as

workersneed-know (accessed on May)

11 Brain Concannon and Beatrice Lindstrom. (2011). *Cheaper, better, longer-lasting: a rights-based approach to disaster response in Haiti*. *Emory International Law Review*, 25, 1145-1192. http://www.law.emory.edu/fileadmin/journals/eilr/25/25.3/Concannon_Lindstrom.pdf (accessed on May 24)

12 James Darcy. (2004), *Human Rights and Humanitarian Action: A review of the issues*, *Humanitarian Policy Group*, London, 5. Retrieved from <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/2311.pdf> (accessed on May 23).

bureaucratic delays in the entry of personnel, goods and equipment; and regulatory gaps, such as the absence of mechanisms to facilitate efficient domestic legal recognition of international organizations.

These various instruments that comprise International Disaster Response Laws, Rules and Principles (IDRL) do not impose a duty on affected states to accept international assistance. United Nations (UN) General Assembly Resolution 36/225 emphasizes that sovereignty remains a key feature of international disaster assistance. Resolution 46/182 specifies that the affected state has the primary responsibility for all aspects of humanitarian assistance within its territory (initiation, organization, coordination and implementation) and that international assistance should be provided with the state's consent. These and other General Assembly resolutions have tended to focus on the 'importance' rather than the 'right' of humanitarian assistance in disaster contexts. Although these guidelines are non-binding, they are comprehensive in geographic scope, relevant for all sectors and for all types of disasters, and address both state and non-state actors.

IDRL is not a comprehensive or unified framework. There are no core international treaties, such as the Geneva Conventions and Additional Protocols under International Humanitarian Law (IHL). Rather, it consists of a fragmented and piecemeal collection of various international, regional and bilateral treaties, non-binding resolutions, declarations, codes, guidelines, protocols and procedures. This includes relevant provisions of international treaties in other areas of law, such as international human rights law, international refugee law and IHL (in the case of conflict situations).¹³

Humanitarian Action and Human Rights during COVID-19 Crisis

The world is facing an unprecedented crisis. At its core, is a global public health emergency on a scale not seen for a century requiring a global response with far-reaching consequences for our economic, social and political lives. The priority is to save lives.

In view of the exceptional situation and to preserve life, countries have no choice but to adopt extraordinary measures. Extensive lockdowns, adopted to slow transmission of the virus, restrict by necessity freedom of movement and, in the process, freedom to enjoy many other human rights. Such measures can inadvertently affect people's livelihoods and security, their access to health care (not only for COVID-19), to food, water and sanitation, work, education – as well as to leisure. Measures need to be taken to mitigate any such unintended consequences.¹⁴

13 David Fisher. (2010). *The right to humanitarian assistance*. *Studies in Transnational Legal Policy*, 47, 41-128. http://heinonline.org/HOL/Page?Handle=hein.journals/stdtlp41&div=9&g_sent=1&collection=journals (accessed on 24 May 2020).

14 United Nations, *COVID-19 and Human Rights* (April 2020) Retrieved from <https://www.un.org/victimsofterrorism->

The COVID-19 pandemic is an unprecedented global health emergency that will have immediate consequences for countries with existing humanitarian crises. The outbreak threatens to exacerbate current humanitarian situations and create new challenges for humanitarian operations.

The World Health Organization (WHO) Director General's recent remarks on COVID-19 emphasized that "All countries must strike a fine balance between protecting health, minimizing economic and social disruption, and respecting human rights".¹⁵

Responding to a health crisis in the complexity of a humanitarian setting brings distinct challenges for humanitarian actors, as evidenced from previous responses to major health crises. As such, the Inter Agency Standing Committee (IASC) underscores the following overriding principles of action to guide the global humanitarian effort to respond to the COVID-19 emergency:

- Humanitarian Principles (humanity, impartiality, neutrality and independence) are indispensable and integral to the operating context of the COVID-19 response.
- National/Localized Response: International humanitarian actors and mechanisms will complement and reinforce the role of national actors and local responders, including where possible national governments & local authorities, and national and local NGOs & civil society organizations.
- Coordination: COVID-19 response actions are integrated into humanitarian response architecture and mechanisms and accountabilities, avoiding parallel coordination structures.
- Core Protection Principle: The COVID-19 emergency is raising challenging concerns, including marginalization of vulnerable groups, violations of fundamental principles of refugee and human rights law, discrimination, stigmatization, and increase of gender-based violence and child abuse as well as psychosocial needs. As such, the centrality of protection and role of humanitarian actors as protection actors is fundamental to all aspects of operational response. In addition to addressing Gender Based Violations (GBV). Specific attention will also be given to the most vulnerable groups (including elderly, women, children) and those exposed to discrimination (such as migrants, asylum seekers, refugees, etc.).
- Do No Harm principles: Planning and response is informed by do no harm principles, robust analysis of the operating context, and integrating community

[ism/sites/www.un.org.victimsofterrorism/files/un_-_human_rights_and_COVID_april_2020.pdf](https://www.un.org/victimsofterrorism/files/un_-_human_rights_and_COVID_april_2020.pdf) (accessed on 24 May 2020)
 15 WHO. Director General, Media Briefing, March 11. Available at https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-COVID-19_March_11_2020 (accessed on May 2020)

engagement. Given the nature of the pandemic, it is imperative to ensure that all staff deployed to a situation are properly equipped and trained for their protection and to prevent the further spread of the virus.

- **Flexible Funding:** To facilitate and expedite response, IASC actors will advocate for and, where possible, implement flexible funding and simplified reporting and due diligence processes.
- **Humanitarian-development-peace collaboration:** Humanitarian actors and mechanisms will work with national governments, local authorities, and development and peace actors, to tackle the urgent response actions as well as longer-term socio-economic impacts of COVID-19.¹⁶

Speaking at the United Nations (UN) Human Rights Council recently, UN High Commissioner for Human Rights, Michelle Bachelet, described the COVID-19 outbreak as “a serious threat to the rights to life and to health of people everywhere,” and added that the international human rights framework can bring “crucial guideposts that can strengthen the effectiveness” of global collective response.¹⁷

A local response is considered as being more effective, legitimate and appropriate than outside intervention. This is due to the linguistic and cultural proximity of local actors which means that they are more trusted by the affected population and, as a result, will have better access to people in need.¹⁸

Impact of COVID-19 in Nepal

Nepal, a landlocked country aspiring to graduate from a Least Developed Country status, stands highly vulnerable to the unfolding COVID-19 pandemic.¹⁹ To cope with the pandemic the government of Nepal has adopted various measures. Each and every district has been locked down and people are asked to stay at home except for emergency reasons. The international flight has been suspended. The pre-declared events ‘Visit Nepal 2020’ and ‘Sagarmatha Sambad 2020’ have been cancelled.²⁰ The lockdown started on March 24 and is still continued. As of May

16 Inter-Agency Standing Committee, *IASC System-Wide Scale-Up Protocols: Adapted to Respond to the COVID-19 Pandemic* (April 2020). Retrieved from https://interagencystandingcommittee.org/system/files/2020-04/IASC%20System-Wide%20Scale-Up%20Protocols%20-%20Adapted%20to%20Respond%20to%20the%20COVID-19%20Pandemic_0.pdf (accessed on May 24 2020)

17 Institute for Human Rights and Business, “Respecting Human Rights in the Time of the COVID-19 Pandemic: Examining Companies’ Responsibilities for Workers and Affected Communities” (April 2020) at <https://www.ihrb.org/focus-areas/COVID-19/report-respecting-human-rights-in-the-time-of-COVID19> (accessed on May 2020)

18 Dr. Kristine Roepstorff. *Localization and Shrinking Civic Space: Tying up the loose ends*, Centre for Humanitarian Action (May 2020), An institution of Maecenate Foundation, Retrieved from https://www.chaberlin.org/wp-content/uploads/2020/05/2020-05-publication-localisation-shrinking-civic-space-roepstorff-en_.pdf (accessed on May 2020)

19 UNDP Nepal, *COVID-19 Pandemic Response: Humanity needs leadership and solidarity to defeat corona virus*. (2020). Retrieved from <https://www.np.undp.org/content/nepal/en/home/coronavirus.html> (accessed on 26 May 2020)

20 Mohammad Asim, Brijesh Sathian, Edwin Van Teijlingen, Ahammed Mekkodathil, Supram Subramanya, & Padam Simkhada. (2020). COVID-19 Pandemic: Public Health Implications in Nepal. *Nepal Journal of Epidemiology*. 10. 817-820.

22, 2020, nineteen laboratories have been set up to test Covid-19 cases. Health Emergency Operation Centre (HEOC) has been working for the management of the COVID-19 patients.

In Nepal, the first case of Corona Virus infection was confirmed on January 23, 2020 to a returnee PHD student from Wuhan, the capital of Hubei Province, China.²¹ Till then it is gradually spreading to various districts of Nepal. Nepal reported first COVID-19 death on Saturday (16th May 2020).²² Since then the threat of the pandemic has grown. The Government has made the lockdown stricter.

The Government of Nepal has formed a High Level Coordination Committee on 15 April, 2020 to coordinate the preparedness and response efforts, including the Ministry of Defense, Ministry of Health, Ministry of Home Affairs, Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Finance, Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Ministry of Urban Development, Nepal Army, Nepal Police and Armed Police Force.²³ As of May 29, 2020 more than 99 thousand people are in quarantine. The Rapid Diagnostic Test (RDT) has been done to more than one lakh and Polymerase Chain Reaction (PCR) to more than 64 thousand. Among them 1212 has been tested positive in PCR test. 206 has been discharged. The death toll reaches 6.²⁴ Simta rural municipality of Surkhet district has been implementing the Unit Action Team (UAT) approach for about a month now. It has around 75 UATs with three to 11 UATs per ward. Each UAT is made up of about five to 12 members with at least one female member in each group. The tasks of the UAT members mainly come under what we refer to as the 4 'R's: Record, Recognise, Regulate, and Report the COVID-19 in the area.²⁵

The socioeconomic impact of COVID-19 is on Nepal considering the increasing restriction of people and goods globally and locally. More so in light of Nepal's economic reliance is on tourism revenues, tourists and migrant worker remittances. Early indicators suggest that vulnerabilities may increase disproportionately for migrant workers, informal labour, small businesses, rural communities due to

10.3126/nje. v10i1.28269. (accessed on May 2020)

21 Wikipedia, *COVID 19 Pandemic in Nepal*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Nepal (accessed on May 2020)

22 Arjun Poudel, Nepal Reports its first COVID-19 Death, *The Kathmandu Post*. (16 May 2020). Retrieved from <https://kathmandupost.com/national/2020/05/16/no-evidence-yet-that-COVID-19-patient-s-death-on-thursday-was-due-to-the-disease> (accessed on May 2020).

23 United Nations Nepal, *COVID-19 Nepal: Preparedness and Response Plan*. (April 2020). Retrieved from [https://www.who.int/docs/default-source/nepal-documents/novel-coronavirus/COVID-19-nepal-preparedness-and-response-plan-\(nprp\)-draft-april-9.pdf?sfvrsn=808a970a_2](https://www.who.int/docs/default-source/nepal-documents/novel-coronavirus/COVID-19-nepal-preparedness-and-response-plan-(nprp)-draft-april-9.pdf?sfvrsn=808a970a_2) (accessed on 26 May 2020)

24 Government of Nepal Ministry of Health and Population. (2020). Retrieved from <https://drive.google.com/drive/folders/1pekUYrV3S4kfryFbc7pGTtNCQqCCbwXv> (accessed on 30 May 2020)

25 Kishor Mahat & Nara Bahadur Karki, this is How a Nepali Village is Mobilizing Communities in fight against COVID 19, *Online Khabar*, English Edition. 13 May. Retrieved from <https://english.onlinekhabar.com/this-is-how-a-nepali-village-is-mobilising-communities-in-fight-against-COVID-19.html> (accessed on 26 May 2020)

potential loss of employment, travel restrictions, inflation, food and fuel shortages etc.²⁶

Ramesh Bista decided he would rather drown than die of hunger in India. The 29-year-old Nepali man managed to swim across the Mahakali river, which acts as a natural border between the two countries. Thousands of Nepalis in India started walking home after Indian Prime Minister Narendra Modi imposed a complete lockdown on March 24.²⁷ Thousands of Nepalis are waiting in the Nepal India border to come back and urging the Government of Nepal to bring them back home. As people alongside the border started to enter on their own or by the help of the Indian police, the corona infection may increase because of improper management by the local level.

States have the primary duty and responsibility to provide assistance and protection to persons affected by natural disasters. In doing so, they are obliged to respect the human rights of affected persons and to protect them from violations of their rights by private actors (e.g. individuals and groups committing crimes) as well as from dangers arising from the disaster (e.g. secondary impacts of natural disasters).²⁸

The impacts of the COVID-19 and issues of human rights are:

- Unemployment and food insecurity to an unprecedented level-Right to unemployment and Right to food.
- Widespread Closure of schools-Right to education
- Health workers risking their lives working in frontline and even without most essential medical equipment such as Personal Protective Equipment (PPE) in most cases-Right to health
- In case of women higher socio-economic vulnerability and domestic violence during lockdown-Violence Against Women
- The universal issue of Right to education for Children. Rights of children
- Joblessness for the informal sector laborers. Problem of employment.
- Rights of Migrant workers to return to their home country. Migrants returning home facing COVID-19 health risk.
- Rights of Prisoners and detainees against health risk. They are vulnerable to the

²⁶ United Nations Nepal, *COVID-19 Nepal: Preparedness and Response Plan*. (April 2020). Retrieved from [https://www.who.int/docs/default-source/nepal-documents/novel-coronavirus/COVID-19-nepal-preparedness-and-response-plan-\(nprp\)-draft-april-9.pdf?sfvrsn=808a970a_2](https://www.who.int/docs/default-source/nepal-documents/novel-coronavirus/COVID-19-nepal-preparedness-and-response-plan-(nprp)-draft-april-9.pdf?sfvrsn=808a970a_2) (accessed on 26 May 2020)

²⁷ Subina Shrestha, *Aljazeera News*. 1st April 2020. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2020/04/hundreds-nepalese-stuck-india-border-covid-19-lockdown-200401031905310.html> (accessed on 26 May 2020).

²⁸ Inter-Agency Standing Committee, *IASC Operational Guidelines on the protection of persons in situations of Natural Disasters*. January 2011. Retrieved from https://interagencystandingcommittee.org/system/files/legacy_files/Operational_guidelines_nd.pdf (accessed on 24 May 2020).

spread of virus.

- Cases of excessive use of force to enforce measures to restrict movement, including arrests and detention.
- COVID-19 disproportionately impacts the poor, in part because they lack the resources to take adequate precautions.
- Management of quarantine for Nepali people coming from India and other foreign countries.
- Management of quarantine, provision of food, water and sanitation facilities at the quarantine. Right to adequate food and water, Right to hygiene. (Mismanagement of quarantine at Kotiyamai at Rupendahi. The locals revolted against the behavior of the staffs who are taking care of the quarantine.)
- Increasing the number of quarantines by anticipating the increase in the COVID-19

Humanitarian Action in Nepal during COVID-19

Nepal government has been trying hard by making humanitarian response plan to tackle the pandemic COVID-19. Despite its effort the cases of Corona are increasing proportionately daily. The preparedness became weak and even the response. Before the first case appeared, Nepal has not taken any measures to cope with the COVID-19 pandemic. On a press meet on March 17 Dr. Sunder Mani Dixit a Physician and human rights activist said that Nepal lacks testing kit.²⁹ Without testing how can anyone say what the situation of Corona pandemic in Nepal is? The cases in the earlier days were very low because only some of the hospitals were assigned the testing of the virus. The scarcity of the medical equipment for the frontline health workers makes the situation of preparedness crystal clear.

The government had scrapped the contract with Omni Group, the medical equipment supplier, for failing to procure protective gears from China and delivering them to the Department of Health Service within the stipulated date.³⁰ The main reason for ending the contract was due to the controversy about the commission in buying the equipment. Hamrakura, an online news portal, alleged that there has been policy-level corruption in the procurement process, saying the Ministry of Health and Population had sanctioned up to five times the actual price for some medical gears through the

29 Arun Poudel, COVID-19: To Panic or not to Panic is the Question in Nepal, *The Annapurna Express*. 20 March 2020. Retrieved from <https://theannapurnaexpress.com/news/COVID-19-to-panic-or-not-to-panic-is-the-question-in-nepal-2333> (accessed on 27 may).

30 The Himalayan Times. *TI Nepal Seeks Action Against Officials in Medical Procurement Scam*. 12 April 2020. Retrieved from <https://thehimalayantimes.com/kathmandu/transparency-international-nepal-seeks-action-against-officials-in-medical-procurement-scam/> (accessed on 27 may).

Kathmandu-based firms Hospitech Enterprises and Biomed International.³¹

The Kathmandu Post reports that before the pandemic, hospitals in Nepal had few Intensive Care Units (ICU) beds (just three in Teku Hospital) which were almost always occupied, with people in critical condition usually having to wait for the beds to become empty.³² Though the bed facility has been increased and more than 19 hospitals have been assigned for the COVID-19 treatment, it is still insufficient in proportion to the population and anticipated COVID risks in Nepal.

Nepal has performed more rapid diagnostic tests than Polymerase Chain Reaction (PCR) tests, which is also one of the causes of the surge in cases. Research suggests that a rapid diagnostic test, which only tests antibodies in the blood, may not be highly reliable.³³ Regarding quarantine management and testing procedures Nepal has to improve. Kapilvastu's Chief District Officer, Dirgha Narayan Paudel, says many people who have been quarantined after they arrived in the district from India have begun to run away after health authorities delayed their coronavirus test reports.³⁴ The family of the woman who died of COVID-19 on May 14 had to wait for seven hours to get an ambulance while her health deteriorated.³⁵ Poor knowledge about quarantine and social distancing among public worsen the situation.³⁶ The above mentioned issues are the critical ones among many.

The relief package announced seems just the formality rather than addressing the affected people's need full-fledged. The relief packages announced by the government through cabinet decision include:

- Food to the needed should be provided by the local level
- Employers in the formal sector should pay the salaries to their employees

31 The Record, Longer lockdown, foul play in COVID19 med deal, PM's heart rate spike, and succour for businesses and the poor. 29 March 2020. Retrieved from

<https://www.recordnepal.com/category-explainers/this-week-in-politics/longer-lockdown-foul-play-in-COVID19-med-deal-pms-heart-rate-spike-and-succour-for-businesses-and-the-poor/> (accessed on 27 may).

32 Wikipedia.COVID-19 Pandemic in Nepal. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Nepal accessed on 27 may.

33 Brabim Karki, Nepal's COVID-19 Struggle Continues Amid a Concerning Surge, The Diplomat. 14 May 2020. Retrieved from <https://thediplomat.com/2020/05/nepals-COVID-19-struggle-continues-amid-a-concerning-surge/> (accessed on 27 may).

34 Dirgha Narayan Paudel, Kapilvastu CDO: Quarantined People Run Away Due to Report Delay. *Online Khabar; (English Edition)*. 26 May 2020. Retrieved from <https://english.onlinekhabar.com/kapilvastu-cdo-quarantined-people-run-away-due-to-report-delay.html> (accessed on 27 may).

35 Anup Ojha, Husband of a Newborn Mother who died of COVID 19 says they had to wait for seven hours to get an ambulance. *The Kathmandu Post*. 19 May 2020. Retrieved from <https://kathmandupost.com/national/2020/05/19/husband-of-newborn-mother-who-died-of-COVID-19-says-they-had-to-wait-for-seven-hours-to-get-an-ambulance> (accessed on 27 may).

36 Sher Bahadur Pun, Shrawan Mandal, Lilanath Bhandari, Santoshananda Jha, Sagar Rajbhandari, Abdhesh, Kumar Mishra, Bimal Sharma Chalise, Rajesh Shah. Understanding COVID-19 in Nepal, J Nepal Health Res Counc .2020 Jan-Mar;18(46): 126. DOI:<https://doi.org/10.33314/jnhrc.v18i1.2629>. Retrieved from <http://www.jnhrc.com.np/index.php/jnhrc/article/view/2629/913> (accessed on 27 may).

- One month's house rent should be exempted to the informal sector laborers and other needy ones
- 10 percent discount on food items on the government owned companies
- 25 percent discount on internet and electricity up to 150 units
- Free insurance for medical persons
- No custom duty for the purchase of the medical equipment
- Deadline extension for tax payments
- Budget allocation and source management of international fund. Management of National disaster fund and Prime Minister Natural Disaster Fund.

In addition, Nepal Rastra Bank has also announced the relief packages for the businesspersons and the Bank and Financial Institutions. NRB has rescheduled the loan repayment time. It has decreased the cash reserve ratio to 3% from 4% for the bank and financial institutions.

Moreover, the government is testing COVID free of cost. This has also provided relief to the public and most importantly to the people who are suffering for bread and butter. The relief provided by the government to the public, whose socio-economic condition was hardly hit by the pandemic, even came into controversy. The experts say that these reliefs are good way for a start but more should come up in later days. The lentils distributed in various wards of Kalaiya Sub-Metropolitan City in Bara as relief to those affected by the ongoing nationwide lockdown were found to be of substandard quality. Police sealed a grocery store run by Rajesh Raya, the mayor of the sub-metropolis, after it was found selling substandard lentils that had been left unsold for years.³⁷

Mostly the informal sector jobholders because of joblessness and lack of income are returning to their respective villages even by walking for days. Even people from the eastern part of Nepal went to their home in the western part by walking irrespective of the lockdown. The recovery from the COVID-19 is very challenging. For this our government has not made any remarkable initiation. In the budget for the fiscal year 2020/21 the government doesn't provide any concrete plan for COVID-19 response. To be sure, there are elements of the new budget that address some of the concerns of agriculture, measures to use the returned migrant workers skills and savings for creating employment, emphasis to renewable energy, reduce petroleum dependence but most of it is cut and paste from previous programs and do not signify a bold move to confront economic challenges in the wake of COVID-

³⁷ The Kathmandu Post (2020), Retrieved from <https://tkpo.st/34NkgvX> (accessed 27 May 2020)

19.³⁸ The socio-economic recovery is the need of the hour. Almost 90 percent of the economic activities are at halt. The unemployment rate is increasing, people living below poverty line is decreasing, remittance is decreasing as the migrant workers are losing jobs at the destination country, the import export of the essential goods has been halted which results in the huge decrease in the government revenue, private investment has decreased to almost nil.

So, COVID-19 poses huge challenges to policy makers. A rights respecting approach will help ensure that the most vulnerable are not overlooked again or – even worse – victimized twice: first by the crisis and then by the response.³⁹ The recovery should be a serious concern to the Government, Business enterprises, Tourism Sector, Agricultural sector and small-scale industries. The Government should bring the concrete and implementable plan so that the recovery phase can be fruitful and effective.

Even the international actors have been assisting Nepal in terms of response to the pandemic. The United Arab Emirates has sent an aid plane containing 7 metric tons of medical supplies to Nepal to bolster the country's efforts to curb the spread of COVID-19.⁴⁰ The Government of United Kingdom, The Government of Japan, Asian Development Bank, and Government of Denmark provided aid in the humanitarian response.⁴¹ United States of America provided \$1.8 million in health assistance provided to Nepal and will help the government to prepare laboratory systems, activate case-finding and event-based surveillance, and support technical experts for response and preparedness, and more.⁴² The World Bank has approved a fast-track \$29 million COVID-19 Emergency Response and Health Systems Preparedness Project to help Nepal prevent, detect, and respond to the COVID-19 pandemic and strengthen its public health preparedness. The agreement was signed by the Ministry of Finance and the World Bank.⁴³ The diplomatic channel should work for bringing the foreign assistance even for the recovery phase. It should start to work from now on for the efficient recovery from the pandemic.

38 Nepali Times (28 May 2020). *Nepal Unveils COVID-19 budget*. Retrieved from <https://www.nepalitimes.com/latest/nepal-unveils-COVID-19-budget/> (accessed on 30 May 2020)

39 <https://www.hrw.org/news/2020/04/16/dont-let-nepals-COVID-19-relief-be-squandered>

40 Reliefweb (2020), Retrieved from <https://reliefweb.int/report/nepal/uae-sends-medical-aid-nepal-fight-against-COVID-19> (accessed on 27 May, 2020)

41 Financial Tracking Service(2020). Retrieved from <https://fts.unocha.org/countries/156/flows/2020> (accessed on May 27, 2020).

42 U.S. Department of State (2020). Retrieved from <https://www.state.gov/the-united-states-is-leading-the-humanitarian-and-health-assistance-response-to-COVID-19/> (accessed on May 27, 2020)

43 The World Bank (2020). Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/04/03/world-bank-fast-tracks-29-million-for-nepal-COVID-19-coronavirus-response> (accessed on May 27, 2020).

Conclusion

The pandemic COVID-19 is troubling all the countries and Nepal is also no exception to it. The effective, result oriented, efficient and rights-based humanitarian action is the need of the hour. The humanitarian response in particular should be intact, fruitful and after all to relieve all the humans from the crisis brought about by the corona virus pandemic. Humanitarian action should always follow the humanitarian principles: Humanity, Impartiality, Neutrality and Independence. The most important aspect of the humanitarian action is to bring out the humans from a disastrous stage to a dignified and fearless stage.

The obligation for the humanitarian action: preparedness, response, relief and recovery lay on the state. The government while performing in all the stages should be accountable and responsible for its citizens and their rights. While dealing with the COVID-19 pandemic crisis the plan formulated by the government should be properly implemented. All the humanitarian functions should even focus on the socio-economic recovery as well. In this kind of crisis, it is hard for the developing countries like Nepal respond solely in full rhythm because of the lack of resources like medical gears, even the funding resources and other technical equipment and expertise. So, the humanitarian assistance from the international organizations and foreign countries will serve as an asset. The coordination and cooperation with these humanitarian actors will be helpful in humanitarian response, relief and recovery.

Suggestions

In Nepal the cases of COVID is increasing gradually. In Nepal, from Jan 23 to 29 May 2020, there has been 1212 confirmed cases of COVID-19 with 6 deaths.⁴⁴ In this situation the Humanitarian response to the crisis could be concrete and result oriented. The humanitarian response could be based on the right based approach so that all the humans get the equal treatment and the vulnerable ones are given the utmost priority. That is giving priority to the poor, marginalized, vulnerable women, children, senior citizens and other vulnerable population etc. For the Government should take the appropriate initiation in responding and help people in tackling the crisis.

The first and foremost thing is that why don't the government increase the scope of PCR testing? Since the experts are raising the questions about the reliability of RDT. There are instances of the negative testing in PCR despite testing positive in RDT. Secondly the medical gears necessary for the testing as well as for the frontline workers should be sufficient and even qualitative. The testing kits should be of the

⁴⁴ World Health Organization (WHO), *WHO Emergency Dashboard*. Retrieved from <https://COVID19.who.int/region/sa-ro/country/np> (accessed on 30 May 2020).

best quality. Thirdly the management of quarantine should be proper with all the necessary facilities. The food and water supply should be adequate, sanitation and hygiene should be properly managed and other necessities should be provided as per the WHO standard. Most importantly the number of quarantines could be increased and why don't the local level government work responsibly? Next, the government should even increase the ICU beds in the COVID treatment hospitals.

Further, it is the duty of the Government of Nepal to manage the influx of Nepali coming from India and from (if any) other foreign countries. The local level government should detect the people and they should be kept in the quarantine. The local level should be accountable for the management of the quarantine.

Next for relief the government should provide adequate food items to all the informal sector jobholders who lost their jobs because of crisis. The government should ensure right to food security. To provide relief for a week or two will not address the need rather it is just the show off. The loan interest of the business houses and even the public should be exempted at least for the period affected by the pandemic. To retain people's job even in the organized private sector the government should bring the policy to provide at least 50% wage from their side and reduce the burden of the private sector.

The government should track the migrant workers who became jobless in the destination country and even formulate policies and strategies to respond to their crisis. The government should create employment for them. In the first phase priority should be given to the agricultural sector employment by modernizing and diversifying the sector. The federal government, local level and even the civil society in coordination should manage it. If feasible the small-scale enterprises can be set up and provide the employment for the affected migrant workers. To ensure right to employment government should adopt the implementable policies (as diversifying and modernizing agriculture, promoting the small-scale industries etc.). This will help in the sustainable development of the nation as well.

The humanitarian actors ranging from the international community to the local level government and even civil society should coordinate and cooperate with each other in responding with the humanitarian crisis brought by the pandemic. The international organizations, UN agencies and foreign countries are assisting in the humanitarian response. Nepal should take this opportunity to tackle with the COVID-19 pandemic with full effort and proper utilization of the available resources.

The local level government should initiate the tracking and tracing of corona virus. The local government should enlist and manage the data and information about the people residing outside ones' community. So, the local level should operate from the initial phase in the overall management of the response in this crisis.

The federal government should formulate necessary policies regarding the recovery. It should formulate the essential policies for ensuring right to employment, right to adequate food, right to health, right to sanitation, right against violence, rights of children, rights of senior citizens and rights of the other vulnerable and marginalized community to meet their needs. The government should even focus on the resurrection and revival of the economy after crisis.

The implementation of the above-mentioned activities should be through applying the right based approach. From the phase of preparedness to the recovery the humanitarian actors should give priority to the vulnerable, poor and marginalized people. The principle of humanity, non-discrimination (Impartiality), neutrality and independence should be strictly followed. The humanitarian response, relief and recovery should prioritize the disable population, sick people, senior citizens, children, vulnerable women, poor, returnee migrant workers and vulnerable and marginalized population. Above all the dignity of the humans should be at the core and 'Freedom from Fear' of the crisis should be created in the minds and deeds of people. This is only possible through the right based approach.

लेखकहरूसँग अनुरोध

१. संवाहकका लागि लेख पठाउँदा नेपाली भाषामा प्रीति र अंग्रेजीमा Times New Roman वा Calibri फन्टमा टाइप भए हामीलाई सुविधा हुने थियो ।
२. लेखसँग बढीमा १०/१२ हरफमा त्यसको सार संक्षेप पनि हुनु पर्नेछ ।
३. लेख मानव अधिकारका कुनै पनि पक्षसँग सम्बन्धित हुनुपर्नेछ ।
४. लेख कम्तीमा पाँच हजार शब्दको हुनुपर्नेछ ।
५. लेख नेपाली वा अंग्रेजी भाषामा अनुसन्धानमूलक रुपमा लेखिएको हुनुपर्नेछ ।
६. लेख मौलिक हुनुपर्नेछ ।
७. लेख पठाउँदा लेखसँगै सन्दर्भ सामग्रीसमेत अनिवार्य रुपमा समावेश गरिनु पर्नेछ ।
८. लेखकको फोटोको साथै आफ्नो - (क) शैक्षिक योग्यता, (ख) हाल कार्यरत क्षेत्र (संक्षिप्तमा), (ग) विशेष अनुभव, (घ) इमेल र (ङ) फोन नं. पनि पठाउनु हुन अनुरोध गर्दछौ । तर, लेखकले यीमध्ये कुनै कुरा प्रकाशित गर्न नरुचाउनु भएमा त्यसलाई खाली छाडिदिनु भए पनि हुनेछ ।
९. लेख पठाउने ठेगाना निम्नानुसार छ ।

इमेल मार्फत: sambahak@nhrcnepal.org

फ्याक्स मार्फत: ९७७-१-५५४७९७३,

हुलाक मार्फत: पो.ब.न. ११८२, काठमाडौं, नेपाल

कार्यालय: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

Child Labor and Early Marriage as Human Rights Issues in Nepal

Dinesh Prasad Joshi Ratala

Abstract

Nepal has signed a number of international treaties and become a member of several international organizations to show its commitment towards safeguarding the fundamental rights of children at an international level. Similarly, Nepal also has adopted several domestic policies to address the specific issues of 'child labor' and 'child marriage'. Regardless of the country's international commitment as well as domestic legal provisions, Nepal remains susceptible to the violation of children's fundamental rights. The country's hostile socio-economic condition, as well as the pressure exerted by socio-cultural factors, hamper the promotion of child rights in Nepal. Child labor and child marriage have emerged as two important human rights issues in the country. Connecting the issues of child labor and child marriage in the broader development goals that strive to promote quality education and economic empowerment can be the best solution. Rather than imposing laws explicitly based on the principles of unalienable rights, the eradication of these malpractices is possible through the timely interventions that focus on balancing 'human need' and 'human privilege'.

Background

The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) came into existence in 1948 after being adopted by the United Nations General Assembly (UNGA). Since then, the doctrine of Human Rights has been widely used in the academic discipline. Human Rights are those rights which are inherent to all human beings, regardless of nationality, place of residence, sex, ethnic origin, color, religion, language, or any status¹. The vulnerability of children has compelled the world community to make particular reference to them while designing various international legal standards in the field of Human Rights. In 1989, the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) was adopted. 196 countries are a party to this treaty to this

¹ This is the definition provided by the United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (OHCHR).

date making it the most widely ratified international human rights treaty in the UN's history. Nepal ratified UNCRC in September 1990, without any reservation². The existence of UNCRC entitles every child to enjoy some special rights due to their status. If the rights bestowed to them through international treaties are violated, abused, or undermined; most often, in numbers and over time, then they become child rights issues.

Nepal, a small country in South Asia, has its unique history of human rights development. Until the third quarter of the twentieth century, Nepal did not have much of the human rights testimonies owing to its strong traditional cultures, religious norms, lack of human rights education among other factors. However, the fourth quarter of the same century provided the country an eye to look for numerous iniquities and offenses due to the influence of globalization and modernization. The notion of human rights is swiftly evolving in Nepal at present.

As recognized in the UDHR³ as well as in the UN charter⁴, the inherent dignity and the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice, and peace in the world⁵. This is valid for all men and women, and especially for children, who are considered to be the future pillars of the society. According to Gajurel (2007), children are regarded as a source of hope for the family, society and country as the growth and development of a society heavily depends on the health and well being of its children.

However, it is quite difficult for a country like Nepal to fully fulfill its human rights obligations in general, and that of children in particular, due to the country's own kind of challenges. According to Karkee and Comfort (2016), various efforts have been made by several governmental, non-governmental, and civil society organizations to protect children's rights. However, in comparison to various countries in the West, efforts made in Nepal to this end are fewer. Critics believe that the concept of human rights originated in the West and therefore countries there promote this notion to reflect Western interests and to maintain their cultural hegemony.⁶ Although the situation may have changed for better in the last few decades, violation of child rights is still rampant in different facets of the Nepalese society. A country with

2 United Nations Treaty Collection. Retrieved from https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&clang=en on May 17, 2020

3 UDHR. Claiming Human Rights. Retrieved from http://www.claiminghumanrights.org/udhr_preamble.html on August 8, 2019.

4 UN Charter (Full text). Retrieved from <http://www.un.org/en/sections/un-charter/un-charter-full-text/> on August 8, 2019

5

6 Ahmed Shaheed and Rose Parris Richter (2018). Is "Human Rights" a Western Concept? International Peace Institute (IPI) Global Observatory

extreme poverty⁷ and inequality⁸, Nepal is susceptible to the occurrence of various child rights issues; including ‘Child labor’ and ‘early marriage’.

Before exploring why ‘Child Labor’ and ‘Early Marriage’ have been human rights issues in Nepal, it is necessary to define who the children are. Article 1 of the UNCRC⁹ as well as Nepalese government’s ‘Act Relating to Children, 2075 (2018)’ defines children as ‘persons who have not completed the age of eighteen years.’ It is the legal obligation of the state and the moral obligation of the family to provide special care and assistance for the full growth of a child until he or she attains maturity. Children have the right to enjoy their childhood so that they can shape their future better. However, many children do not get to enjoy their childhood due to several socio-cultural and economic factors.

1. Child Labor

Child labor is an example of the many global human rights issues related to children. International Labor Organization (ILO)¹⁰ has defined ‘Child labor’ as “work that deprives children of their childhood, their potential, and their dignity, and that is harmful to physical and mental development.” In other words, any work that is spiritually, socially, physically, and ethically detrimental to children is referred to as child labor. Due to the existence of child labor, a child lacks an opportunity to enjoy special rights granted to him or her as a minor. According to ‘The ILO minimum age convention No. 138 (1973)’ the general minimum age for admission to employment is 15 years (13 years for light work) and that to hazardous work is 18 years (16 years under certain conditions).¹¹ Regardless of these legal provisions concerning age limits, it has been reported that about 152 million children in the world are economically exploited as child laborers; among which half of them are engaged in hazardous works.¹² The figure above shows that child labor remains an issue of grave concerns globally even in the wake of the 21st century- an era that has seen an evolution of various institutional developments to safeguard human rights.

7Nepal Living Standard Survey, 2011. Retrieved from http://cbs.gov.np/image/data/Surveys/Nepal%20Living%20Standard%20Survey%202010_11-English/Statistical_Report_Vol1.pdf on August 8, 2017

8 Dhungel, K.R. (2016). *Unequal Nepal*. Published in MyRepublica Daily, Nepal. Retrieved from <http://admin.myrepublica.com/opinion/story/37844/unequal-nepal.html> on August 8, 2010. The writer mentions that the upper 20 percent of our population in the wealth ladder holds 56 percent of wealth while the rest of 80 percent holds 44 percent

9 Convention on the Rights of the Child. Retrieved from <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf> on August 8, 2017

10 ILO (2020). What is Child Labor? Retrieved from <https://www.ilo.org/ipec/facts/lang--en/index.htm> on May 17, 2020

11 ILO (2020). International Labour Standards on Child Labour. Retrieved from <https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/child-labour/lang--en/index.htm> on April 19, 2020

12 Joining forces (2019). A Second Revolution Thirty years of child rights, and the unfinished agenda. Retrieved from https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/2019_06_14%20JF_CRN_A%20Second%20Revolution_Global%20Report_FINAL%20ENG_EMBARGOED-compressed.pdf, on April 19, 2020

1.1 Legal Provision Against Child Labor in Nepal

Child labor deprives children of enjoying their political as well as socio-economic and cultural rights. Various countries around the world, including Nepal, are committed to addressing this issue. At an international level, Nepal became a member of ILO since August 1966¹³ and that of UNCRC since September 1992¹⁴. Nepal's membership of ILO means that it is committed to abiding by global labor norms that discourage the use of children in the workforce. Similarly, Nepal's ratification of UNCRC means that the country is committed to protecting the fundamental human rights of children, including those related to labor. In principle, Article 32 of the UNCRC urges all the state parties to take necessary legislative, administrative, social, and educational measures to safeguard the working rights of children.

Nepal has not only signed international treaties and agreements that bind it legally but also adopted several domestic policies to combat child labor. The newly established federal democratic republic of Nepal¹⁵ adopted the new Constitution of the country in 2015. Article 39 of the new constitution (2015)¹⁶ prohibits using children in any form of hazardous work. Further, according to 'The Child Labor (Prohibition and Regulation) Act of 2000, the minimum age for work in Nepal is 14, although it is 16 years for hazardous work.¹⁷ Amendments to this Act are underway to lift the minimum age of entry into hazardous work at 18. This implies that the practice of child labor is illegal in Nepal and anyone who is involved in such heinous acts shall be punished by appropriate laws.

1.2 The Reality of Child Labor in Nepal

Regardless of the existing legal provisions, many children in Nepal are forced to work before they turn 15 to meet their daily necessities as well as to supplement the household chores of their parents. According to the ILO reports¹⁸, of the 7.7 million children aged between 5-17 years in Nepal, an estimated 3.14 million (more than 40%) are working, mostly in rural areas. Similarly, the reports of the Bureau of International Labor Affairs has found that the children in Nepal are engaged in one of the worst forms of child labor in different sectors like agriculture, industry, and

13 ILO (2020). Ratifications by country. Retrieved from <https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11001:0::NO:::> on May 17, 2020

14 Ibid, 2

15 This is the official name of Nepal adopted since 2008 after many socio-political events and changes in the country.

16 The constitution of Nepal. Retrieved from <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/np/np029en.pdf> on August 10, 2017.

17 Nepal Law Commission (2018). Retrieved from

<http://www.lawcommission.gov.np/en/archives/category/documents/prevaling-law/statutes-acts/child-labor-prohibition-and-regulation-act-2056-2000>, on April 19, 2020

18 ILO (2020). Eliminating Child Labour In Nepal. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-kathmandu/documents/projectdocumentation/wcms_182777.pdf, on April 19, 2020

service.¹⁹ These figures, which are believed to be on a decreasing trend as compared to the previous years, however, represent a clear violation of child rights and against the will of the ILO convention no 182 (the convention concerning the prohibition and immediate action for the elimination of the worst forms of child labor).

1.3 ‘Law’ vs. ‘Reality’ in Eliminating Child Labor in Nepal

While there are good policies on the table to address child labor, the gap between policy and practice is very huge. It is seemingly hard to implement child labor-related policies in Nepal owing to the country’s domestic challenges. Joshi (2013) has found the roots of the child labor problem in Nepal in the larger socio-economic and cultural systems of the country.

Nepal is perceived to be one of the poorest countries in the world. According to the World Bank²⁰, 39% of the country’s population was believed to be poor in 2019, with an income of less than \$3.20 a day. Due to poverty, it is hard for many families who live under the poverty line, especially in rural areas, to provide an adequate standard of living to the family members including the children. A family in Nepal generally consists of more than one child. World Bank²¹ notes the fertility rate in Nepal to be 2 percent in 2017, which means on average a woman can give birth to 2 children in her lifetime. However, the number of children per family increases up to five or more in remote areas. As Libois and Somville (2018) have revealed, there is a positive correlation between the number of children and household poverty. The more the number of children, the poorer a family is.

On one hand, more than one-third of the entire population, which is poor, will find it hard to help meet the basic needs of the family. All the members, including the children, will have to work somehow to overcome the economic challenges of the family. On the other hand, as the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)²² mentions, Nepal is an agricultural country that engages 66 percent of its population on subsistence farming. This means a large percentage of subsistence farming in Nepal will require more helping hands or manual labor. This will compel or motivate children to be engaged in child labor to escape the vicious cycle of poverty collectively as a family.

19 U.S. Department of Labor (2020). Child Labor and Forced Labor Reports Nepal, retrieved from <https://www.dol.gov/agencies/ilab/resources/reports/child-labor/nepal>, on April 19, 2020

20 World Bank (2020). Nepal at a glance. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/nepal/overview> on May 18, 2020

21 World Bank (2020). Fertility rate, total (births per woman)- Nepal. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=NP> on May 18, 2020

22 FAO (2020). Nepal at a glance. Retrieved from <http://www.fao.org/nepal/fao-in-nepal/nepal-at-a-glance/en/>, on May 18, 2020

In a country having a higher rate of unemployment,²³ the fake promises of an attractive future by abusers and the lack of education and awareness about ‘rights’ by the children and their families often make them easy prey of forced labor. Children in Nepal are found to abstain themselves from their classes or even forced to quit their schools because of the overlapping work and school schedules.²⁴ Although children may be willing to continue their schools, their fate is ultimately determined by the economic structure of the family and society. The poorer the family, the lower the chances of receiving educational support. Poverty, in this way, has the potential to violate children’s fundamental right to education.

Children in Nepal are believed to be working both in the formal as well as informal sectors. Engaging children in either sector is a ‘child labor’ issue. However, those working in the informal sector are believed to suffer more as they are forced to work under very unhygienic conditions, often with low or no wages. This further aggravates their plight. For example- many young girls are exploited as cabin-restaurant workers or hosts in dance bars, and young boys are commonly used as dish-washers in hotels and restaurants. Due to age concerns, many underage children are barred from being taken to hospitals even if they suffer from serious injuries while at work. This violates their right to health. In this way, regardless of the place of work, children lack protection from abuse and exploitation.

According to the ‘Nepal Human Rights Year Book 2020’ published by Informal Sector Service Center (INSEC), there were a total of 16 reported human rights cases of abuse related to child labor; 4 associated with females and 12 associated with males.²⁵ While the report sheds some light on ‘child labor’ in general, what can be inferred from here is that men suffer more than women in terms of labor exploitation. In this way, child labor has been more like a norm deeply rooted in Nepalese society. This has affected not only the physical and mental health of a child but also their safety as well as their full growth and development.

While there are strong laws to outcast child labor practices in Nepal, the reality shows that it is sometimes viewed as a need to supplement the household deficiency of food and economy at the grassroots level. Rather than imposing labor laws entirely based on the principles of human rights, the eradication of child labor in Nepal is possible only with the introduction of policies that aim to bring a balance between ‘human need’ and ‘human privilege’.

23 According to the Nepal Labor Force Survey 2018-19, the unemployment rate was estimated at 11.4 percent.

24 Koirala, N.P. (2012). *Poverty and the school dropout rate in Nepal*. The World Bank Report.

25 INSEC (2020). Nepal Human Rights Year Book 2020 (English Edition). For details: <https://www.insec.org.np/wp-content/uploads/2020/02/Nepal-Human-Right-Year-Book-2020-Eng.pdf>

1.4 Learning from Global Experiences:

It is not only Nepal, but many developing countries around the world are combating child labor issues from decades on. Nepal must learn from other countries the mechanisms applied to reduce the figure of child labor, if not to put an end to the practice. It is very impractical to argue that formulation of a new set of policies alone can wipe out the problem of child labor in Nepal given the socio-economic and cultural structure of the society. However, the best practices of the world, especially those of developing countries, can be replicated reframing them under the Nepalese context.

For example- El Salvador, a small country in Latin America, has made significant progress in removing hazardous child labor from the sugar cane industry. By raising awareness, improving education and training, and organizing community-based monitoring schemes, the country was able to reduce the number of child labor in sugarcane production from 12,380 in 2004 to 1,559 in 2009.²⁶

Learning from the El Salvador experience, apart from the institution-based awareness campaigns, Nepal can utilize different sources of social media (utilizing the modern gifts of technology) for achieving this purpose. The outdated education system that gives degrees but not the survival skills can be improved through the introduction of technical and vocational education from the basic level. This kind of education can provide students with knowledge and skills that can equip them to find, if not, to create their jobs in the future.

Community-based monitoring schemes can be applied both at the family as well as at the work level to grasp the picture of the child labor situation in a particular area. The mobilization of volunteers can check whether a particular family has sent their kids for hazardous work or not and punish them accordingly if found guilty. Similarly, identification and the timely inspection of employers (families or companies) that hire underage children can be done. Provisions can also be made to punish the offenders as per the verdict in any cases that involve either the ‘worst forms’ or the ‘forced’ labor.

The establishment of workplace safety and health committee is a legal requirement in many countries like Kenya, Barbados, and the Philippines.²⁷ As unemployment remains a big social problem in Nepal, a child’s engagement in light works may provide a source of income for the family’s daily survival. It is, therefore, necessary to design policies aimed at safeguarding safety and hygiene standards of working children (in

²⁶ ILO (2016). Eliminating and Preventing Child Labor. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/-publ/documents/publication/wcms_456960.pdf on May 19, 2020

²⁷ Ibid, 26

light works) rather than cutting off their access to the available economic options.

2. Early Marriage

Any kind of marriage which takes place at the age below the one set by the law of a particular country is referred to as early marriage (or child marriage in some contexts). In the lens of the United Nations Children's Fund (UNICEF), early marriage is "a formal marriage or informal union where one or both of the parties are under 18 years of age."²⁸ This suggests that marriage before the age of 18 is against the human rights norms as it directly violates four broad categories of children's rights; survival, development, protection and participation²⁹. Regardless of such a provision, UNICEF's global data shows that about 650 million girls and women alive today were married before their 18th birthday and that 12 million girls are married before the age of 18 each year.³⁰ The data resonates with the prevalence of early marriage in different corners of the world, most notably in various regions of South Asia (Khanna, Verma and Weiss, 2013), including Nepal.

2.1 Legal Provision Against 'Early Marriage' in Nepal

Early marriage devoid children from enjoying their infancy fully. With this realization, Nepal remains dedicated to resolve this problem. At an international level, apart from being a member of UNCRC since September 1992,³¹ Nepal has also ratified the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) in April 1991.³² Nepal's signing of UNCRC means that the country is legally obliged to protect the fundamental human rights of children, including their right to marry at an appropriate age set by the law. Any forms of child marriage would violate article 2.2 of UNCRC. Similarly, Nepal's ratification of CEDAW refers to its obligation of protecting women and girls from any form of discrimination that is against their will. In particular, article 2 (e) of CEDAW protects girls and women from the discrimination that may arise in private or public spheres of life.

Nepal has enacted strong laws to combat early marriage at the domestic level too. Child marriage is legally prohibited in Nepal. The most updated Marriage Registration Act of the country sets the minimum legal age of marriage as 20 years for both girls and boys (Although, they can marry at 18 with parental consent)³³. This means

28 The definition of marriage used by UNICEF. Retrieved from https://www.unicef.org/protection/57929_58008.html on August 10, 2017

29 Sekulovic and Allen (2010). Bamboo Shoots: A Training Manual on Child-Centered Community Development /Child-led community actions for facilitators working with Children and Youth Groups. Plan International-Southeast Asia, pg. 80

30 Retrieved from <https://data.unicef.org/resources/child-marriage-latest-trends-and-future-prospects/> on March 21, 2020

31 Ibid, 2 and 14

32 United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (OHCHR)(2020). UN Treaty Body Database. Retrieved from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=122&Lang=EN on May 19, 2020

33 Marriage registration in Nepal. Retrieved from <https://www.nepallawyer.com/blog/marriage-registration-in-nepal> on March 21, 2020

anyone who is married before the age of 18 will have to face some legal actions and different degrees of punishment depending upon the case; mostly the age and gender of the child involved³⁴.

2.2 The Reality of ‘Early Marriage’ in Nepal

While a fixed age bar at 20 has been set to determine the union of two young couples in Nepal, this has often been ignored by various families and societies due to the strong pressure exerted by traditional norms, cultural practices, and societal values. The reports from the United Nations Population Fund (UNFPA) reveals that 41% of women aged 20-24 in Nepal are married before they turn 18.³⁵ Similarly, UNICEF data³⁶ shows that 1 in 10 girls get married at 15 and 1 in 10 boys get married at the age of 18. Although girls seem to fall onto the trap of marriage earlier as compared to boys, it does, however, affect the boys significantly.

2.3 ‘Law’ vs. ‘Reality’ in Eliminating ‘Early Marriage’ in Nepal

While the law has set the legal age of marriage at 20 in Nepal, the country has the third-highest rate of child marriage in Asia, after Bangladesh and India.³⁷ Child marriage is a customary, socially established practice that has been carried on for generations³⁸ in different corners of the country. Its roots lie in various socio-economic and cultural pressures like poverty, traditional customs, family practices, and values. Therefore, the end to the practice of child marriage in Nepal depends on the extent to which the country can address these socio-economic and cultural challenges.

Child marriage is a subject of concern in Nepal because the consequence of this social evil is harmful to the young souls. For example- research has revealed that married girls in Nepal are 10 times more likely to drop out of school than their unmarried peers.³⁹ Assuming the data to be true, we can argue that girls are deprived of their development rights. In other words, girls have to sacrifice their universal right to education much earlier in comparison to the boys of the same age category. This not only hampers girls’ access to possible opportunities in the future but also widens the gap of gender discrimination.

Child marriage has often resulted in abuse and exploitation of children thereby raising debates about the enjoyment of their protection rights. As reports have depicted⁴⁰,

34 Human Rights Watch (HRW) (2016). ‘Our time to sing and play’- Child Marriage in Nepal. Retrieved from <https://www.hrw.org/report/2016/09/08/our-time-sing-and-play/child-marriage-nepal> on May 18, 2020

35 UNFPA (2020). Retrieved from <https://nepal.unfpa.org/en/node/15217> on March 30, 2020

36 UNICEF (2020). Retrieved from <https://www.unicef.org/nepal/reports/ending-child-marriage-nepal> on March 30, 2020

37 Ibid,³⁶

38 Gautam, K (2019). Child marriage in Nepal: Stakeholders’ perspective. Journal of Health Promotion, vol. 7, pg. 1-6.

39 Sekine, K., and Hodgkin, M.E. (2017). Effect of child marriage on girls’ school dropout in Nepal: Analysis of data from the Multiple Indicator Cluster Survey 2014. PLOS One 12 (7)

40 Child Marriage and Domestic Violence. International Center for Research on Women. Retrieved from

child marriage has the prospect to increase the occurrence of domestic violence, worsening family relations, etc. among others. In this way, an early marriage that may cause the abuse and exploitation of children can affect human dignity. This kind of psychological torture may prevent one from realizing his or her full potential in life.

The INSEC report 2020 finds that there were 42 human rights cases of abuse related to child marriage recorded in the previous year; of which 36 were related to women and 6 were related to men.⁴¹ The data implies the greater risk of protection for women from different forms of exploitation as compared to their male counterparts.

Early marriage has the prospect to hinder the enjoyment of one's survival. Every child below 18 have the right to associate with their family members, especially the parents, and receive their warmth and support to build their life plan ahead. However, marriage at a young age will prevent them from family associations as the couples will be obliged to undertake new roles and responsibilities. Early marriage is directly proportional to conceiving and raising children at a young age. This has the prospect to impact survival rights; the reproductive and sexual health rights, especially of women. At a young age, children would not have developed their level of maturity to understand the depth of problems that may arise in life. This lack of maturity and understanding can affect their survival severely.

The practice of early marriage is a grave human rights concern that affects the participation rights of the children. Often, the full consent of the marrying partners is not given due consideration amidst the pressure exerted from the family. In the name of 'arranged marriage', several children are barred from participating in matters affecting their future course of life. This stands against 'the best interest of the child'; one of the main principles upon which child rights are founded. Although the government has tried to abolish child marriage from Nepal since the 1960s, it has failed to do so mainly because of the highly traditional structure and deep-rooted beliefs of the society.

2.4 Learning from the Global Experience:

Early marriage is one of the pervasive social evils of our times where the battle against it has been won in many parts of the world, although Nepal still regards it reasonable considering the tough economic constraints prevailing in the wider community.⁴² Having said so, it does not mean, however, that the country is not putting any efforts to tackle the issue. In an attempt to address this problem, the government of Nepal

<https://www.icrw.org/files/images/Child-Marriage-Fact-Sheet-Domestic-Violence.pdf> on August 10, 2017.

⁴¹ Ibid, 25

⁴² The New York Times (2019). As world makes gains against child marriage, Nepal struggles to catch up. Retrieved from on <https://www.nytimes.com/2019/06/06/world/asia/nepal-child-marriage-unicef.html> May 19, 2020

launched the ‘National Strategy to end child marriage’⁴³ in 2016. This plan vows to eradicate such a practice from Nepal by 2030. How this plan gets implemented and what kind of results it brings by the already set timeline remains to be seen. However, one thing is clear; failure to address everyday socio-economic concerns of the society with a major focus on ‘child marriage’ alone is certain to make this plan too ambitious to be achieved. Although it appears quite challenging when it comes to the materialization of several positive measures, Nepal can learn from the best practices of other countries to deal with this problem.

Child marriage remains common in sub-Saharan Africa (Efevbera et al., 2019). The recommendations based on several projects implemented by Plan International in the region suggest the development of coordinated multi-sectoral approaches to connect child marriage issues in the broader development goals. The recommendations include the need to work closely with the service providers; the civil society organizations, the traditional authorities, and the governmental departments, etc. While civil society organizations can support youth-led social movements to scale up actions against child marriage, collaborative work with traditional authorities can lead up to social norm change.⁴⁴ Both of these efforts can work well towards raising awareness of institutions like families and the societies on negative impacts of this evil practice. Side by side, various government departments can incentivize education and increase its quality so that girls find other alternatives to early marriage.⁴⁵

Bangladesh, a country in South Asia, is believed to have the highest rates of child marriage of girls under the age of 15 years in the world.⁴⁶ To end this social epidemic in Bangladesh, civil society organizations there have also worked on large-scale initiatives to provide life skills and economic opportunity to girls.⁴⁷ Skills learned through these initiatives can help raise girls’ empowerment. Empowerment can engage them in economic activities. The economic gains they may make can silence the family from marital pressures at young. Even at the policy level, the country adopted the ‘Child Marriage Restraint Act’ in February 2017 (and later on passed as law since March 2017) in line with target 5.3 of the Sustainable Development Goal (SDG). Envisaging ‘child marriage’ related policies under the broader goals of SDGs can help reduce the bulk of the problem.

What Nepal can learn from the experiences of Sub-Saharan Africa and Bangladesh

43 Available at <https://nepal.unfpa.org/en/publications/national-strategy-ending-child-marriage-0> (in Nepalese language)

44 Plan International (2020). 18+ Ending Child Marriage and Teen Pregnancy in Eastern and Southern Africa. Retrieved from <https://plan-international.org/publications/ending-child-marriage-resa> on May 19, 2020

45 Ibid, 44

46 HRW (2015). Bangladesh: Girls Damaged by Child Marriage. Retrieved from <https://www.hrw.org/news/2015/06/09/bangladesh-girls-damaged-child-marriage> on May 20, 2020

47 Plan International (2020). Ending child marriage is possible: Invest in what’s working. Retrieved from <https://plan-international.org/blog/2019/01/ending-child-marriage-possible-invest-whats-working> on May 19, 2020

is that reducing (or ultimately ending) child marriage is possible through educational promotion and economic empowerment. It should be well noted that the sustainability of the projects aimed at child marriage eradication requires coordinated efforts from different stakeholders of society. Therefore, Nepal should put more efforts into identifying important stakeholders who can become the agent of change with timely governmental interventions.

For the Future:

To conclude, child labor and early marriage remain as two challenging human rights issues in the present context in Nepal. While there is an abundant number of plans and policies in the country, they have not been implemented fully to safeguard the rights of the children as per the international standard. The monitoring of child rights falls under the jurisdiction of the Ministry of Women, Children, and Social Welfare (MoWCS) in Nepal. As such, the Central Child Welfare Board (CCWB) has been created within MoWCS to look after child rights issues. Further, the Ministry of Education (MoE), Ministry of Federal Affairs and Local Development (MoFALD), National Human Rights Commission (NHRC), etc. have joined hands to tackle these issues cooperatively. However, the policy formulated by various governmental bodies has not been fully translated into practice due to the lack of human, financial, and technical resources.

Learning from the global experience and best practices, Nepal needs to integrate issues of child labor and child marriage into broader developmental goals. Efforts should be made to improve the existing educational sector so that it can equip the upcoming generations with life skills and knowledge, not just the degrees. Similarly, investment should be made for promoting economic empowerment in the country, especially for young girls. Education interwoven with empowerment can cut the deeply-tied roots of these issues from the Nepalese society.

संवाहकको अर्को अङ्क

भदौ, २०७७

Next Issue of Sambahak

August, 2020

आयोगका केही प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५, २०७५/७६
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अंक-१, २०७२, अंक-२, २०७३, अंक-३, २०७३, अंक-४, २०७४, अंक-५, २०७४, अंक-६, २०७४, अंक-७, २०७४, अंक-८, २०७५, अंक-९, २०७५, अंक-१०, २०७५, अंक-११, २०७६, अंक-१२, २०७६, अंक-१३, २०७६, अंक-१४, २०७६, अंक १४, २०७७
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अंक २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्था बारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिश कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)
२३. मानव अधिकार पत्र अंक- १-५ (२०७४/०७५), अंक १-३, (२०७५/०७६), अंक ४, २०७६
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुरा (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारू भाषा, तामाङ भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा), पुनर्रप्रकाशन समेत २०७७
२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदन-२०७५
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, अनुगमन प्रतिवेदन-२०७४
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानवीन प्रतिवेदन-२०७४

३४. मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानून पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, २०७५
३६. Report of International Conference on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)-२०७६
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अंक- १०), पुनर्प्रकाशन २०७७
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानून - २०७६
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू - २०७६
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था - २०७६
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment - 2019
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal -2019
४६. The Rights of the Persons with Disability-2019
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations -2019
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives -2019
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन-२०७६
५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन -२०७६
५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेषगरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नु परेको सामाजिक मुल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लाञ्छना, घरायसी कार्यबोझ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन-२०७६
५२. मानव वेचविखन सम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जवर्जस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवं न्यायमा पहुँचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका
५५. Reserch report on the situation of the Rights of migrant workers २०७६
५६. मानव वेचविखन सम्बन्धि राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७६
५७. नेपालमा बालबालिकाको अवस्था २०७६
५८. Monitoring Synopsis of the Senior Citizens Care Centers 2019
५९. Sustainable Development Goals and Human Rights in Nepali Context, 2020
६०. नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यहरू र मानव अधिकार २०७७
६१. सीमाक्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था २०७७ वैशाख
६२. कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था, २०७७
६२. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७
६३. जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कानून समेतको संकलन, २०७७

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध संवाहकका लेखकहरु

अंक-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अंक ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अंक ५)
- (३) बिनोदकुमार वि.क. (+अंक ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अंक ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अंक ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल (+अंक १३)
- (११) माधव रेग्मी (+अंक ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अंक ४)
- (१३) जायश्वर चापागाइ
- (१४) मोहना अन्सारी

अंक-२

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अंक ६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत
- (१८) सूर्यबहादुर देउजा (+अंक १३)
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अंक ३, ५, ८, १२, १३, १५)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अंक ५)
- (२२) सलिना काफ्ले (+अंक ६)
- (२३) उदयन रेग्मी

- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अंक ४)

- (२५) सोम लुइटेल् (+अंक ७, १४)

- (२६) लोकेन्द्र पनेरू (+ अंक ८)

अंक-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अंक ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी
- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अंक ७, १२)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अंक ११)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अंक ६, १२, १५)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अंक ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अंक ९)
- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करूणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अंक ६)

अंक-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाइ
- (४१) कैलाशकुमार शिवाकोटी (+अंक ८)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अंक-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासंघ
(४८) लिप्तबहादुर थापा
(४९) भक्त विश्वकर्मा
(५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अंक ९)
(५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अंक-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
(५३) कोषराज न्यौपाने
(५४) वीरबहादुर बुढा मगर
(५५) श्यामबाबु काफ्ले (+अंक ७, १३)
(५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
(५७) घनश्याम खड्का (+अंक ११)
(५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अंक ९)

अंक-७

- (५९) बेद भट्टराई (+अंक १३, १४)

अंक-८

- (६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय
(६१) नवराज सापकोटा (+अंक ११, १३, १४)

अंक-९

- (६२) बसन्त अधिकारी
(६३) इन्दु तुलाधर
(६४) शिवप्रसाद पौडेल
(६५) टेक ताम्राकार (अंक १२)

अंक-१०

जेष्ठ नागरिक विशेषाङ्क-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अंक-११

- (६५) बलराम राउत
(६६) केशवप्रसाद चौलागाईं

(६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अंक-१२

- (६८) मीना गुरूङ्ग
(६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा
(७०) डा. हरिवंश त्रिपाठी
(७१) डा. हरिहर वस्ती
(७२) प्रेमबहादुर थापा

अंक-१३

- (७३) विदुशी अधिकारी
(७४) श्यामकुमार भट्टराई
(७५) इन्दिरा दाहाल

अंक-१४ (आप्रवासी कामदार विशेषाङ्क)

- (७६) दिनेश रेग्मी
(७७) होम कार्की
(७८) रामेश्वर नेपाल
(७९) शरू जोशी

(८०) मन्जु गुरूङ्ग

- (८१) नेहा चौधरी
(८२) अनुराग देवकोटा
(८३) आरती श्रेष्ठ

अंक-१५

- (८४) यज्ञप्रसाद अधिकारी
(८५) रविन्द्र आचार्य
(८९) केदार कोइराला
(९०) कल्पना नेपाल आचार्य
(९१) Akhila Kolisetty
(९२) अनिशकुमार पौडेल
(९३) दिनेशप्रसाद जोशी रतला

यस अंकका योगदानकर्ताहरु

१. शैक्षिक योग्यता

२. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/ क्षेत्र

३. विशेष अनुभव

४. ई-मेल

५. फोन नं.

महेश शर्मा पौडेल

१. स्नातकोत्तर-जनप्रशासन, कानून र राजनीतिशास्त्र
२. न्यायाधीश उच्च अदालत विराटनगर
३. पूर्व सचिव २३ वर्षको सरकारी वकीलको अनुभव
४. mahesh-bsharma@yahoo.com
५. ९८५१०४६५०१

Dr. Aswasthama Bhakta Kharel

1. Ph.D. in Human Rights
2. Central Department of Political Science, Tribhuvan University
3. Human Rights Advocacy and Journalism
4. aswasthama.kharel@gmail.com
5. 9841390259 / 01-4441256

यज्ञप्रसाद अधिकारी

१. स्नातकोत्तर-कानून र राजनीतिशास्त्र
२. निर्देशक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बागमती प्रदेश कार्यालय, सानेपा ललितपुर
३. मानवअधिकार र कानूनसम्बन्धी खोजमूलक कार्य तथा अध्ययन
४. yagyaadhidhikari@gmail.com
५. ९८४१४५१०१६

Nitu Pokharel

1. Masters in Conflict, Peace and Program officer at Alliance for Social Dialogue (ASD) social science Bahha Nepal.
2. Development Studies (CPDS) from University of Ruhuna, Sri Lanka.
- 3 Legal Empowerment and Women's Rights.
4. neetupokha14@gmail.com
5. 9851018773

Akhila Kolisetty

1. B.A. in Economics and Political Science Northwestern University J.D. from Harvard Law School
2. Women's Rights and Legal empowerment
4. akhila.kolisetty@gmail.com

रविन्द्र आचार्य

१. स्नातकोत्तर- एम पि. ए र बी. एल र बी.एड
२. उपसचिव: बाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता हित संरक्षण विभाग
३. प्रशासन, व्यवस्थापन र विकासका क्षेत्रमा २७ वर्षको अनुभव ।
४. rabikoemail@gmail.com
५. ९८५१०८५५८२

Prem Bahadur Thapa

1. Masters in Law
2. Inclusion Expert of UNDP, Nepal
3. Human Rights and Law
4. thapa.pb@gmail.com
5. 9849668857

केदार कोईराला

१. एमफिल-जनप्रशासन, स्नातकोत्तर-एमपिए, अर्थशास्त्र र एल. एल. बी.
२. उपसचिव (कानून), राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण
३. सरकारी सेवामा ७ वर्षको अनुभव
४. prekshya255@gmail.com
५. ९८४२४५५२५५

Anish Kumar Paudel

1. Masters in Social Science (English and Economics) Bachelor (Law)
2. Human rights Officer, National Human Rights Commission
3. Research and Human Rights
4. paudelanish@gmail.com
5. 9851116606

कल्पना नेपाल आचार्य

१. स्नातकोत्तर (नेपाली) स्नातक (वि.एड र एल.एल.बी)
२. मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
३. ११ वर्षदेखि मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धनको क्षेत्रमा कार्य अनुभव
४. kalpunepal35@gmail.com
५. ९८४१३७४०६४

Dinesh Prasad Joshi Ratala

1. Ph.D. researcher at the University of Tokyo Japan, 'Human Security Program
3. Migration, Children and Education.
4. dinesha692@hotmail.com
5. 9841555219

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

केन्द्रीय कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org
फोन : ०१-५०१००१५/१६/१७/१८
वेबसाइट : www.nhrcnepal.org
फ्याक्स : ०१-५५४७९७३, ५५४७९७४
हटलाइन : ०१-५०१००००

विराटनगर कार्यालय, चाँदनी चोक

फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३
फ्याक्स : ०२१-४६११००

खोटाङ कार्यालय, दिक्तेल

फोन : ०३६-४२०२८४

जनकपुर कार्यालय, देवी चोक

फोन : ०४१-५२७८११, ५२७८१२
फ्याक्स : ०४१-५२७२५०

सानेपा कार्यालय, सानेपा

फोन : ०१-५५३०३६२

पोखरा कार्यालय, जनप्रियमार्ग

फोन : ०६१-४६२८११, ४६३८२२
फ्याक्स : ०६१-४६५०४२

बुटवल, रुपन्देही

फोन : ०७१-४१०१७५, ०७१-४१०१७६

नेपालगञ्ज कार्यालय, शान्तिनगर

फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८
फ्याक्स : ०८१-५२६७०६

जुम्ला कार्यालय, खलङ्गा

फोन : ०८७-५२०२२२

धनगढी कार्यालय, उत्तर बेहेडी

फोन : ०९१-५२५६२१, ५२५६२२
फ्याक्स : ०९१-५२५६२३

National Human Rights Commision, Nepal Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No. : 9182, Kathmandu
E-mail : nhrc@nhrcnepal.org
Phone No. : 01- 5010015/16/17/18
Website : www.nhrcnepal.org
Fax : 01-5547973, 5547974
Hotline : 01-5010000

Biratnagar Office, Chandani Chowk

Phone No. : 021-461931, 461093
Fax : 021-461100

Khotang Office, Diktel

Phone : 036-420284

Janakpur Office, Devichowk

Phone No. : 041-527811, 527812
Fax : 041-527250

Sanepa Office, Sanepa

Phone : 01-5530362

Pokhara Office, Janapriya Marga

Phone No. : 061-462811, 463822
Fax : 061-465042

Butwal Office, Rupendehi

Phone : 071-410175, 410176

Nepalgunj Office, Shantinagar

Phone No. : 081-526707, 526708
Fax : 081-526706

Jumla Office,

Phone : 087-520222

Dhangadhi Office, Uter Behedi

Phone No. : 091-525621, 525622
Fax : 091-525623

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

संघाटक

अङ्क १५

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000